

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАРЛОВ ОЛЕГ ЮРІЙОВИЧ

УДК 124.2:930.1(043.3)

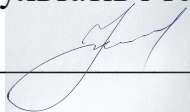
ДИСЕРТАЦІЯ

**ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ЯК СФЕРА ЗНАНЬ:
СМИСЛОВІ ТА ЗНАЧЕННЄВІ ОСОБЛИВОСТІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. Ю. Карлов

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Карлов О. Ю. Філософія історії як сфера знань: смислові та значеннєві особливості – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2026.

За результатами дослідження узагальнено дисциплінарне покликання філософії історії як епістемологічної сфери – зокрема й насамперед крізь призму смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань.

Зокрема, охарактеризовано фактологію як точку рефлексійного відліку філософії історії: дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії. Філософія історії використовує історію як своєрідний емпіричний трамплін для подальших рефлексій, скерованих на виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної подійності, процесуальності, темпоральності. Іншими словами, на тій стадії дослідницьких зусиль, на якій історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії їх лише розпочинає, використовуючи історичну фактографію як точку рефлексійного відліку для генерування корпусу знань щодо історичної фактології.

Здійснено концептуальне уточнення детерміністського тренду тлумачення внутрішньої логіки історії, яке полягає в наступному: попри об'єктивну зумовленість історичних явищ і процесів, існують непереборні труднощі з визначенням не лише трансісторичної, а й конкретно-історичної

ієрархії детермінативних чинників, котрі визначають перебіг історичної динаміки в повному обсязі.

Окреслено ключовий проблемний виклик епохи «кінця історії» для України в сфері епістемологічних смислів і значень: Україна засвоїла таку світоглядну ієрархію, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Проблемне вістря пов'язано з тим, що такий не надто адекватний лакмус світосприйняття не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави й суспільства.

Уточнено таку функціональну особливість філософії історії, як світоглядне масштабування явищ і процесів історії: окреслюючи світоглядні орієнтири, канони, взірці сприйняття історичної дійсності за смисловим, значеннєвим та іншими аргументаційно істотними параметрами, філософія засобом світоглядного масштабування історії визначає пріоритети й преференції критеріальної, ціннісної, телеологічної та іншої маршрутизації цієї предметної сфери.

Доведено, що ключова вада парадигмального підходу до генерування історичного знання полягає в недостатній рефлексійній і аналітичній гнучкості, а також у жорсткій концептуальній категоричності, яка функціонує режимі «або / або». Насправді ж в абсолютній більшості випадків історична дійсність виходить за онтологічні межі таких «або / або», втілюючи себе у форматі різноманітних альтернатив і вірогідностей, а інколи й реалізуючись у діаметрально протилежному буттєвому статусі «і / і» – симбіотичному поєднанні явищ і процесів, які можуть здаватися антагоністичними, а відтак і несуміними, проте на рівні історичних практик цілком несуперечливо й навіть гармонійно поєднуються в органічну цілісність об'єктивного історичного процесу.

Визначено основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань: якщо сумніви щодо наукової достовірності історичної пам'яті пов'язані з її неповнотою, уривчастістю й труднощами верифікації, то труднощі з відповідністю канонам науки соціальної пам'яті зумовлена насамперед і в основному її соціокультурною, ідеологічною, політичною, пропагандивною та іншою навантаженістю, а відтак – з латентною тенденційністю й упередженістю, що несумісно з вимогами, які висуваються на адресу наукового знання.

Систематизовано негативні наслідки для дослідницької культури в сфері історичного знання світоглядних стереотипів епохи «кінця історії» та кризи світопорядку: оперування тенденційними, демагогічними, аргументаційно непереконливими і т. п. світоглядними орієнтирами об'єктивно призводить до зниження загального рівня дослідницької культури, що виразно й насамперед простежується в сфері генерування смислів і значень історичного знання.

Увиразнено аспект об'єктивності історичної картини світу: об'єктивність будь-якої історичної картини світу не варто переоцінювати, позаяк кожна її конкретно-історична версія етимологічно й функціонально нагадує наукову парадигму як автономну сферу знань, котра витлумачує дійсність крізь призму своїх (і лише своїх!) критеріальних пріоритетів. Оскільки неосяжні обсяги історичних фактів і альтернатив можна систематизувати, категоризувати та ієрархізувати за багатьма критеріями, принципами та методологічними підходами, то в такій системі онтологічних координат вирішальну роль відіграють суб'єктивні пріоритети історика як суб'єкта дослідження. Що стосується знань, генерованих внаслідок такого дослідження та історичної картини світу загалом, то їхня об'єктивність є доволі умовною – у тому сенсі, що лише *post factum*, набувши канонічного статусу, вони «десуб'єктивуються» й набувають надсуб'єктивного (чи пак – умовно об'єктивного) епістемологічного реноме.

Узагальнено значення контексту світопорядкових реалій як вагомого фактора предметного розгляду новітньої української історії, яке втілюється в двоєдину потребу: з одного боку, необхідно сформулювати якомога реалістичніше уявлення про причинно-наслідкові зв'язки сучасних світопорядкових реалій та про каузальність мотивації основних дійових осіб світопорядкової сцени; з іншого боку, потрібно не лише адаптуватися під вимоги й очікування світопорядкового статус-кво, а й розуміти ключові вади життєдіяльнісних алгоритмів цього світопорядку, які призвели до його кризового стану чи навіть краху. Адже слідування у фарватері таких життєдіяльнісних алгоритмів – це не що інше, як прокладання шляху так само в напрямі кризи та краху.

Поглиблено теоретико-концептуальний підхід щодо інструментальної сутності рефлексії як ключового дослідницького засобу, який відрізняє філософію історії від історії: на відміну від історії, яка функціонує переважно в режимі наративів хронікалістського стилю, що сприймають історичні реалії точково та площинно, філософія історії генерує знання щодо історичної картини світу насамперед засобом рефлексії, рефлексійної призми сприйняття історичної дійсності та евентуальності, яка передбачає два ракурси розгляду – «поза» (збоку і ззовні) та «над» (згори); якщо ракурс «поза» відштовхується від необхідності дистанціюватися від досліджуваного явища чи процесу з метою його неупередженого сприйняття, то ракурс «над» – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає змогу оглянути предметну сферу немов згори, що створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування таких знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість.

Обґрунтовано аргументаційний вердикт, згідно з яким основним проблемним викликом на адресу історичного знання (зрештою, як і будь-якого знання гуманітарного профілю) є релятивізм: його домінування призводить до

змістовної невиразності, смислової нефокусованості та значеннєвої невизначеності. Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. З філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

Набуло подальшого розвитку концептуальне положення про змістовну демаркацію філософії історії та історії як споріднених за епістемологічним та гносеологічним критеріями дисциплінарних сфер: якщо дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – тобто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту: поза цим контекстом історії для філософсько-центрованого мислення або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепаровується на віддалену периферію уваги.

Увиразнено функціонально-інструментальне покликання філософії історії як смислового та значеннєвого навігатора в епістемологічному лабіринті історії, яке є засобом досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій історичних процесів і тенденцій. Ключова проблема пов'язана з тим, що історія не володіє іманентним смыслом: її смисловий рельєф формується *post factum* людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Ще одна важлива специфічна особливість полягає в тому, що

кожна історична епоха і кожна соціокультурна ойкумена володіє власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів.

Розкрито значення факторів, що лежать в основі ефективності ідейної сфери як детермінанти історичного генезису, а також критичну потребу валідності й когерентності ідейного забезпечення історії змістовній і проблемній ієрархії конкретно-історичного гатунку: позаяк кожна епоха оперує власною ієрархією проблемних викликів і соціокультурною сіткою (ієрархією) смислового й значеннєвого масштабування, яка визначає конкретно-історичну дієвість ідейної пропозиційності, то вести мову про трансісторичну взірцевість якісного рівня ідейного супроводу історичної процесуальності недоречно, а словосполучення «ідейний інваріант історії» постає фактичним оксюмороном – суміщенням несумісного.

Ключові слова: філософія історії, світоглядне масштабування, рефлексія, причинно-наслідкова зумовленість, гносеологія та епістемологія, смисли та значення, випадковість та закономірність, релятивізм, детермінанти історії, історична пам'ять, уроки історії.

ANNOTATION

Karlov O. Philosophy of history as a field of knowledge: meaningful and significant features. – *Qualifying scientific work on the rights of manuscript.*

Dissertation for the degree of Candidate of Sciences in the specialty 09.00.03 «Social Philosophy and Philosophy of History». – Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2026.

According to the results of the study, the disciplinary vocation of the philosophy of history as an epistemological sphere is generalized - in particular and primarily through the prism of the semantic and semantic features of the knowledge generated by it.

In particular, factology is characterized as a point of reflexive reference for the philosophy of history: the disciplinary vocation of the philosophy of history is not associated with the accumulation of historical facts or even with their systematization, but with the identification of that internal logic of the historical process that determines the emergence of any other facts, reflection on which outlines the disciplinary powers and the sphere of epistemological and epistemological competence of the philosophy of history. The philosophy of history uses history as a kind of empirical springboard for further reflections aimed at identifying the internal logic and regularities of historical events, processuality, and temporality. In other words, at the stage of research efforts at which history completes its research efforts, philosophy of history only begins them, using historical factography as a reflective point of reference for generating a corpus of knowledge regarding historical factology.

A conceptual clarification of the deterministic trend of interpreting the internal logic of history is carried out, which consists in the following: despite the objective conditioning of historical phenomena and processes, there are insurmountable difficulties in determining not only the transhistorical, but also the concrete-historical

hierarchy of determinative factors that determine the course of historical dynamics in full.

The key problematic challenge of the era of the “end of history” for Ukraine in the field of epistemological meanings and meanings is outlined: Ukraine has adopted such a worldview hierarchy that in many aspects is not consistent with the principle of realism, and partly with common sense. The problematic point is due to the fact that such a not very adequate litmus of worldview is unable to perform the instrumental function of both the correct perception of the past and the formulation of effective responses to the challenges of the present, which, in turn, calls into question the effectiveness of the functioning of the state and society.

Such a functional feature of the philosophy of history as the worldview scaling of phenomena and processes of history is specified: outlining worldview guidelines, canons, patterns of perception of historical reality according to semantic, semantic and other argumentatively significant parameters, philosophy, by means of the worldview scaling of history, determines the priorities and preferences of the criterion, value, teleological and other routing of this subject area.

It has been proven that the key flaw of the paradigmatic approach to generating historical knowledge lies in the lack of reflexive and analytical flexibility, as well as in the rigid conceptual categoricalness that operates in the “either/or” mode. In fact, in the absolute majority of cases, historical reality goes beyond the ontological boundaries of such “either/or”, embodying itself in the format of various alternatives and probabilities, and sometimes realizing itself in the diametrically opposed existential status of “both/and” – a symbiotic combination of phenomena and processes that may seem antagonistic, and therefore incongruous, but at the level of historical practices are completely consistent and even harmoniously combined into the organic integrity of the objective historical process.

The main shortcomings of historical and social memory are identified through the prism of the features of the fields of knowledge they generate: if doubts about the scientific reliability of historical memory are associated with its incompleteness,

discontinuity, and difficulties in verification, then difficulties with compliance with the canons of the science of social memory are due primarily and mainly to its socio-cultural, ideological, political, propaganda, and other burden, and therefore to latent bias and bias, which is incompatible with the requirements placed on scientific knowledge.

The negative consequences for research culture in the field of historical knowledge of worldview stereotypes of the era of the "end of history" and the crisis of the world order are systematized: operating with tendentious, demagogic, argumentatively unconvincing, etc. worldview guidelines objectively leads to a decrease in the general level of research culture, which is clearly and primarily traced in the field of generating meanings and meanings of historical knowledge.

The aspect of objectivity of the historical picture of the world is emphasized: the objectivity of any historical picture of the world should not be overestimated, since each of its specific historical versions etymologically and functionally resembles a scientific paradigm as an autonomous field of knowledge that interprets reality through the prism of its (and only its!) criterion priorities. Since the immense volumes of historical facts and alternatives can be systematized, categorized, and hierarchized according to many criteria, principles, and methodological approaches, in such a system of ontological coordinates the subjective priorities of the historian as a subject of research play a decisive role. As for the knowledge generated as a result of such research and the historical picture of the world in general, their objectivity is rather conditional - in the sense that only post factum, having acquired canonical status, do they "desubjectivize" and acquire a supra-subjective (or rather, conditionally objective) epistemological reputation.

The significance of the context of world order realities as a significant factor in the objective consideration of modern Ukrainian history is summarized, which is embodied in a twofold need: on the one hand, it is necessary to form the most realistic idea possible about the cause-and-effect relationships of modern world order realities and about the causality of the motivation of the main actors of the world

order scene; on the other hand, it is necessary not only to adapt to the requirements and expectations of the world order status quo, but also to understand the key flaws of the life algorithms of this world order, which led to its crisis state or even collapse. After all, following the path of such life algorithms is nothing more than paving the way in the same direction of crisis and collapse.

The theoretical and conceptual approach to the instrumental essence of reflection as a key research tool that distinguishes the philosophy of history from history is deepened: unlike history, which functions mainly in the mode of chronicler-type narratives that perceive historical realities pointwise and planarly, the philosophy of history generates knowledge about the historical picture of the world primarily by means of reflection, a reflective prism of perception of historical reality and eventuality, which conveys two perspectives of consideration - "outside" (from the side and outside) and "above" (from above); If the "outside" perspective is driven by the need to distance oneself from the phenomenon or process under study in order to perceive it impartially, then the "above" perspective is not simply distancing oneself from the concrete historical status quo and intellectual upbringing beyond its boundaries, but rather choosing a research location that allows one to examine the subject area as if from above, which creates the prerequisites for an appropriate level of semantic and semantic scaling, the formation of such knowledge hierarchies that are characterized by criterion expressiveness, argumentative persuasiveness, and verification perfection.

The argumentative verdict is justified, according to which the main problematic challenge to historical knowledge (after all, as well as any knowledge of the humanitarian profile) is relativism: its dominance leads to content vagueness, semantic unfocusing and semantic uncertainty. To effectively confront the expansion of relativism, instrumental options of philosophy in the format of reflection, systematic, critical and skeptical thinking, as well as transparent professional discourse organized on the principles of deliberative democracy, acquire unalternative features. The main hopes for unlocking interpretative differences in

historical knowledge and building its argumentatively coherent model, which will fully meet the requirements of factual reliability as a verification challenge, are associated with the philosophical toolkit.

The conceptual position on the substantive demarcation of the philosophy of history and history as disciplinary spheres related by epistemological and epistemological criteria has been further developed: if the research priority of history is a meticulous look at a specific applied historical case, at its most accurate reproduction at the event-process level, then the key research prism of the philosophy of history is the unwavering following in the wake of the *credo sub specie aeternitatis* - that is, the perception of the specifics of historical reality from the standpoint of eternity as a significant and even defining context: outside this context, history for philosophically centered thinking either does not exist at all as a subject sphere worthy of attention, or the significance of such history is significantly devalued, marginalized, and separated to the distant periphery of attention.

The functional-instrumental calling of the philosophy of history as a semantic and semantic navigator in the epistemological labyrinth of history, which is a means of achieving the goal of constructing argumentatively convincing hierarchies of historical processes and trends, is clearly expressed. The key problem is related to the fact that history does not have an immanent meaning: its semantic relief is formed post factum by people on the basis of ideas about what is proper, target priorities and hierarchies of meanings. Another important specific feature is that each historical era and each socio-cultural oikumena has its own hierarchy of meanings and meanings, with which the hierarchies of meanings and meanings of other historical eras and socio-cultural environments may not only not coincide, but also be in a relationship of worldview antipodes and axiological antagonists.

The significance of the factors underlying the effectiveness of the ideological sphere as determinants of historical genesis is revealed, as well as the critical need for the validity and coherence of the ideological support of history to the substantive and problematic hierarchy of the concrete-historical type: since each era operates with its

own hierarchy of problematic challenges and a socio-cultural grid (hierarchy) of semantic and semantic scaling, which determines the concrete-historical effectiveness of ideological propositionality, it is inappropriate to speak of the transhistorical exemplary quality of the ideological support of historical procedurality, and the phrase “ideological invariant of history” appears to be an actual oxymoron – a combination of the incompatible.

Keywords: philosophy of history, worldview scaling, reflection, causality, epistemology and epistemology, meanings and meanings, randomness and regularity, relativism, determinants of history, historical memory, lessons of history.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях України:

1. Карлов, О. Ю. (2025). Згадати все: засвоєння уроків історії як імператив ефективного суспільства. *ОСВІТНІЙ ДИСКУРС : ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ* / Голов. ред. О. П. Кивлюк, Д. Б. Свириденко. Київ : ТОВ “Науково-інформаційне агентство “Наука-технології-інформація”, Випуск 53 (3-4), С. 35–43.

<https://enpuir.udu.edu.ua/handle/123456789/49323>

2. Карлов, О. Ю. (2025). Філософія історії: особливості предметної сфери. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. №1 (96), С. 19–27.

<https://orcid.org/0009-0004-1045-5858>

3. Карлов, О. Ю. (2025). Філософія історії: специфіка дослідницької призми. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. №2 (97), С. 17–25.

<https://orcid.org/0009-0004-1045-5858>

4. Карлов, О. Ю. (2025). Філософія як верифікатор філософського знання. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Випуск 2 (182), Том 1, сс. 114–132.

https://www.researchgate.net/publication/397512167_Filosofia_ak_verifikator_istoricnogo_znanna

5. Карлов, О. Ю. (2025). Філософський складник історичного знання й пізнання: баласт чи імператив? *Культурологічний альманах*. Випуск 2 (14), С. 247–254.

<https://enpuir.udu.edu.ua/handle/123456789/49493>

Статті у закордонних періодичних виданнях:

6. Karlov Oleg. (2024). The Logic of Historical Causality: Is Philosophical Reflection Necessary. *Paradigm of Knowledge* №3(61), pp 23-39.

<https://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/2721>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

7. Дичко, О., Карлов, О., Лозко, А., 2023. Теоретичні та правові засади забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки та оборони. Наука і техніка сьогодні.

<https://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/6970/7010> .

8. Дичко О. О., Гайнутдінов А. В., Карлов О. Ю. Ефективність психологічної підтримки у військових: аналіз впливу на подолання посттравматичного стресового розладу. // «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»): журнал. 2024. № 3 (37) 2024. С. 812-824.

<https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/10080/10135>

9. Снітько Д.Ю., Карлов О.Ю. Персоналістична рефлексія досвіду війни / Всеукраїнська щорічна наукова конференція «Філософія і культура в антропологічних вимірах сучасності», з нагоди Всесвітнього Дня Філософії (UNESCO), 22-23 листопада 2024 р., Дніпро.

<https://dk.dp.ua/wp-content/uploads/2025/02/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%A2%D0%95%D0%97%D0%98-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.-2024.pdf>

10. Кочергін І.О., Карлов О.Ю. Українська армія – сучасність і ретроспектива / 5 Міжнародна науково-практична конференція «Звільнення Катеринослава (Дніпра) від більшовиків і махновців у грудні 1918 р. – січні 1919 р.» Київ, 28.11.2024. Національний університет оборони України. С. 285-286.

<https://nuou.org.ua/assets/documents/tezy-5-mnpk-2024.pdf>

11. Кириченко А.В., Карлов О.Ю. Психологічний супровід магістрантів вищих військових навчальних закладів в умовах російсько-української війни / Подільська науково-практична інтернет-конференція. (15-16 січня 2026 р.).
<https://docs.academia.vn.ua/handle/123456789/2462>

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ЯК СФЕРИ ЗНАНЬ	34
1.1. Філософський геном історичної гносеології та епістемології	35
1.2. Філософія історії: історія як ідея та філософія як рефлексія щодо цієї ідеї	60
<i>Висновки до першого розділу</i>	82
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ЯК ЗАСІБ ГЕНЕРУВАННЯ ЗНАНЬ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ	88
2.1. Історія як епістемологічне середовище і філософська рефлексія як засіб його розуміння та інтерпретації	88
2.2. Причинно-наслідковий горизонт історичної достовірності як цільовий орієнтир філософії історії	109
2.3. Історична пам'ять: фактологічна коректність як верифікаційний виклик	138
<i>Висновки до другого розділу</i>	156
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКИЙ KEYС КРИЗЬ ПРИЗМУ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ» ТА В КОНТЕКСТІ КРИЗИ СВІТОПОРЯДКУ	163
3.1. Історична достовірність у силовому полі міфів та постправди	163
3.2. Українська історія: з бромом чи з рефлексією?	179

<i>Висновки до третього розділу</i>	192
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	206

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Значення історичної сфери знань завжди було істотним, оскільки людина, суспільство і людство позиціонують історію в розлогодному діапазоні функцій – як засіб пояснення і виправдання своїх дій, як аргумент на користь певних пріоритетів і навіть як своєрідне алібі та індульгенцію. Така багатоманітність варіативного функціоналу зіграла зі сферою історичних знань злий жарт: кожен суб'єкт полемічних та дискусійних зусиль намагається пристосувати історичний рельєф до своїх потреб і обслуговування так само своїх інтересів, унаслідок чого доводиться мати справу з курйозною **проблемною ситуацією**: на тлі фактичної єдності історії як сукупності явищ, подій, фактів, причинно-наслідкових зв'язків, процесів і тенденцій існує чимало інтерпретативно конкуруючих історичних картин світу, які підходять до історії з позицій настільки різних світоглядних, концептуально-методологічних, смислових і значеннєвих критеріальних координат, що їхні версії історичної дійсності набувають ознак парадигмальної несумісності та онтологічного антагонізму.

Зрештою, основною проблемою є навіть не інтерпретативна конкуренція не надто сумісних дослідницьких підходів і аргументаційних методик, а релятивна нарративістика «в автономному режимі», в межах якої цілком неантагоністично співіснують історичні картини світу, сформовані на принципах легковажного кредо під назвою «я так бачу». Звичайно, спроможність до «бачення» – це непогана стартова опція дослідницьких зусиль, але треба розуміти, що її вочевидь недостатньо для того, щоб компендіум уявлень про історичну дійсність відповідав таким фундаментальним канонам наукового знання, як аподиктичність та верифікованість.

Спроби історії як сфери знань оптимізувати окреслене проблемне поле за рахунок максимально скрупульозної, методично вивіреної і процедурно

педантичної систематизації компендіуму визначальних фактів не рятує ситуації щонайменше з трьох причин.

По-перше, не існує апіорної сукупності фактів, які дають підстави стверджувати про їхню достатність для артикуляції історичної картини світу, яка виявиться цілком адекватним відповідником віддзеркалюваних історичних реалій.

По-друге, визначальність фактів – це не якась самоочевидна даність, а інтерпретативний продукт, який повинен відповідати вимогам якщо не консенсусу в межах фахового середовища, то хоча б компромісу чи кореспондентської істини (на жаль, інтерпретативні навички не належать до інструментальних чеснот історичної сфери знань).

По-третє, можливість отримати за результатами певного інтерпретативного формату історичної подійності та процесуальності своєрідне алібі чи індульгенцію призвело до безпрецедентної експансії в це предметне поле політично навантажених тлумачень, які базуються не на прискіпливій філософській *рефлексійності*, а на архаїчній, успадкованій людиною і людством ще з тваринного світу *рефлекторності*, що функціонує за примітивним принципом «стимул – реакція», в межах якого статусу істини в останній інстанції набуває лише та версія історичних подій, яка максимально повно відповідає певним суспільно-політичним інтересам і потребам. Зрозуміло, що в такій системі артикулятивних координат наукова профанативність історичної картини світу набуває канонічних ознак.

За таких умов і обставин істотно актуалізується цільовий орієнтир у вигляді генерування знань про історичні події, явища і процеси, що відповідатимуть вимогам об'єктивності, неупередженості, верифікованості, аподиктичності тощо. Досягнення окресленої мети набуває реалістичних ознак на підставі застосування таких дослідницьких опцій філософії історії, як системні аналітичні та компаративні процедури, критичне мислення, філософський скепсис, а насамперед – віддзеркалення історичної автентики

засобами рефлексії, тобто погляду на історичну подійність і процесуальність немов збоку й згори для потреб коректного смислового й значеннєвого масштабування розглянутих явищ і процесів.

Джерельну основу дисертаційного дослідження утворюють концептуальні положення та ідейні надбання дослідників у найширшому діапазоні – від філософських шкіл і до окремих інтерпретативних know-how, які мають не лише філософсько-історичне, а й загальнометодологічне значення, тобто можуть з приблизно однаковим успіхом використовуватися різними сферами гуманітарних знань.

Показово, що значна частина ключових підходів до смислових і значеннєвих особливостей історичної сфери знань була започаткована ще в часи високої Античності провідними грецькими та римськими істориками, риториками, філософами та державними діячами – Аристотелем, Геродотом, Марком Аврелієм, Платоном, Плутархом, Светонієм, Луцій Аннеєм Сенекою, Сократом, Софоклом, Страбоном, Тацитом, Титом Лівієм, Йосифом Флавієм та іншими. Зокрема, Гераклітівська концепція «пульсації історії як вічного вогню, який періодично то згасає, то розгорається з новою силою», започаткувала парадигму теорій коловороту, яка в подальшому в різних модифікаціях розроблялася Аристотелем, Хосе Ортегою-і-Гассетом, Миколою Данилевським, Пітірімом Сорокіним, Арнольдом Тойнбі та Освальдом Шпенглером.

Важливе концептуальне значення для сприйняття історії як об'єктивного й закономірного процесу, який розгортається на підставі відповідних причинно-наслідкових зв'язків, мала світоглядна максима Георга Гегеля, втілена у формулі «все, що дійсне, те розумне, а все, що розумне, те дійсне». Термін «розумне» в даному разі слід розуміти не стільки як похідне від *ratio* (раціональне), скільки як **закономірне, яке придатне оперуванню інструментарієм ratio**.

Ще один парадигмальний тренд в уявленні смислових і значеннєвих особливостей історичної сфери знань належить дослідницьким надбанням

Ернста Кассіраера, Генріха Ріккєрта, Макса Шелєра та Фрідріха Хайєка, для яких історія постає віддзеркаленням *«світу цінностей»*, *протистоянням ціннісних ієрархій*, а конкретно-історичні статус-кво – це втілення результатів такого протистояння.

Найбільший внесок у розвиток філософії історії у ХІХ столітті зробила німецька філософська думка в особі Карла Юліуса Белоха, Якоба Буркхардта, Густава Дройзєна, Теодора Момзєна, Бертольда Нібура, Леопольда фон Ранке, Едуарда Цєллєра. Цей питомо філософський внесок у становлення філософії історії доповнився лінгвістичними та культурологічними працями Ульріха Віламовіца-Мєллєрдорфа та Ервіна Роде, в який оприлюднені наслідки ґрунтовних досліджень світоглядного генезису епохи Античності і раннього Середньовіччя.

Зрештою, в ХХ столітті питома вага німецького внеску в розвиток філософії історії була також найбільшою – зокрема, аспект історицизму зазнав істотного аналітичного препарування в дослідженнях Макса Вебера, Вільгельма Віндєльбанда, Вільгельма Дільтєя, Георга Зіммєля, Фрідріха Майнеке, Генріха Ріккєрта, Ернста Трьольча, Освальда Шпенґлєра.

Смислова парадигма філософської квінтєсенції історії репрезєнтована Віктором Франклом та Альфредом Шютцом: якщо В. Франкл позиціонував історію як ієрархію смислів, як протистояння смислових ієрархій, то А. Шютц у фундаментальній праці *«Смислова будова соціального світу»* аргументовано доводив, що предметом соціальних наук у широкому сенсі є смислотворення, а в більш вузькому й прикладному – конкуренція смислів, смислових моделєй, яка визначає перебіг історичної процесуальності.

Системний концептуальний підхід до тлумачєння історії людства має завдячувати концептуальним доробкам Іммануїла Валлєрстайна та Пітер Блау: якщо для І. Валлєрстайна історія – це насамперед функціонування світ-систем, віддзеркалення й аналіз такого функціонування, то для П. Блау історія – ємерджєнтна система, системна сукупність елементів, які взаємодіють не

принципах не формальної суми потенціалів, а змістовної і взаємопотенціуючої емерджентності.

Талкот Парсонс та Роберт Мертон розглядали історію крізь призму *теорії соціальної (насамперед інституційної) функціональності*; історична еволюція здійснює відбір саме за цим принципом: хто функціонально ефективний, той виживає і домінує впродовж тривалого часу; а той, чий функціональний рівень є невисоким, поповнює реєстри невдач, яких історія вилучає зі своїх реєстрів.

Останнім за ліком, проте не за світоглядним впливом був концептуальний напрям *інтелектуальної історії*, започаткований Франкліном Рудольфом Анкерсмітом. У 2007 році він набув інституційного оформлення у вигляді «Журналу філософії історії» («Journal of the Philosophy of History») – рецензованого академічного філософського видання Центру філософських досліджень історії Університету Оулу (Фінляндія).

Утім, треба визнати, що процес дисциплінарної суверенізації філософії історії не завершено, а з огляду на безальтернативність дії принципу розвитку його неможливо завершити в принципі, позаяк кожна епоха потребує певної місійної та інструментальної конкретизації філософії історії як епістемологічного та гносеологічного засобу. Зрештою, навіть суто філософська складова філософії історії є далекою від остаточної визначеності та аргументаційної вичерпності. Ці обставини спонукають до інтенсифікації дослідницьких зусиль на ниві *як дисциплінарної демаркації філософії історії, так і генерування нею знань про історичну дійсність крізь призму критеріальності смислів і значень*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики на тему: «Демократичні цінності в освітній практиці: виклики внутрішніх та зовнішніх міграцій після 24 лютого 2022 року» (Номер державної реєстрації: 0124U001490).

Тема дисертаційного дослідження: «Філософія історії як сфера знань: смислові та значеннєві особливості» затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 22 грудня 2015 року).

Відповідно до сучасного світоглядного, концептуального та аргументаційного рівня історичних знань, а також актуальних проблемних викликів **мета** дисертаційного дослідження полягає в узагальненні дисциплінарного покликання філософії історії як епістемологічної сфери – зокрема й насамперед крізь призму смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань.

Окреслена мета дисертаційного дослідження зумовлює потребу виконання низки взаємозумовлених **завдань**, а саме:

– *здійснити* змістовну демаркацію філософії історії та історії як споріднених за епістемологічним та гносеологічним критеріями дисциплінарних сфер;

– *розкрити* інструментальну сутність рефлексії як ключового дослідницького засобу, завдяки якому філософія історії принципово відрізняється від історії;

– *проаналізувати* таку функціональну особливість філософії історії, як світоглядне масштабування явищ і процесів історії;

– *охарактеризувати* фактологію як точку рефлексійного відліку філософії історії;

– *окреслити* виконання філософією функцій смислового та значеннєвого навігатора в епістемологічному лабіринті історії;

– *здійснити* концептуальне уточнення детерміністського тренду тлумачення внутрішньої логіки історії;

– *визначити* основний проблемний виклик на адресу історичного знання;

– *обґрунтувати* ключовий недолік парадигмального підходу до генерування історичного знання;

- *увіразнити* феномен історичної картини світу за критерієм об'єктивності;
- *уточнити* основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань;
- *виявити* фактори, що лежать в основі ефективності ідейної сфери як детермінанти історичного генезису;
- *окреслити* ключовий проблемний виклик епохи «кінця історії» для України в сфері епістемологічних смислів і значень;
- *узагальнити* негативні наслідки для дослідницької культури в сфері історичного знання світоглядних стереотипів епохи «кінця історії» та кризи світопорядку;
- *увіразнити* значення контексту світопорядкових реалій як вагомого фактора предметного розгляду новітньої української історії.

Об'єктом дослідження є історія як середовище генерування знань.

Предмет дослідження утворюють смислові та значеннєві особливості філософії історії як сфери знань.

Методологічна основа дослідження. В основу дослідження було покладено розгляд філософії історії з позицій філософії науки, що дало можливість несуперечливо і адекватно залучати також загальнонаукові та окремі спеціально-наукові методи. Для потреб виконання поставленої мети і визначених завдань залучено взаємопов'язаний масив *емпірико-теоретичних загальнонаукових методів* наукового пізнання, зокрема: аналізу та синтезу, ідеалізації, індукції та дедукції, системного. Істотним дослідницьким потенціалом також володіють *теоретичні загальнонаукові методи*: абстрагування, компаративний, конкретно-історичний, структурно-функціональний, синергетичний, узагальнення, формалізації. Широкі дослідницькі перспективи відкриває застосування *наукових принципів* історизму, каузальності, концептуальної єдності, об'єктивності, розвитку, системності та цілісності.

Методологічну основу дослідження забезпечує системне сприйняття предметного поля. Йдеться, зокрема, про *принцип ієрархічності*, який ранжує елементи системи за критерієм значущості, а також *принцип системності*, завдяки якому формування уявлень про філософію історії як сферу знань із відповідними смисловими та значеннєвими особливостями постає змістовно об'єктивним явищем, що складається із взаємопотенціюючих елементів.

Метод індукції задіяно для узагальнення факторів, котрі визначають особливості генезису та цільові пріоритети становлення філософії історії як дисциплінарної сфери, а також особливостей її концептуального позиціонування в питанні ідеалу історичного знання.

Метод дедуції використано для забезпечення логічного виведення одиничного із загального, а конкретно-історичного – із трансісторичного.

Метод єдності історичного та логічного залучено з метою окреслення особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлень про історичну епістемологію.

Метод каузального аналізу застосовано з метою виявлення визначальних причинно-наслідкових зв'язків у сфері історичної подійності та процесуальності.

Метод систематизації використано з метою структуризації та ієрархізації сукупності аспектів, що визначають предметну сферу дослідження.

Феноменологічний метод сприяв увиразненню уявлень про діапазон наявних та евентуальних концептуальних підходів до історичного знання.

Компаративістський метод задіяно з метою змістовного й аргументаційного порівняння різних концептуальних підходів до ідеалу історичного знання.

Метод ідеалізації використано для потреб окреслення ідеальної (трансісторичної) моделі історичного знання та використання її як критеріальної точки відліку в оцінці конкретно-історичних епістемологічних кейсів.

Метод екстраполяції залучено задля проведення коректних аналогій на підставі виявлення смислової і значеннєвої спорідненості між різними історичними процесами та явищами.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в узагальненні дисциплінарного покликання філософії історії як епістемологічної сфери – зокрема й насамперед крізь призму розкриття смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань про історичну подійність і процесуальність. Змістовний стрижень наукової новизни утворює взаємозумовлена сукупність таких положень:

Вперше:

– охарактеризовано фактологію як точку рефлексійного відліку філософії історії: дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії. Філософія історії використовує історію як своєрідний емпіричний трамплін для подальших рефлексій, скерованих на виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної подійності, процесуальності, темпоральності. Іншими словами, на тій стадії дослідницьких зусиль, на якій історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії їх лише розпочинає, використовуючи історичну фактографію як точку рефлексійного відліку для генерування корпусу знань щодо історичної фактології;

– здійснено концептуальне уточнення детерміністського тренду тлумачення внутрішньої логіки історії, яке полягає в наступному: попри об'єктивну зумовленість історичних явищ і процесів, існують непереборні труднощі з визначенням не лише трансісторичної, а й конкретно-історичної ієрархії детермінативних чинників, котрі визначають перебіг історичної

динаміки в повному обсязі. Крім того, сукупна історія людства засвідчує відсутність остаточної визначеності на тлі численних вірогідних альтернатив;

– окреслено ключовий проблемний виклик епохи «кінця історії» для України в сфері епістемологічних смислів і значень: Україна засвоїла таку світоглядну ієрархію, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Проблемне вістря пов'язано з тим, що такий не надто адекватний лакмус світосприйняття не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави й суспільства.

Уточнено:

– таку функціональну особливість філософії історії, як світоглядне масштабування явищ і процесів історії: окреслюючи світоглядні орієнтири, канони, взірці сприйняття історичної дійсності за смисловим, значеннєвим та іншими аргументаційно істотними параметрами, філософія засобом світоглядного масштабування історії визначає пріоритети й преференції критеріальної, ціннісної, телеологічної та іншої маршрутизації цієї предметної сфери;

– ключову ваду парадигмального підходу до генерування історичного знання, який полягає в недостатній рефлексійній і аналітичній гнучкості, а також у жорсткій концептуальній категоричності, що функціонує режимі «або / або». Насправді ж в абсолютній більшості випадків історична дійсність виходить за онтологічні межі таких «або / або», втілюючи себе у форматі різноманітних альтернатив і вірогідностей, а інколи й реалізуючись у діаметрально протилежному буттєвому статусі «і / і» – симбіотичному поєднанні явищ і процесів, які можуть здаватися антагоністичними, а відтак і несуміними, проте на рівні історичних практик цілком несуперечливо й навіть гармонійно поєднуються в органічну цілісність об'єктивного історичного процесу;

– основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань: якщо сумніви щодо наукової достовірності історичної пам'яті пов'язані з її неповнотою, уривчастістю й труднощами верифікації, то труднощі з відповідністю канонам науки соціальної пам'яті зумовлені насамперед і в основному її соціокультурною, ідеологічною, політичною, пропагандивною та іншою навантаженістю, а відтак – з латентною тенденційністю й упередженістю, що несумісно з вимогами, які висуваються на адресу наукового знання;

– негативні наслідки для дослідницької культури в сфері історичного знання світоглядних стереотипів епохи «кінця історії» та кризи світопорядку: оперування тенденційними, демагогічними, аргументаційно непереконливими і т. п. світоглядними орієнтирами об'єктивно призводить до зниження загального рівня дослідницької культури, що виразно й насамперед простежується в сфері генерування смислів і значень історичного знання.

Увиразнено:

– феномен історичної картини світу за критерієм об'єктивності: об'єктивність будь-якої історичної картини світу не варто переоцінювати, позаяк кожна її конкретно-історична версія етимологічно й функціонально нагадує наукову парадигму як автономну сферу знань, котра витлумачує дійсність крізь призму своїх (і лише своїх!) критеріальних пріоритетів. Оскільки неосяжні обсяги історичних фактів і альтернатив можна систематизувати, категоризувати та ієрархізувати за багатьма критеріями, принципами та методологічними підходами, то в такій системі онтологічних координат вирішальну роль відіграють суб'єктивні пріоритети історика як суб'єкта дослідження. Що стосується знань, генерованих внаслідок такого дослідження та історичної картини світу загалом, то їхня об'єктивність є доволі умовною – у тому сенсі, що лише *post factum*, набувши канонічного статусу, вони «десуб'єктивуються» й набувають надсуб'єктивного (чи пак – умовно об'єктивного) епістемологічного реноме;

– значення контексту світопорядкових реалій як вагомого фактора предметного розгляду новітньої української історії, яке втілюється в двоєдину потребу: з одного боку, необхідно сформулювати якомога реалістичніше уявлення про причинно-наслідкові зв'язки сучасних світопорядкових реалій та про каузальність мотивації основних дійових осіб світопорядкової сцени; з іншого боку, потрібно не лише адаптуватися під вимоги й очікування світопорядкового статус-кво, а й розуміти ключові вади життєдіяльнісних алгоритмів цього світопорядку, які призвели до його кризового стану чи навіть краху. Адже слідування у фарватері таких життєдіяльнісних алгоритмів – це не що інше, як прокладання шляху так само в напрямі кризи та краху.

Поглиблено:

– теоретико-концептуальний підхід щодо інструментальної сутності рефлексії як ключового дослідницького засобу, який відрізняє філософію історії від історії: на відміну від історії, яка функціонує переважно в режимі наративів хронікалістського штибу, що сприймають історичні реалії точково та площинно, філософія історії генерує знання щодо історичної картини світу насамперед засобом рефлексії, рефлексійної призми сприйняття історичної дійсності та евентуальності, яка передбачає два ракурси розгляду – «поза» (збоку і ззовні) та «над» (згори); якщо ракурс «поза» відштовхується від необхідності відмежуватися від досліджуваного явища чи процесу з метою його неупередженого сприйняття, то ракурс «над» – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає змогу оглянути предметну сферу немов згори, що створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування таких знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність і наочність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість;

– аргументаційний вердикт, згідно з яким основним проблемним викликом на адресу історичного знання (зрештою, як і будь-якого знання

гуманітарного профілю) є релятивізм: його домінування призводить до змістовної невиразності, смислової несфокусованості та значеннєвої невизначеності. Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. З філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

Набуло подальшого розвитку:

– концептуальне положення про змістовну демаркацію філософії історії та історії як споріднених за епістемологічним та гносеологічним критеріями дисциплінарних сфер: якщо дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – тобто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту: поза цим контекстом історії для філософсько центрованого мислення або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепаровується на віддалену периферію уваги;

– виконання філософією функцій смислового та значеннєвого навігатора в епістемологічному лабіринті історії, який слугує засобом досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій історичних процесів і тенденцій. Ключова проблема пов'язана з тим, що історія не володіє іманентним смислом: її смисловий рельєф формується *post factum* людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Ще одна

важлива специфічна особливість полягає в тому, що кожна історична епоха і соціокультурна ойкумена володіють власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів;

– розуміння факторів, що лежать в основі ефективності ідейної сфери як детермінанти історичного генезису, внаслідок чого з'ясовано визначальність валідності й когерентності ідейного забезпечення історії змістовній і проблемній ієрархії конкретно-історичного ґатунку: позаяк кожна епоха оперує власною ієрархією проблемних викликів і соціокультурною сіткою (ієрархією) смислового й значеннєвого масштабування, яка визначає конкретно-історичну дієвість ідейної пропозиційності, то вести мову про трансісторичну взірцевість якісного рівня ідейного супроводу історичної процесуальності недоречно, а словосполучення «ідейний інваріант історії» постає фактичним оксюмороном – суміщенням несумісного.

Теоретичне значення дисертації полягає в сукупності положень, які сприяють поглибленому розумінню філософії історії як сфери знань – зокрема й насамперед крізь призму смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань. Ключові положення та висновки дисертації є теоретичним і методологічним підґрунтям для подальших наукових досліджень у сфері світоглядного масштабування детермінант історичної процесуальності, рефлексії щодо причинно-наслідкової зумовленості історичних явищ, випадковостей та закономірностей, визначальних смислів і значень історичних тенденцій, історичної пам'яті, уроків історії тощо.

Практичне значення дисертації полягає у використанні теоретичних та методологічних положень і висновків дисертації для потреб критеріального масштабування явищ, подій і процесів історичної дійсності, які слугують світоглядною і аргументаційною точкою відліку для своєчасного засвоєння

повчальних уроків історії і побудови переконливих стратегем суспільного розвитку.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що сформульовані у дисертаційній роботі положення та висновки отримано в процесі самостійного дослідження.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 5 статей у фахових виданнях України, які належать до категорії «Б», 1 стаття в періодичному іноземному виданні, 5 наукових публікацій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційного дослідження було оприлюднено та обговорено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Наукова практична конференція «Модернізація української післявоєнної освіти: орієнтація на європейські стандарти» (Рівненська обл., с. Жобрин, 7-8 листопада 2024 р.); «Освіта і доля нації: служіння Батьківщині і обов'язок розуму» (Філософські читання пам'яті Марії Култаєвої). (Київ, Харків, 2024р.); Наукова-практична конференція «Контури післявоєнної освіти» (м. Богуслав, 22-23 квітня 2025 р.).

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені метою і поставленими завданнями. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. До списку використаних джерел увійшло 312 позицій. Загальний обсяг роботи – 231 сторінка.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ЯК СФЕРИ ЗНАНЬ

Генріх Ріккерт акцентував увагу на тому, що інстанція історії цікавить як окремого індивіда, так і суспільство в цілому насамперед із огляду на потребу легітимації своїх дій і виправдання намірів. У цьому сенсі історія набуває статусу «легітимізатора за замовчуванням»: вона спроможна виправдати практично будь-що й так само ледь не кожную дію і пріоритет дискредитувати, девальвувати, надати негативного й недоречного значення.

Опосередковано такий стан речей означає, що історія наділена респектабельним статусом своєрідного універсального верифікатора і арбітра: всі процеси і явища вона «розставляє по своїх місцях», ранжує їх за шкалою значущості, істотності й визначальності. Якщо ж вона не виконує таких функцій, то це може означати лише одне: історія не має жодного значення для конкретного індивіда, суспільства чи епохи, а її регламентаційний статус і значення близькі до нуля.

Однак чи виконує історія як сфера знань зазначені функції? Висловлюючись точніше, чи наділена вона інструментальними можливостями, необхідними й достатніми для виконання таких функцій? Аргументовані сумніви виникають щонайменше з приводу достатності – тобто щодо інструментальних опцій історії, які є достатніми для виконання нею функцій універсального верифікатора й арбітра явищ і процесів історичної дійсності.

Погана новина полягає в тому, що такі опції не входять до переліку дослідницьких ресурсів сфери знань, яку Райнхардт Козеллек відрекомендував терміном *академічна історія*. А втім, є і хороша новина: такі опції повною мірою притаманні філософії загалом, а філософії історії зокрема, а коректний спосіб оперування цими опціями забезпечує широкоформатне причинно-наслідкове оперування історичною дійсністю.

1.1. Філософський геном історичної гносеології та епістемології

Інтерпретативна зацікавленість філософії історією в широкому сенсі, а предметно-прикладна дослідницька – в дещо дещо вужчому обумовлена глибинними генеалогічними резонами. Чи не основна об'єктивна й закономірна причина пов'язана з тим, що *«філософія принципово історична, а історичне є основою, первообразом логічного»*. Це слід розуміти не лише в тому сенсі, що кожен філософський феномен є чимось субстанційно істотним і суверенним завдяки своєму історичному розвитку, а й як визнання важливості історичної інтерпретації для адекватного осмислення кожного предмета філософування» [Самчук 2009: 792]. Навіть цей аж ніяк не вичерпний перелік причин робить наслідок у вигляді прискіпливої уваги філософії до історії цілком не випадковим.

Разом із тим не варто видавати бажане а дійсне, позиціонуючи філософію та історію як споріднені та взаємопотенціюючі сфери знань і, висловлюючись терміном Імре Лакатоса, дослідницькі програми – ні, між філософією та історією існує чимало принципів розбіжностей на рівні не лише дослідницької стилістики, а й у розрізі світоглядних та аксіологічних та телеологічних пріоритетів (у сенсі дослідницьких цінностей та цільових преференцій).

У цьому сенсі не викликає заперечень така теза: *«Спростовуючи ілюзію взаємопотенціюючої гармонії між **філософією** та історією (в межах історії філософії), Фрідріх Фіхте зауважив, що філософ, який займається історією, керується відповідною апріорною ниткою деякого світового плану, зрозумілого й очевидного для нього без будь-якої історії; зрештою, і самою історією він користується лише (чи переважно) для того, щоб дещо довести засобом останньої. Та чи не найдошкульніший удар по перспективам філософії історії завдав Брюс Мезліш. Його іронічний вердикт справді вражає: філософія історії*

структурується у сфері протистояння між істориками, які не симпатизують філософам, та філософами, котрі не мають історичної підготовки і не виказують поваги до істориків» [Самчук 2009: 806]. Значення цього аспекту може здатися неістотним лише на перший погляд, а при більш детальному розгляді стає зрозуміло, що йдеться про специфіку взаємин, яка значною мірою визначає не лише міждисциплінарну демаркацію, а й якість історичних знань, смислові та значеннєві параметри епістеми цього профілю.

Значущість наведеного аспекту заслуговує на його поглиблення та ілюстративне підкріплення: «У середовищі істориків поширені звинувачення в тому, що «філософія применшує значення історичної достовірності», а натомість «здійснює експансію в історичну думку концептуально ризикованих і аргументаційно сумнівних сентенцій». Між іншим, у подібному діапазоні критики філософії доводиться мати справу ледь не в кожному випадку конкретної наукової дисципліни. Типовість такого проблемного кейсу вже сама по собі актуалізує потребу систематизації й узагальнення факторів, які, з одного боку, лежать в основі цих кейсів, а, з іншого боку, з різних причин опиняються на периферії уваги, призводячи до колізій різнотлумачень і численних непорозумінь» [Карлов 2025e: 247].

Побіжно зупиняючись на проблемі факторів, які лежать в основі зазначених кейсів, маємо зазначити вже узвичаєне нерозуміння (чи пак – небажання зрозуміти), що педантичне дублювання предметного рельєфу інших дисциплін, а також спосіб оперування ним не входить до функціональних обов'язків і дослідницьких чеснот філософії як сфери знань загалом, а філософії історії зокрема.

Інерція такого нерозуміння на практиці призводить до поглиблення концептуальних та стереотипних розбіжностей «між історичною сферою знань та філософією історії: якщо історики звинувачують філософів у релятивному розмиванні самих основ історії як сукупності недвозначних фактів, то філософи іронічно зауважують, що більшість наукових фактів відповідають цьому

критерію вкрай незначною мірою, а крім того, для коректного сприйняття системних реалій вирішального значення набуває *не фактографія, а фактологія*, для забезпечення потреб якої в істориків часто бракує компетентності й дослідницьких навичок за цим профілем» [Карлов 2025с: 247].

З огляду на обмеження за параметром обсягів, які накладаються на дисертаційну роботу, не будемо піддавати ґрунтовному аналітичному препаруванню тезу про те, що «словосполучення «філософія історії» в строгому розумінні виявляється взагалі некоректним, неадекватним зазначеним реаліям» – просто зазначимо як концептуальну точку відліку неспростовність факту щодо «субстанційної неузгодженості філософії та історії», про апіорність і навіть самоочевидність такого *status quo*.

То чим історія як галузь знань відрізняється від філософії історії як методологічно інструменту оперування історичною дійсністю (у вузькому ракурсі) та дослідницької програми (в сенсі максимально розлогому)? Аргументаційно цілком переконливою є така відповідь на сформульоване запитання: «Історики, як правило, реконструюють образи історичної реальності відповідно до власного розуміння, що втілюється в різних комбінаціях фактів та їх інтерпретації. Філософи в межах певної картини світу намагаються відтворити історичну реальність, установити закони її розвитку, обираючи пріоритетним орієнтиром логіку. Філософська картина світу кожної епохи формує певну парадигму – дисциплінарну матрицю освоєння світу, яка має власні обсяг пізнання й можливості, правила й винятки, концептуальне бачення» [Філософія історії 2020: 13].

Історична достовірність справді не належить до чеснот філософії історії: ця сфера знань акцентує увагу на внутрішній логіці й закономірностях історичної процесуальності, а не на педантичності історичної археології та вичерпності історичних хронік: «Якщо *історія* віддає пріоритет *історичній подійності та фактографії*, то *філософія історії* пріоритетне значення

відводить *теорії і методології історичної динаміки*. Інколи *історію та філософію історії* ще витлумачують відповідно як *мікроісторію та макроісторію*» [Самчук 2009: 794]. Це доволі слушне зауваження, позаяк дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні; натомість ключовою дослідницькою призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – себто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту.

Реінтерпретувати цю тезу можна за рахунок ілюстративної аналогії з хрестоматійною відмінністю «лісу» та «дерев» як пріоритетних об'єктів світосприйняття: якщо увага історії безроздільно прикута до «дерев» у форматі окремих історичних фактів і подій, то філософія історії оперує «лісом» – тією онтологічною і функціональною єдністю, яку кожне окреме «дерево» хоч і утворює, проте його значення не є критично визначальним: **з цим «деревом» чи без нього «ліс» залишиться «лісом», а от без «лісу» як значущого життєдіяльнісного контексту кожне окреме «дерево» ризикує втратити навіть химерний функціональний статус.** У такій системі концептуальних координат «ліс» є суб'єктом трансісторичної процесуальності й подійності; натомість окремі «дерева» – це в кращому разі об'єкти, а в гіршому – статистична похибка на карті трансісторичного рельєфу.

Окреслена призма сприйняття історичної дійсності філософією історії закономірно повертає увагу до фактора внутрішньої логіки історичної подійності та процесуальності, яка, між іншим, є найбільш консенсусною ознакою філософії історії у фаховому дослідницькому середовищі. Натомість історія як сфера знань цим аспектом або не переймається взагалі, або оперує логікою зовнішньою і *post factum* – тобто намагається підігнати наявну сукупність фактів під спільний знаменник певної логіки: от тільки проблема полягає в тому, що обсяг фактів ніколи не може бути вичерпним і остаточним,

що закладає міну вповільненої дії під будь-які наміри логіки зовнішньої і *post factum*, призводячи до її сумнівної легітимності й потреби регулярних переглядів, уточнень і реновацій. Між іншим, часто такі перегляди є настільки докорінними, що попередня історична картина світу зазнає абсолютної дискредитації і докорінного переформатування.

Другим за рівнем фактором консенсусної згоди фахового середовища щодо дисциплінарної специфіки філософії історії, яким вона відрізняється від історії як сфери знань, є єдність історичного процесу як значущий, а почасти й визначальний критерій адекватного сприйняття подій, явищ і тенденцій історичної дійсності: «Якщо історія – це структурування, розмежування гомогенного часового потоку на сутнісне, критеріальне й концептуальне «до» та «після», то філософія історії прагне осмислити історичну багатоманітність в єдності та гомогенності її подійності й процесуальності. Лорд Болінброк аргументовано доводив: філософія історії – це сфера знань, яка не постулює, а ілюструє свої світоглядні пріоритети емпіричною фактологією історії» [Карлов 2025b: 21]. Такий вердикт є цілком закономірним, якщо взяти до уваги, що саме фактор єдності історичного процесу створює необхідні передумови для виявлення внутрішньої логіки історії як трансчасового явища.

Принагідно зазначимо, що фактор причинно-наслідкової зумовленості посідає третю за ліком позицію в ієрархії консенсусної згоди фахового середовища щодо дисциплінарної специфіки філософії історії. Щоправда, будучи третім за критерієм поширеності, цей фактор багатьма вважається значно більш істотним за критерієм значення. Багатьма дослідниками увага до причинно-наслідкової зумовленості й спроможність переконливо інтерпретувати історичні реалії крізь призму цього фактора вважається ключовою демаркаційною ознакою, засобом якої відбувається предметне розмежування філософії історії від історії як сфери знань: на відміну від філософії історії, історія не вважає за потрібне чи не володіє

інструментальними опціями, необхідними й достатніми для надання історичній гомогенності виразних ознак причинно-наслідкової рельєфності.

Натомість філософія історії виходить із тих міркувань, що переконлива артикуляція щодо каузальності історії, з приводу причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі історичних подій, явищ і тенденцій, є навіть не атрибутивною, а імперативною умовою предметного оперування історичними реаліями: в разі недотримання такої умови (передумови) артикуляція з нагоди історії перетворюється на релятивне, механічне й суто формальне накопичення інформаційних повідомлень, котрі неможливо аргументовано ієрархізувати за критеріями значущості й визначальності.

Між іншим, філософська складова історичної культури як імператив гносеологічної та епістемологічної ефективності оперування предметною сферою історії також віштовхується значною мірою (якщо не насамперед) від приділення належної уваги причинно-наслідковій зумовленості, поза якою спосіб оперування якщо й не перетворюється на історичне варварство, то принаймні істотно втрачає змістовні ознаки історичної культури. Культура – це завжди так чи інакше, більшою чи меншою мірою культивування: якщо ви не культивуєте розуміння причинно-наслідкових зв'язків, то це автоматично означає ігнорування тих каузальних пружин, завдяки яким відбувається функціонування історичного механізму.

Іншими словами, в цьому разі ви не в змозі віддзеркалювати історичну дійсність на рівні Думки і Слова об'єктивно й аргументаційно переконливо, а будете експлуатувати наратив, вибудований на принципах панівного стереотипізму, суб'єктивізму, упередженості. Наскільки далеким такий наратив виявиться від канонів наукового знання, пояснювати не варто.

Філософія покликана здійснювати (принаймні, сприяти здійсненню) різнопрофільну навігацію середовищем історичної дійсності – йдеться, зокрема, про навігацію смислову, значеннєву, критеріальну, інтерпретаційну,

аргументаційну. Така навігація передбачає попередню демаркацію – сутнісне, змістовне розмежування ключових аспектів і явищ предметної сфери.

Ще одна істотна особливість пов'язана з тим, що практично кожному зусиллю, здійсненому в сфері історичної гносеології та епістемології, притаманні виразні філософські ознаки, філософська навантаженість, зумовленість і детермінованість. Будь-яке структурування історичної гомогенності (на фази, періоди, етапи тощо) передбачає застосування інструментарію ранжування за певними критеріями, який є достеменно світоглядним і компаративно-аналітичним, а відтак – *філософським par excellence*. Зрештою, навіть позиціонування історичної феноменології, подійності та процесуальності як внутрішньо органічної гомогенності, а не як механічного і релятивного нагромадження явищ і факторів, поєднаних у довільній смисловій і значеннєвій суборинації, також містить виразну світоглядно-критеріальну (себто філософську) складову. Чому? Та тому, що таке позиціонування є апіорі аналітично-рефлексійним, а значить – філософським.

Філософські основи історичної науки – це сукупність філософських принципів і засобів, які інструментально придатні для розв'язання філософських проблем історії. Семантично гомогенна єдність історії, її закономірності в статусі імперативних ознак, а також наскрізна, інтегральна трансісторичність смислів і значень будь-яких подій і тенденцій концептуально й парадигмально протистоять суто номінальній єдності історії, її стохастичності, механічному й формальному поєднанню історичних диференціалів як єдиній змістовній і структурній достовірності історії.

Неокласика німецької філософсько навантаженої історичної думки здійснює слушне змістовне розмежування *історії в цілому* як єдності, тяглості, спадкоємності історичного процесу (*Geschichte*) та *окремих історій*, багатоманітності прикладних історичних кейсів (*Historie*). Між цими типами

світоглядного масштабування історії точиться жорстке протистояння, яке час від часу сходить нанівець, а згодом знову розгорається з новою силою.

Прихильники ідеї окремих історій стверджують, що автентична історія – це багатоманітність прикладних історичних кейсів, а будь-які спроби структурування історичних реалій та ієрархізації її складових навіть на підставі глибокоешелонованої критеріальності є апріорі тенденційним і маніпулятивним засобом досягнення мети, яка має дуже мало спільного з канонами науки.

Натомість репрезентанти концептуального підходу єдності історії стверджують, що історія апріорі органічна в своїй єдності, а всі часткові («автономістські») розуміння історії є наслідком недосконалості нашого мислення та невміння ефективно скористатися можливостями дослідницького інструментарію. Саме ці вади призводять до того, що історична картина світу розпадається на безліч «пікселів», за якими практично неможливо розгледіти смислову спадкоємність історії, а без неї місія смислового маркування окремих історичних подій і процесів приречена або на непереборні труднощі з виконанням, або на тенденційність, неналежне аргументаційне забезпечення.

Наведені концептуальні протистояння актуалізують потребу «увиразнення предметної демаркації філософії історії, визначення її змістовних пріоритетів і особливостей» [Карлов 2025b: 20]. У цьому контексті треба розуміти, що «дисциплінарна специфіка філософії історії центрується довкола декількох значень, які претендують на статус критеріального маркера цієї сфери знань. Насамперед це єдність історії, сприйняття її єдиним континуумом попри мозаїчну багатоманітність і навіть інтерпретативну несумісність багатьох знакових подій, персон і тенденцій. Другим за ліком, однак першим за значенням є аспект смислових ієрархій як критеріальної точки відліку явищ, подій і перспектив: саме статус у межах смислових ієрархій визначає місце будь-кого і будь-чого в історії; **за відсутності ж рейтингування за шкалою смислів будь-що втрачає значення елемента системи історії**» [Карлов 2025c: 18].

У кожному разі «процес дисциплінарної суверенізації не завершено, а з огляду на принцип розвитку його й не може бути завершено в принципі, позаяк кожна епоха потребуватиме певної місійної та інструментальної конкретизації філософії історії як епістемологічного та гносеологічного засобу» [Карлов 2025b: 26]. Більше того, навіть «філософська складова філософії історії є далекою від остаточної визначеності та аргументаційної переконливості» [Карлов 2025b: 26].

Також треба розуміти, що філософія історії виконує функції філософської теорії історичного пізнання в усьому діапазоні можливих гносеологічних форм та епістемологічних рівнів, тому до її предметної сфери належить як наукове, так і позанаукове осягнення історичних реалій. Втім, базовими категоріями філософії історії вважаються *історичний процес* та *історичне пізнання* [Петрушенко 2000].

Як слушно зауважив Герман Люббе, «нашому розумінню філософії історії притаманні два рівні: на першому (поверховому) панує абсолютна визначеність і етимологічна самоочевидність – мовляв, у випадку філософії історії доводиться мати справу з рефлексією щодо історії; на другому (глибинному) рівні превалує розлогий діапазон різнотлучень (часто несумісних і аргументаційно антагоністичних) з приводу того, *якою саме має бути рефлексія щодо історії, яким гносеологічним принципам і епістемологічним канонам вона має відповідати*» [Карлов 2025b: 20].

У реінтерпретації Франкліна Анкерсмита «йдеться про так звану критичну філософію історії, що зосереджується на аналізі того, як історики досліджують минуле. Другою традиційною складовою філософії історії є «спекулятивна» філософія історії, до якої відносять філософські рефлексії над самим минулим, спрямовані на пошук певної загальної логіки подій минулого, що їх не помічають самі історики» [Склонін: 237].

Зрештою, наведеним концептуальним діапазоном можливості структурування не обмежуються: йдеться про «суверенізацію трьох типів

інтерпретації історичних реалій: *історичної* (Йоган Густав Дройзен), *граматичної* (Фрідріх Шлейермахер) та *психологічної* (Ульріх Бек)» [Карлов 2025с: 22]. У кожному разі ми маємо справу з *історією як проблемою та філософією як способом розв'язання цієї проблеми*. В межах цієї системи концептуальних координат філософія історії є формою світоглядного осмислення історичної дійсності.

Змістовно-функціональну сферу філософії історії інколи позначають такими термінологічними маркерами, як «історіософія», «метафізика історії», «субстанційна філософія історії», «філософсько-історична онтологія», «філософська онтологія історії». Наявність у «паралельному обігу» багатьох ідентифікаційних засобів відображає як предметну багатоманітність філософії історії, так і різнотлумачення щодо значущості її окремих опцій.

За станом на сьогодні доводиться констатувати, що попри більш як двохсотлітнє функціонування поняття «філософія історії» воно все ще не може похизуватися змістовною єдністю. Для одних «філософія історії» – це насамперед і в основному пізнання сенсу історії загалом та дослідження загальних законів історичного процесу, для інших – пізнання історичного часу й історичного простору (філософська теорія історичного знання), для ще когось – дослідження іманентної логіки становлення людського суспільства (філософський екскурс в історію людства).

Так само залишаються в силі хоч і не принципи, проте все-таки розбіжності й різнотлумачення з приводу об'єкта та предмета філософії історії. З міркувань доволі поширеного концептуального підходу об'єктом філософії історії є «соціокультурний світ, що відображається в історичній свідомості, узагальненість і тотальність історичних фактів та закономірностей. Предметом філософії історії є знання про загальні, первинні витоки і причини всесвітньої або будь-якої локальної історії, знання про сенс фундаментальної ідеї, що розкриває детермінацію історичних процесів, а також про методологію пізнання історії. Предмет філософії історії – стан історичної пам'яті з

орієнтацією на розкриття граничних підстав минулого, розгляд історичного як особливого буття у світі, принципово іншого порівняно з інакшими рівнями організації світу» [Філософія історії 2020: 15].

Інший концептуальний підхід відштовхується від того, що «основний зміст філософії історії складає особливість у контексті історичної темпоральності, динамічних соціальних структур і еволюціонуючи культур, а також співпричетність людини і людства до цих історичних процесів. Якщо об'єктом філософії історії є всесвітня історія в цілому або певний фрагмент історичної реальності, то предметом філософії історії вважається історичний вимір буття людини. До предмета філософії історії не належить ні проблема методу історичного пізнання, ні його теоретико-пізнавальна функція: філософія історії з'ясовує логіку й закономірності ротації парадигм світоглядних уявлень про історичну дійсність, виявляючи певні інваріантні основи, трансісторичні парадигми (принципи, уявлення тощо). Іншими словами, предметом філософії історії є історичне апріорі, історична форма буття людини» [Самчук 2009: 801].

Одна з найбільш лаконічних і водночас змістовно ємних дефініцій має такі інтерпретативні параметри: історія як процес розвитку загалом – це об'єкт філософії історії (зрештою, і історії як науки нефілософського профілю також); історія як процес розвитку суспільства – це предмет філософії історії.

Назагал панує думка, що світоглядні витoki філософії історії сягають концептуалізаційних зусиль Аврелія Августина: саме він уперше витлумачив історичну подійність і процесуальність у форматі всесвітньої процесуальної єдності, послідовних і закономірних стадій (фаз) генезису, зумовлених об'єктивними факторами та причинно-наслідковими зв'язками.

Принагідно зазначимо, що навіть історикам Античності в особі Геродота, Страбона, Тита Лівія, Плутарха, Йосифа Флавія, Тацита та Светонія було притаманне не лише формальне відтворення історичних подій, процесів і явищ, а й також авторська інтерпретація значущих контекстів і підтекстів, які, власне, й робили текст історії саме таким, а не іншим. Приміром, Светоній, який

спеціалізувався на історії часів Октавіана Августа, влучно зауважував, що імператор ніколи не тримав у Римі більше трьох когорт преторіанців, аби не дратувати населення Вічного Міста великою кількістю озброєних людей, лояльних лише йому. Светоній аргументовано доводив, що саме завдяки таким ризикованим тактичним хитрощам Октавіан Август хоч і не володів найвищим рівнем народної довіри, проте мав найнижчий з-поміж інших імператорів рівень недовіри, завдяки чому доволі комфортно почував себе на престолі. Згодом таке тактичне *know-how* набуло ознак хрестоматійної складової *політики як мистецтва можливого* (чи пак – просто політики як мистецтва).

Відповідно до концептуального підходу Платона до *історії як «світу ідей»*, історична амплітуда кожного індивіда, спільноти чи міста-держави повною мірою залежить від спроможності втілити на практиці теоретичний потенціал ідей: хто спромігся їх використати ефективно, той посів високий щабель в історичній ієрархії; хто не скористався підказками ідей, той передчасно зійшов з історичної сцени і відійшов у небуття, залишивши по собі повчальний досвід того, як не варто діяти.

Аристотель привернув увагу до *мнемонічного аспекту знань про минуле*, намагаючись відповісти на запитання, що лежить в основі запам'ятовування людиною і полісом подій минулого, **чому одні події запам'ятовуванню підлягають, а інші – нібито не менш значущі – опиняються на периферії індивідуальної і колективної пам'яті?** На думку Аристотеля, вирішальне значення має не фактична значущість історичних подій, а їхній суспільний резонанс: саме він слугує тим живильним середовищем, яке сприяє вкоріненню в пам'яті тих, а не інших історичних кейсів.

Луцій Анней Сенека та Марк Аврелій сприймали *історичну подійність і процесуальність як віддзеркалення особистісного стрижня у форматі стоїчного світосприйняття*: результуючий ефект тоді й настільки переконливий і мотивуючий, коли й наскільки він є наслідком стоїчного

світосприйняття й так само стоїчного (попри будь-що) виконання правителями своїх функцій.

Софокл вбачав в історії «одвічний рух по колу»: він наполягав на *циклічності історичної процесуальності* з незначними відхиленнями під впливом того, що можна позначити сучасним терміном форс-мажорні обставини.

В цілому в епоху Античності превалювало уявлення смислу, мети й спрямованість історичного процесу, пов'язане з *деградаційним трендом* – рухом від «золотого віку» до «срібного», а далі – до «залізного».

На противагу деградаційній концептуалістиці, теоретико-світоглядні підходи Георга Гегеля, Іоганна Готфріда Гердера, Жан-Марі Гюйо, Іммануїла Канта, Антуана Кондорсе, Карла Маркса, Жака Тюрго та їхніх послідовників витлумачували історію з *прогресистських традицій* – як перехід від нижчих форм життєдіяльності до все більш вищих і досконаліших.

Християнська концептуалістика відштовхувалася від *ідеї «всесвітнього потопу»* як Божої кари за *ап'юріорну недосконалість, гріхи людства й небажання духовно вдосконалюватися*.

Гераклітівська *концепція «пульсації» історії як вічного вогню*, який періодично то згасає, то розгорається з новою силою, започаткувала парадигму теорій коловороту, яка в подальшому в різних модифікаціях розроблялася як окремими дослідниками, так і філософськими школами.

Якщо для Іммануїла Канта історія – це насамперед *«світ цілей»*, зусилля, *скеровані на досягнення певних цільових орієнтирів*, то для Ернста Кассірера, Генріха Ріккєрта, Макса Шелера та Фрідріха Хайєка історія постає *віддзеркаленням «світу цінностей»*, *протистояння ціннісних ієрархій*, а конкретно-історичні статус-кво є втіленням результатів такого протистояння.

Квінтесенцією поглядів Георга Гегеля на історію може слугувати його концептуальна максима *«все, що дійсне, те розумне, а все, що розумне, те дійсне»*. Термін «розумне» в даному разі слід розуміти не стільки як похідне від

ratio (раціональне), скільки як **закономірне**. Відтак «всесвітня історія» (Weltgeschichte) людства постає закономірним утіленням Світового Духу (Weltgeist) [McCarney 2000].

Реінтерпретація Гегеля (зокрема, його «Феноменології духу») Олександром Кожевим (Кожевніковим) задала вектор сприйняття німецького мислителя спочатку у Франції, а згодом і в усьому світі. У викладенні Кожева гегелівська історія людства – це *діалектика конкурентного протистояння інтерпретацій в боротьбі за визнання, за домінування*. Результатом такого протистояння є статусне розмежування Пана та Раба. Згідно з Кожевим, Раб у трансісторичному масштабуванні має вирішальне значення, позаяк сам факт підневільного стану спонукає його постійно виявляти суспільно-політичну активність. Якщо найвище піднесення історії пов'язане з появою Громадянина як симбіозу Раба та Пана, то кінець історії знаменує настання епохи, коли чесноти громадянина втрачають своє суспільне значення й поступаються місцем чеснотам інфантильного споживача. Тут можна констатувати, що Френсіс Фукуяма в його концептуалізації (чи пак – констатації) кінця історії був не надто оригінальним: він лише незначною мірою перефразував наведену Кожевим реінтерпретацію Гегеля.

Для Фрідріха Шеллінга історія – це «*диференціація абсолютної недиференційованості*». Неусувна іронія пов'язана з тим, що такий фактичний статус, з одного боку, є неприпустимим за критеріями наукової коректності, а з іншого боку, інакше оперувати історичним континуумом неможливо в принципі.

За версією Шарля Монтеск'є, історія є *квінтесенцією полемічного протистояння політики та моралі*. На його думку, не варто глибоко занурюватися в політику, щоб прийти до очевидного висновку: функціональні алгоритми політичної сфери істотно відрізняються від сфери моралі та розуму (*ratio*), однак очевидність цього висновку не в змозі змінити нікого й ніщо.

Рефлексійним нервом філософії історії Нікколо Макіавеллі є явище, яке він позначив терміном *звичка*. Якщо провести змістовну аналогію з понятійним апаратом сучасності, то відповідником *звички* можна вважати *стереотип*: як зазначав Макіавеллі, в абсолютній більшості випадків цей зручний засіб світосприйняття та значеннєвого маркування явищ і процесів допомагає людству, однак у критичних ситуаціях він може бути фатальним, оскільки такі ситуації потребують виходу за межі звичних стереотипних спрощень, прийняття нестандартних вольових рішень замість згубного слідування у фарватері методичних «очевидностей» історичної циклічності.

Найбільший внесок у розвиток філософії історії у ХІХ столітті зробила німецька філософська думка в особі Карла Юліуса Белоха, Якоба Буркхардта, Густава Дройзена, Теодора Момзена, Бертольда Нібура, Леопольда фон Ранке, Едуарда Целлера. Цей питомо філософський внесок у становлення філософії історії доповнився лінгвістичними та культурологічними працями Ульріха Віламовіца-Меллердорфа та Ервіна Роде.

Зрештою, в ХХ столітті питома вага німецького внеску в розвиток філософії історії була також найбільшою – зокрема, аспект історицизму зазнав істотного аналітичного препарування в дослідженнях Макса Вебера, Вільгельма Віндельбанда, Вільгельма Дільтея, Георга Зіммеля, Фрідріха Майнеке, Генріха Ріккерт, Ернста Трьольча, Освальда Шпенглера.

Для таких репрезентантів концептуального напрямку «*філософії життя*», як Георг Зіммель та Освальд Шпенглер, історія має значення і є корисною за критерієм повчальності передовсім із огляду на генезис під її впливом індивідуальної свідомості, в сенсі набуття індивідуальною свідомістю тих чи інших світоглядних особливостей.

Артур Джозеф Тойнбі осмислював всесвітню історію крізь призму *співіснування цивілізацій, які в своєму генезисі проходять однакові фази*. Проте, на відміну від Освальда Шпенглера, який наполягав на неухильності циклів піднесення та занепаду, Тойнбі обумовлював як сам цей процес, так і його

динаміку спроможністю давати адекватні відповіді на виклики епохи (*концепція виклику-і-відповіді*). Така спроможність перебуває в безпосередній залежності від потенціалу творчої меншості, від її здатності мобілізувати наявні ресурси суспільства.

Карл Ясперс наполягав, що значення історії людства пов'язане насамперед із можливостями *критеріального масштабування історичних процесів і тенденцій*. Він виокремлював чотири основні етапи історії людства: 1) *передісторію (прометеївську добу)*, під час якої відбувається формування *Homo sapiens*; 2) *епоху великих культур давнини*, коли історія, власне, й розпочалася; 3) *осьовий час*, який започаткував формування людини сучасного гатунку; 4) *науково-технічну епоху*, котра симптоматизувала настання історії не окремих країн, культур і народів, а людства в цілому, тобто *всесвітньої історії*.

Разом із тим Карл Ясперс концептуалізував в історії людства два «подихи» (якісні стани). Перший започатковується появою *Homo Sapiens* і завершується осьовим часом; другий подих історії людства пов'язаний із науково-технічною епохою, яка знаменує появу нових можливостей реалізації потенціалу людини і людства. Ясперс стверджував про високу вірогідність епохи другого осьового часу, коли відбудеться якісний світоглядний, аксіологічний та етичний стрибок на рівні генезису людської цивілізації.

Едмунд Гуссерль та Мартін Гайдеггер стверджували на доцільності погляду на історію насамперед крізь призму феноменології – тобто *сприйняття історії у вигляді діапазону феноменів, імовірних за певних умов і обставин*. За умов достатньої виразності такого розуміння історії людство, на переконання Гуссерля, позбулося б лівової частки контрпродуктивних міфів і стереотипів щодо історичної процесуальності.

Представники критичної філософії історії у форматі Баденської школи неокантіанства (Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт та їхні однодумці) надавали пріоритетного значення *ціннісним аспектам історичної процесуальності*, розгляду історії крізь призму аксіологічної динаміки. Вони

наполюгали на «провідній ролі духовного життя в історії суспільства стосовно буття. В. Віндельбанд та Г. Ріккерт критично поставилися до створеного К. Марксом матеріалістичного розуміння історії, у якому обґрунтовувалося основне значення економічного фактора в розвитку суспільства. Такий підхід, на думку Ріккерта, є ненауковим, оскільки він визначається політичною програмою марксизму» [Філософія історії 2020: 41].

Внесок Франкфуртської школи в особі Теодора Адорно, Вальтера Беньяміна, Юргена Габермаса, Макса Горкгаймера, Герберта Маркузе, Франца Леопольда Неймана, Еріха Фромма в становлення дослідницького інструментарію філософії історії часто позиціонують як комплексний, системний і міждисциплінарний. Залучення цим теоретико-концептуальним напрямом різноманітних ідейно-світоглядних підходів дало «франкфуртцям» підстави претендувати на своєрідний *«мета-аналіз» історичної еволюції суспільства крізь призму взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів.*

Втім, ідейна неоднорідність цієї школи закономірно призвела до строкатості концептуальних пріоритетів і до труднощів з їхнім поєднанням на рівні розгляду конкретних історичних кейсів. У Маркса репрезентанти Франкфуртської школи запозичили *ідею відчуження і класової боротьби*; у Фрейда – *принцип задоволення*, стимулювання якого забезпечує контроль як над окремим індивідом, так і над суспільством у цілому; у Вебера – *поняття раціональності*, яке дає змогу подолати «одновимірність» суспільства і людини; з творчості Гегеля була залучена *ідея діалектики* (зокрема, закон заперечення заперечення був трансформований в абсолютне заперечення – негативну діалектику Адорно). Зрозуміло, що забезпечити органічний симбіоз настільки неоднорідного ідейного рельєфу – справа не з легких.

Джон Локк витлумачував історію насамперед і в основному як *призму, крізь яку відбувається самоусвідомлення індивідуальної та соціальної*

ідентичності – точніше, має місце ідентифікація зі значущими критеріями, світоглядними орієнтирами й ціннісними перевагами.

Для Ентоні Гідденса історія – це *сфера препарування практичною та дискурсивною свідомістю*: на відміну від практичної свідомості як сукупності знань, що використовуються підсвідомо й на рівні автоматичних («протокольних») вердиктів у стилі добре/погано, перспективно/згубно, продуктивно/контрпродуктивно, дискурсивна свідомість вдається до механізмів раціональної інтерпретації, що дає змогу виявляти каузальність явищ, процесів і тенденцій. Однак навіть рефлексійний інструментарій дискурсивної свідомості не в змозі з'ясувати справжні причини, які мотивували, детермінували вибір на користь прийняття історичними особистими, країнами і народами тих чи інших рішень. Чим вони керувалися і наскільки такий вибір був безальтернативний у тій системі історичних координат? Це та їм подібні запитання утворюють рефлексійний виклик на адресу історії як сфери знань.

Гордон Олпорт та Еліот Аронсон наполягали на *пріоритетному значенні в оцінці історичних реалій стереотипізованих уявлень і атитюдів* – усталених вердиктів щодо об'єктів, явищ і тенденцій, які хоч і регламентаційно визначальними, проте можуть не мати жодного стосунку ні до об'єктивності, ні до споживчих якостей, ні до значення об'єктів для індивідуальної та суспільної життєдіяльності. Коректна екстраполяція такого концептуального підходу на сферу історичної дійсності сприяє адекватному сприйняттю її проблемних викликів.

Йоган Готфрід Гердер акцентував увагу на *етнокультурній складовій історії* як ключовому проблемному виклику на адресу перспектив розвитку людства. Він проводив виразну лінію аналогій між закономірностями становлення індивіда та нації.

Подібного концептуального підходу також притримувався Ріхард Кронер, який наполягав на доцільності розгляду історії насамперед крізь призму *культурно-цивілізаційного фактора*.

Норберт Еліас був одним із фундаторів цивілізаційного підходу до історії, в межах якого *історія набуває першочергового значення як фактор цивілізаційної динаміки*.

Фернан Бродель та дослідники школи «Анналів» зосереджували пріоритетну увагу на *детермінованості особливостей генезису соціальних груп і цивілізацій часовим параметром*, привертали увагу до багатоманітності соціальної темпоральності, яка в різних сферах суспільної життєдіяльності характеризується різним темпоритмом, унаслідок чого ми маємо справу із ситуацією паралельного автономного існування, кожне з яких віддзеркалює історичну специфіку різних сфер діяльності людини, суспільства і людства.

Жак Ле Гофф надавав пріоритетного значення *становленню ментальності під впливом історичних реалій*, динаміці еволюціонування менталітету внаслідок змін в історичному «полі».

Анрі Бергсон започаткував *міждисциплінарні дослідження часу* – зокрема, крізь призму його сприйняття людиною як «свідомою і телеологічно орієнтованою істотою».

Еманюель Ле Руа Ладюрі приділяв першочергову увагу необхідності побудови відносно автономних *мікроісторій* вузького предметного профілю на противагу *мегаісторичним проектам* («спекулятивним формам історії»).

Марк Блок витлумачував історію крізь призму її комплексного впливу на людську свідомість, тобто в сенсі *історичної навантаженості свідомості* й зумовленості будь-якого типу свідомості конкретно-історичними ієрархіями смислів і значень.

Смислова парадигма філософської квінтесенції історії репрезентована Віктором Франклом та Альфредом Шютцом: якщо В. Франкл позиціонував історію як ієрархію смислів, як протистояння смислових ієрархій, то А. Шютц у фундаментальній праці «Смислова будова соціального світу» аргументовано доводив, що предметом соціальних наук у широкому сенсі є смислотворення, а

в більш вузькому й прикладному – конкуренція смислів, смислових моделей, яка визначає перебіг історичної процесуальності.

Системний концептуальний підхід до тлумачення історії людства має завдячувати концептуальним доробкам Іммануїла Валлерстайна та Пітер Блау: якщо для І. Валлерстайна історія – це насамперед функціонування світ-систем, віддзеркалення й аналіз такого функціонування, то для П. Блау історія – емерджентна система, системна сукупність елементів, які взаємодіють не принципах не формальної суми потенціалів, а змістовної і взаємопотенціуючої емерджентності.

Талкот Парсонс та Роберт Мертон розглядали історію крізь призму *теорії соціальної (насамперед інституційної) функціональності*; історична еволюція здійснює відбір саме за цим принципом: хто функціонально ефективний, той виживає і домінує впродовж тривалого часу; а той, чия функціональність є невисокою, поповнює реєстри невдач, яких історія вилучає зі своїх реєстрів.

Подібним чином міркували й Клод Леві-Стросс та Фердинанд де Соссюр, для яких *історія є насамперед і в основному еволюцією структур*: структури, які належним чином відповідають на виклики часу, мають домінуючий статус упродовж тривалого часу.

Психологічний тренд тлумачення історичної подійності й процесуальності тісно пов'язаний із *теорією архетипів колективного несвідомого* Карла Густава Юнга, яка перекидає місток до розуміння алгоритмів колективного сприйняття історичної дійсності та внутрішньої логіки історичної пам'яті.

На психологічних підтекстах історичної текстуальності наголошувала також *теорія габітусу* Марселя Мосса: йдеться про поведінкові алгоритми, що набули нормативного, узвичаєного, соціально прийнятного (регламентованого) значення, а також соціальні очікування як віддзеркалення уявлень про належне.

Аспект *соціальних очікувань як історичного імперативу* був концептуалізований Вільфредо Парето на рівні його теорії залишків та

похідних (дериватів). Якщо залишки віддзеркалюють реальні бажання й наміри (хоч і не завжди й не повною мірою усвідомлені), то деривати «виконують функцію приховування справжніх спонукальних мотивів у соціальній сфері, покликаних забезпечувати раціональне реноме мотивам і прийнятим рішенням, які de facto є ірраціональними, алогічними чи неусвідомленими (здійсненими імпульсивно, спонтанно, на підсвідомому рівні). Деривати – це своєрідні вербальні (евфеміністичні, концептуальні, парадигмальні) адвокати фактичного ірраціоналізму» [Бондаренко 2024: 173].

Відповідно до концептуалістики Уолтера Ліпмана, історія – це *процесуальність, зумовлена динамікою суспільної думки, масової свідомості*. Своїми рекламними й нейромаркетинговими технологіями 1920-х – 1930-х років Ліпман довів коректність тези, яка доти вважалася вкрай ризикованою: колективна свідомість спроможна зламати навіть закони фізики, бо коли мільярди людей одночасно прагнуть, бояться чи ненавидять, то *випадковість* перестає бути випадковістю, а натомість набуває ознак *безальтернативної закономірності*. Це, так би мовити, до питання про матеріальну (виробничу) силу ідей.

Моріс Мандельбаум у хрестоматійній праці «The Problem of Historical Knowledge» аргументовано наполягав, що *значення окремої події не варто недооцінювати*: на противагу природничим дисциплінам, у сфері суспільних наук значення окремого явища чи події набуває настільки резонансного дослідницького значення, що привертає до себе пріоритетну увагу; і це не випадково, бо саме сукупність таких подій визначає середовище і епоху, в якій нам доводиться жити.

Джон Роулз позиціонував історію як процес *становлення уявлень про справедливість та імплементацію ідеї справедливості на рівні суспільної практики*: за аналогією з істиною, яка утворює сакральний фундамент науки, на думку Роулза, справедливість є концептуальним імперативом соціальних інститутів, їхньої еволюційної динаміки.

В основі історичної періодизації Пітирима Сорокіна перебуває *циклічна модель історичних змін, зумовлена динамікою домінантних культурного менталітету і культурних систем*: у межах цієї моделі історія повторюється не буквально, а варіативно – з новим «прочитанням» трансісторичних тем, з новою ритмомелодикою, з новими смисловими й значеннєвими наголосами в такому «прочитанні».

Еміль Дюркгейм інкорпорував у науковий обіг поняття «колективні уявлення»: ними він позначав *ідеї, міфи та стереотипи, які виникають (здебільшого спонтанно) на рівні масової свідомості, а згодом закріплюються у сфері регламентних норм права, релігії та моралі*. Саме на такі колективні уявлення припадає основний масив розуміння людьми історії. А що стосується так званої академічної історії, то вона також значною мірою «орієнтується на очікування колективних уявлень».

Згідно з Мігелем де Унамуно, основна проблемна вісь як філософії, так і історії *всесвітнього й трансісторичного формату, нероздільно пов'язана з розкриттям особистісного потенціалу*: той соціум, який досяг у цій сфері успіхів, є вдалим історичним проектом. Ця проблема додатково загострюється в епоху динамізації матеріально-технічного прогресу, який часто або відбувається за рахунок прогресу духовного, або ігнорує, маргіналізує прогрес духовний на рівні соціальної статусності.

Реймон Арон зосереджував вістря своєї уваги на концептуалізації сенсу історичного процесу, критеріях соціального прогресу та соціально-історичного детермінізму. Основний проблемний виклик індустриального та постіндустріального суспільства французький мислитель вбачав у *колізії між соціальними приписами (жорсткими канонами, табу, ієрархізаціями і санкціями) та ідеалами особистісної свободи й рівності можливостей*.

Відповідно до епістемологічної доктрини Бертрана Рассела, існує два види знань: *знання речей* (окремих фактів, прикладних кейсів) та *знання істин* (внутрішньої логіки, закономірностей, тенденцій тощо). Якщо цей

концептуальний підхід поширити на сферу історичної дійсності та евентуальності, то знання навіть багатьох речей не гарантує знання істини.

На думку Карла Поппера, *єдність історії людства доволі умовна* – значно коректніше вести мову про мозаїчне поєднання різноаспектних історій, об'єднаних під егідою історії політичної влади, яку здебільшого зводять у ранг світової історії, хоча світова історія зовсім не вичерпується аспектами влади та підпорядкування. Поппер наполягав, що історія не володіє іманентним смислом: її смислові каркаси формуються людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Вибір таких пріоритетів і значень актуалізує аспект «історичної відповідальності» – у тому розумінні, що безвідповідальний волюнтаризм і довільність у цьому аспекті призводить до негативних і згубних історичних наслідків.

Згідно з концептуалістикою Карла Мангейма, чим далі, тим більше пріоритетного значення набуває *аспект соціально-історичної зумовленості мислення* (причому, як теоретичного, так і повсякденного), а також осмислення «позатеоретичних умов знання». В питанні перспектив досяжності наукової істини Мангейм відштовхувався від *принципу реляціонізму* – тобто від її відносності й контекстуальної зумовленості панівними конкретно-історичними ієрархіями смислів та значень.

Макс Вебер стверджував, що для дослідження історичних (зрештою, як і будь-яких соціальних) явищ і процесів більш ефективний не *емпіричний, а пояснювальний, інтерпретативний* метод. Такий світоглядний пріоритет був покладений в основу концепції розуміючої соціології, у межах якої ключового значення набувають фактори мети та сенсу подій і процесів: саме ці чинники зумовлюють критеріальність і принципи масштабування історичних реалій.

На периферії уваги більшості досліджень залишається концепція молодшого брата Макса Вебера – Альфреда Вебера – про *три шари (виміри) внутрішньої структури історії*. Перший (глибинний) шар утворює *соціальність* як симбіоз господарсько-економічної та політичної сфер

життєдіяльності суспільства. Власне, цей шар слугує точкою відліку історії людства, бо в інших випадках можна оперувати історією в її космологічному сенсі й контексті. Другий шар внутрішньої структури історії пов'язаний із *цивілізацією* як процесом поступального оволодіння природою, раціоналізацією всіх сфер життєдіяльності та прогресом у сфері науки і техніки. Третій шар утворює *культура* як неутилітарна сфера людського буття. Її істотна характеристика ознака пов'язана з «прагнення душі історії до звільнення за допомогою і посередництва культури».

З позицій обстоюваного Хосе Ортегою-і-Гассетом концептуального акценту під назвою *перспективізм*, кожен конкретно-історичний кейс є специфічною «сумою наших можливостей». Параметри таких можливостей перебувають у вирішальній залежності від двох основних факторів: особистісного рівня історичних діячів та фактичного статусу мас. Позаяк маса за своєю природою не володіє інтелектуальними та вольовими характеристиками, необхідними для того, щоб вести за собою суспільство, то гіпертрофія її соціального статусу, як доводив Ортега, призводить до згубних наслідків у вигляді «масового суспільства» і притаманного йому соціального хаосу та спонтанного заохочення де-факто соціопатичних тенденцій.

Як зазначали Томас Бергер та Пітер Лукман, з усіх видів реальності реальність повсякденності є основною: вона а) реальність *par excellence*, б) єдина достовірність, в) знаннєвий інтеграл, г) сфера спонтанних, невідрефлектованих думок і переживань свідків подій і процесів. Цій реальності парадигмально протистоїть реальність як продукт соціального конструювання засобом телеологічних пріоритетів, аксіологічних преференцій, символічних аналогій і т. п. Ми звикли до соціально конструйованої реальності, проте маємо усвідомлювати, що *історична достовірність* локалізована не в «рефлексійній обробці» історії, а в її *дорефлексійній автентичності й спонтанності сприйняття*: якщо така автентика й спонтанність у принципі

можливі, то саме в їхньому середовищі треба шукати відповіді на всі «коли?», «як?» і «чому?».

Пріоритетом дослідницьких зусиль Мішеля Фуко було осмислення зв'язків між владою та знанням – зокрема й насамперед походження чинних канонів, норм і табу, які закріплюють владу структур та соціальних інститутів над суспільством. На переконання Фуко, ключова проблема пов'язана з тим, що будь-який формат влади не зацікавлений у достовірному з'ясуванні внутрішньої логіки та причинно-наслідкових зв'язків історичного процесу: влада завжди прагне канонізувати лише таку інтерпретацію історичної подійності й процесуальності, яка легітимізує її існування.

Поль Рікер: цінував історію за те, що внаслідок перманентної реінтерпретації її ключових проблемних і амбівалентних кеймів відбувається процес наближення до істини, який є квінтесенцією покликання наукової форми знань.

Наукове осмислення феномену історичної пам'яті та її аберацій пов'язане з дослідницьким напрямом «*memory-studies*», біля витоків якого стояли П. Рікер, К. Юнг, Т. Адорно, Е. Фромм, Е. Дюркгейм.

Ганс Йонас осмислював історію крізь призму *принципу відповідальності*: найвищим рейтингом історичної життєздатності наділені соціуми, керовані відповідальними політиками й управлінцями [Йонас 2001].

Для Антуана Огюстена Курно історія є насамперед *полем концептуального протистояння детермінізму та індетермінізму* як заперечення об'єктивної зумовленості явищ і процесів.

Ієремія Бентам осмислював історію на *критеріальних терезах деонтології* – уявлень про належне.

Нікола Аббаньяно виходив із тих міркувань, що якщо екзистенціалізм усуває відчуженість між думкою та життям, то історія постає *втіленням динаміки екзистенціалізму*.

Для Альфреда Тарського та Рудольфа Карнапа історія – це «світ логіки», логічних зумовленостей і причинно-наслідкових зв'язків.

Томас Кун масштабував історію крізь призму наукових революцій.

Жіль Дельоз та Фелікс Гваттарі аналізували латентне протистояння іманентності простору та трансцендентності часу.

Філософія фікціоналізму Ганса Файхінгера привернула увагу до значення фікції як неверифікованих світоглядних пріоритетів для історії людства.

Франклін Рудольф Анкерсміт був не лише фундатором концептуального напрямку інтелектуальної історії, а й засновником (2007) інституційного оформлення цього дослідницького підходу у вигляді «Журналу філософії історії» («Journal of the Philosophy of History») – рецензованого академічного філософського видання Центру філософських досліджень історії Університету Оулу (Фінляндія). Це один з небагатьох журналів, який виразно й недвозначно зосереджений на філософських аспектах (а радше – проблемних викликах) історії. Він містить оригінальні дослідницькі статті, видається тричі на рік під егідою Brill Publishers. Принагідно зазначимо, що сутність внеску Ф. Анкерсмита в дисциплінарне становлення філософії історії виразно висвітлює стаття Марека Тамма та Юджина Зеленака, в якій здійснено компаративний аналіз двох концептуально різних, а почасти й парадигмально несумісних підходів Анкерсмита до філософії історії: когнітивістської філософії історії (аналіз історичного уявлення) та екзистенціалістської філософії історії (аналіз історичного досвіду) [Tamm & Zelenak 2018].

1.2. Філософія історії: історія як ідея та філософія як рефлексія щодо цієї ідеї

Фундаментальною ознакою будь-якого формату історичної свідомості й будь-якого комплексного оперування історичними реаліями є ідея історії – світоглядна визначеність із приводу того, чим є історія в принципі як сфера

знань і способів їх ієрархізації, чим ця смислова й критеріальна визначеність предметно відрізняється від інших сфер знання, насамперед споріднених і суміжних.

Загальнометодологічним підґрунтям предметного осмислення ідеї історії може слугувати хрестоматійна праця «Історія ідеї» Артура Лавджоя, в якій розкрито значення трьох ключових принципів кожної ефективної ідеї (чи такої, яка претендує на цей статус) – *повноти, безперервності та поступовості*. Автор простежує зародження цих концептуальних уявлень у філософії Платона, Аристотеля та неоплатоніків, систематизує їхнє подальше поширення на рівні релігійної думки, метафізики, етики та естетики, а також осмислює спонукальну силу ідей, їхній вплив на індивідуальну та масову свідомість [Lovejoy 1976].

Функцію методологічної основи для ідеї історії також може виконати фундаментальна праця Ісайї Берліна «Есе з історії ідей», в якій автор осмислює, чому люди вважають ту чи іншу ідею привабливою, чому ідея спонукає до дії і до готовності піти на велику самопожертву [Berlin 2013]. І. Берлін проаналізував зародження найбільш евристичних і креативних ідей людства, вказавши на вирішальне значення оригінальних інтелектуалів, які спромоглися плисти проти течії свого часу, кидають виклик загальноприйнятій думці.

У найвідомішій праці видатного оксфордського філософа, історика та археолога Р. Г. Коллінгвуда «Ідеї історії» досліджено генезис розуміння історії з часів Геродота до XX століття [Collingwood 1994]. Автор концептуалізував власне розуміння того, що таке історія: «Чотири тисячі років тому попередники нашої цивілізації не володіли тим, що ми називаємо ідеєю історії. Це, наскільки ми могли пересвідчитися, було не тому, що вони *не мали історії*, а тому, що вони *не розмірковували про неї*» [Коллінгвуд 1996: 66] Однак треба розуміти, що сам факт розмірковування про історію не гарантує генерування аргументаційно переконливої ідеї історії, а тим більше – ідеї консенсусної: в

цьому питанні ключового значення набуває інтерпретативна складова, її виразність і поліаспектна збалансованість.

Важко не погодитися з твердженнями Хосе Ортеги-і-Гассета, який у «Темі нашої доби» зазначав: «Наші політичні незгоди є другорядні й не мали б ані найменшої ваги, якби не були поверхневим виявом набагато глибших суперечностей. Наші розбіжності стосуються не стільки політики, скільки самих принципів мислення і відчуття. Політична позиція таких сучасників є наслідком певних ідей, що панували до 1890 року. Чому вони вдовольнилися цими ідеями, хоча неодноразово зауважували їхню розбіжність зі своєю спонтанністю?» [Ортега-і-Гасет 1994b: 321]. Покладати надії на трансчасову переконливість ідеї історії не варто вже хоча б тому, що на кожну ідею повною мірою поширюється *принцип розвитку* – необхідність враховувати світоглядні та критеріальні вимоги епохи, конкретно-історичних пріоритетів. Це означає, що кожна ідея взагалі, а ідея історії зокрема потребує регулярного переосмислення й реновації.

Вочевидь не зайвим у даному разі буде стислий екскурс у загальнонаукову картину часу як невід’ємну складову наукової картини світу. Отже, природничими науками загалом і фізикою зокрема й насамперед час позиціонується як об’єктивна тривалість і/чи послідовність процесів, одиниця виміру цих процесів. У даному разі про розкриття сутності часу не йдеться – відповідь на це запитання є дисциплінарною прерогативою філософії. Аспект сутності часу набуває пріоритетного значення тоді, коли йдеться про буття людини, про соціальний вимір цього буття.

У книзі «Час і пророцтво: розшифровка Нострадамуса» Луїс Октавіо Руссо надає великого значення аналізу природи Часу [Ruзо 2023]. Автор відштовхується від концептуального засновку, що Час існує як симбіотична тканина Всесвіту, яку ми звикли позначати понятійним конструктом «простір-час». У межах цієї світоглядної моделі футуристка має повне право на існування, позаяк майбутнє вже латентно присутнє, тому за певних умов і

обставин його можна верифікувати. Не вдаючись до предметної інтерпретації пророцтв Нострадамуса, автор зосереджується на криптографічній системі, яку можна використана при побудові цих та їм подібних пророцтв, а також на хронологічному форматі, в межах якого спроби передбачити майбутні події мають найвищі шанси на успіх.

Відповідно до усталеного уявлення, час – це фізична величина, яка окреслює послідовність подій у чіткій лінійній послідовності (step-by-step). Для такої системи світоглядних координат змістовно адекватною та інструментально перспективною є метафора ріки як образне втілення часу, моделі часу, часового феномену. Втім, треба враховувати, що сучасна фізична картина світу (зокрема, квантова фізика) сприймає лінійну послідовність часу з багатьма застереженнями.

Фундаментальна функціонально-демаркаційна функція часу пов'язана з його здатністю унеможливити ситуацію, коли все відбувається одночасно: «Відповідно до концептуалістики Джона Арчибальда Уїллера, *час – це те, що стає на заваді перспективі всьому відбуватися одночасно*. Наведений смисловий наголос спонукає до висновку, що історія – це насамперед структурування, розмежування гомогенного часового потоку на сутнісне, критеріальне й концептуальне «до» та «після»» [Карлов 2025с: 18-19]. Однак треба мати на увазі: якщо щось відбувається «після», то це ще не означає, що воно відбулося «саме з цієї причини»: «Часова послідовність не обов'язково сигналізує про причинно-наслідкові зв'язки як важливу складову наукової картини світу: цей фактор в абсолютній більшості випадків окреслює логіку еволюціонування онтологічної динаміки, яка, в свою чергу, має істотне значення для потреб формування наукової картини світу» [Карлов 2025с: 19].

Між іншим, відповідно до розуміння квантової механіки, яка утворює фундамент фізичної картини світу кінця ХХ – початку ХХІ століть, часу насправді не існує: його «конституювання» спочатку повсякденною, а згодом і спеціалізованою науковою свідомістю є наслідком квантової ілюзії. Зрештою,

ще Альберт Ейнштейн, аналізуючи феномен часу, зазначав: для фізиків демаркація минулого, сучасного та майбутнього – це ілюзія, усталеність якої не спростовує її фактичного ілюзійного статусу. Висновок видатного фізика був таким: *суб'єктивне сприйняття часу не має об'єктивного значення*.

У науковому бестселері «Порядок часу» Карло Ровеллі не випадково зауважив, що «на мікроскопічному рівні різниця між минулим та майбутнім відсутня – в елементарній граматиці речей нема різниці між «причинами» та «наслідками», а є деяка регулярність, окреслена «законами фізики», яка визначає зв'язок подій, пов'язаних з різними моментами часу. Розмежування минулого та майбутнього – це наслідок розфокусованого погляду на світ, неспроможності сфокусувати своє світосприйняття на достатньо високому рівні коректності» [Rovelli 2018].

Більш, ніж показово, що всі (!) фундаментальні закони природи, відкриті впродовж двох попередніх століть (від механіки Ньютона до квантової теорії), не розмежовують минуле та майбутнє: якщо якась *аверсна* послідовність подій можлива, то можлива й аналогічна послідовність у зворотному (*реверсному*) порядку. Єдиним законом фізики, який здійснює демаркацію минулого та майбутнього, є закон Рудольфа Клаузіуса, однак треба враховувати, що він стосується виключно теплової взаємодії.

Альберту Ейнштейну належить концептуальне положення, згідно з яким простір та час належать до нероз'ємної двоєдиної сутності – простору-часу [Does the Past...]. Такий вердикт означає, що час є важливим критеріальним маркером, подібним до простору. Це призводить до космологічного вердикту про те, що у Всесвіті всі моменти часу існують у синхронічній єдності, а майбутнє, теперішнє та минуле поєднані в нероз'ємній змістовній і подійній квінтесенції – лише особливості людського сприйняття стверджують про протилежне, блокуючи нашу здатність виразного розуміння минулого та майбутнього.

Якщо взяти суто філософський рівень концептуалізації, то, «розмежовуючи один предмет від іншого, дослідник має справу з *простором*; розрізняючи один і той же предмет, він оперує *часом*» [Самчук 2009: 785]. При цьому «чимало дослідників ключовим для дисциплінарної суверенізації філософії історії вважають концепт *ухронія* (грецькою – *час, якого немає*). Йдеться про змалювання явищ і тенденцій під кутом зору *позачасової послідовності*, тобто про *філософію історії як логіку й закономірність розгортання історії безвідносно до конкретних історичних подій і емпіричних фактів*» [Самчук 2009: 793]. У даному разі ми маємо справу зі ще одним «концептуальним виміром дисциплінарного покликання історії, який історія з різних причин не може належним чином осмислити та артикулювати, а тому змушена покладатися на допомогу філософії» [Карлов 2025e: 249].

Треба визнати, що «чи не найбільші концептуальні різнотлумачення притаманні такому тематичному аспекту, як значення субординація минулого, сучасного та майбутнього для формування історичної картини світу. Втім, з огляду на потребу рефлексійної насиченості осмислення цієї проблематики, преференцію оперувати нею отримують усе ж не історики, а фахівці в галузі філософії історії» [Карлов 2025e: 251].

Чому саме так? Предметна відповідь може містити чимало складових. Цілком переконливою є така інтерпретативна версія: «Якщо завданням *історії* є реконструкція подій, то ***філософія історії*** покликана з'ясувати принцип дії історичних механізмів, їх причинно-наслідковий зв'язок, закономірності, концептуалістику тощо. Філософія є теоретичним образом буття, котрий твориться філософом. Відтак, філософія історії структурує та ієрархізує теоретичний образ історичного буття» [Самчук 2009: 794].

Принагідно зазначимо, що «дискутивний тренд щодо співвідношення, значення факторів минулого, сучасного та майбутнього для формування історичної картини світу було започатковано в 1976 році, коли вийшло друком резонансне есе Райнхардта Козеллека, в якому автором проаналізовано дві

історичні категорії – *простір досвіду* та *горизонт очікувань*. Між цими двома критеріальними точками відліку існує виразна кореляція: з одного боку, простір досвіду постає визначальним емпіричним підґрунтям для формування аргументованого горизонту очікувань; з іншого боку, горизонт очікувань у реверсному режимі спонукає до перегляду, реінтерпретації наявного простору досвіду. Якщо *аналепсис* – це аналіз минулого, то *пролепсис* – аналіз найбільш вірогідного майбутнього. Марк Аврелій наполягав, що в суспільному житті «минуле завжди полнеє на майбутнє» [Карлов 2025e: 251].

Жак Дерріда уподібнював історію ефектові *присутності-у-відсутності* тобто достовірному буттю в тих континуальних межах темпоральної специфіки, яких або *вже нема*, або *ще нема*. Досягнення такого ефекту набуває правдоподібних і реалістичних ознак лише в разі коректного застосування інструментарію історичної реконструкції – відтворення максимально можливої сукупності всього істотного та визначального, що мало місце в конкретному сегменті минулого – світоглядних ієрархій, смислових демаркацій, аксіологічних преференцій, етичних табу і навіть стереотипізованих автоматизмів буття й свідомості, які регламентували життєдіяльність не лише на суспільному макрорівні, а й на мікрорівні, оскільки мікрорівень у більшості випадків є детермінативно визначальним для формування й структурування макрорівня суспільної життєдіяльності.

Гастон Башляр концептуалізував тезу про простір та час як основну конструктивну діяду соціальної теорії, а Едмунд Гуссерль слушно зауважив, що для предметного розуміння ідеї історії потрібне «внутрішнє усвідомлення часу». Йдеться про необхідність філософського витлумачення феномена часу як фундаментальної передумови світоглядної картини історії, ідеї історії.

У цьому контексті актуалізується аспект «концепції Історії як трансчасової послідовності подій і явищ, а також філософії історії як внутрішньої логіки такої послідовності. Виявлення і аргументаційно переконлива артикуляція цієї внутрішньої логіки подій і явищ надає

історичному маркуванню дійсності інструментально-функціонального статусу змістовного критерію суспільного розвитку – його висхідних чи низхідних тенденцій» [Карлов 2025а: 38]. Сміслова й значеннєва демаркація гомогенної історичної дійсності вкрай необхідна, оскільки вона задає спосіб і принципи масштабування, унеможливлуючи той згубний волюнтаризм у цьому питанні, який призводить до потрапляння інтерпретації історії в лабіринти релятивістських різнотлумачень.

Гюставу Лебону належить авторство блискучої філософської сентенції: «Час є єдиним справжнім творцем і єдиним великим руйнівником... Час готує думки та вірування юрби або, принаймні, той ґрунт, на якому вони можуть розвиватися. Ось чому деякі ідеї можуть бути втілені лише у певні епохи, оскільки вони розвиваються й виникають аж ніяк не раптово й не випадково, а коріння кожного з них можна знайти в дуже віддаленому минулому. Якщо настає розквіт отих ідей, значить час підготував його і генеза цих ідей стає зрозумілою, лише коли ми звернемося до минулого. Ідеї – це дочки минулого та матері майбутнього, а також завжди – рабині часу» [Лебон 1991: 127].

Спроби окреслити сутнісні ознаки феномену часу мали місце ще в Античності – йдеться про зусилля Парменіда (позачасове буття як світ невизначеності), Геракліта (час як вічне становлення), Платона (співвідношення часу та вічності). Ми звикли до стереотипу, що грецька Античність наскрізь рефлексійна й самоіронічна, що греки часів Геродота, Гесіода, Гомера, Сократа, Парменіда й Геракліта ледь не в автоматичному режимі екстраполювали себе на будь-які явища й процеси, вдосконалюючи в такий спосіб свій рефлексійний інструментарій. Однак подібне уявлення в абсолютній більшості випадків не відповідає дійсності: насправді жоден грек епохи Античності не залишив по собі метуарів і це – зовсім не випадково, бо фактор часу не мав для них жодної регламентаційної чи критеріальної цінності; вони жили в світоглядному й аксіологічному режимі тут-і-тепер точковості.

А все тому, що історична тривалість у сучасному розумінні була для їхньої свідомості найкоротшим шляхом до неприйняттого, деструктивного релятивізму, тією негативістською фобією, яка своєю невизначеністю руйнувала класичну аристотелівську методичність, структурованість, зумовленість у сенсі послідовності та виразних причинно-наслідкових зв'язків. Не випадково *peras* та *apeiron* (скінченне та нескінченне), якими Платон інтенсивно оперував у своєму «Філері», були несумісними парадигмальними антиподами.

Якщо стисло узагальнити, то історії філософії відомі такі концепції часу: *метафізична* (зокрема біблійна), *психологічна* (Августина), *реляційна* (Лейбніца), *субстанційна* (Ньютона), *суб'єктивістська* (Канта). У Новий час набула пріоритетного значення *субстанційна сутність часу*: на відміну від реляційного підходу Лейбніца, який вбачав у часі не самостійну субстанцію, а щось таке, що виникає лише внаслідок взаємодії речей, субстанційний підхід Ньютона витлумачував час суверенною, абсолютною сутністю, яка здійснює істотний детермінативний вплив як на самі явища й процеси, так і на особливості їхнього сприйняття, інтерпретації.

У ХХ столітті відбулося чергове переосмислення феномену часу: час усе частіше позиціонується не як *поняття*, а як своєрідна *інтуїція* (Шпенглер), яка знаходить своє втілення в певному образі. Не випадково Жіль Дельоз інтерпретаційно реанімує античні образи часу – образ Хроноса та образ Зона, наповнюючи їх змістом, адекватним світоглядному й аксіологічному порядку денному кінця ХХ століття. Апеляції до часу не лише як до поняття, а й до образу, підлягають коректному поясненню прагненням якомога повнішого розкриття сутності й евристичний опцій цього феномену й інтерпретативного інструменту: якщо поняття акцентує увагу на структурному розумінні часу, то образ сприяє осмисленню змістовної цілісності часу і його світоглядних інтенцій.

Відповідно до концептуалістики Мартіна Гайдеггера, час – це дім буття, а його розуміння – це артикулятивний супровід, путівник, який здійснює критеріальну навігацію, задає систему смислових і значеннєвих координат, у межах яких минуле набуває логічних, причинно-наслідкових і закономірних ознак. Гайдеггер ототожнював філософії історії з метафізикою присутності в часі – зокрема й насамперед у тому сегменті часу, який залишився в минулому чи перебуває за горизонтом майбутнього. А позаяк час – це достеменно фізичний параметр, то філософія часу є *метафізичним інструментом оперування фізичним параметром часу*.

При цьому «розгляд дисциплінарних особливостей філософії історії варто розпочати з алармістської сентенції Поля Лакомба, згідно з якою *сам по собі час – ніщо: з міркувань об'єктивізму він – лише ідея*. А втім, статус «*лише ідея*» не варто недооцінювати, бо, подібно до того, як найдовший шлях розпочинається з першого кроку, кожна епохальна подія і трансісторична тенденція започатковується фазою «*лише ідея*». Тут ми підходимо до аспекту смислового наповнення ідеї часу, а саме: якщо таке наповнення відсутнє чи є непереконливим, то історія перетворюється на сукупність суб'єктивістських, політично ангажованих і кон'юнктурних наративів, які переслідують мету, несумісну з імперативами наукового знання. Такий причинно-наслідковий зв'язок переконливо доводить категоричну необхідність смислової концептуалізації часу, надання цьому аспекту світоглядної та концептуальної уваги» [Карлов 2025с: 18].

Як писала з цього приводу Лариса Нагорна, «йдеться насамперед про *метаісторію*, яка, як вважає Р. Козеллек, «досліджує не рух, а рухливість, не зміни в конкретному розумінні, а змінність як таку». Необхідність теорії історичної науки вчений виводив з того, що історія в цілому (Geschichte) постійно «обганяє» окремі історії (Historie). Така трансцендентальність вимагає від історика-дослідника щоразу нових прочитань джерел і такого розуміння

історичності, коли потреба у переписуванні історії диктується не необхідністю виправлення помилок чи актом спокутуванні провин» [Нагорна 2014: 18].

Власне, саме тут і пролягає семантична, дисциплінарна, інструментальна й функціональна демаркація історії та філософії історії: якщо *історія* визначається окремими історичними кейсами (Historie) та їхньою сукупністю під тим чи іншим предметним кутом зору, то **філософія історії** відштовхується від історії в цілому (Geschichte), осмислюючи кожен конкретний історичний кейс з позицій вічності (sub specie aeternitatis).

Втім, треба розуміти, що словосполучення «з позицій вічності» – це не просто фігура мовлення, якій на практиці може відповідати ледве не довільний смисловий компендіум: ні, за цим вербальним маркером стоїть (точніше, має стояти) струнка система світоглядного масштабування. Маркер під назвою «з позицій вічності» покликаний виконувати функцію того лакмуса, який виразно сигналізує про невідповідність критеріальній ієрархії наявного смислового рельєфу та неприйнятність релятивізму на рівні інтерпретацій історичних подій, явищ і процесів.

Для наших сучасників стереотипований статус має теза, згідно з якою «те, що духом часу зветься, є духом професорів та їхніх понять». Якщо пролонгувати цей концептуальний підхід, то в основі духу часу (Zeitgeist) не так уже й багато містики й непередбачуваного фаталізму – просто професорам (і тим, хто претендує на аналогічне реноме) треба об'єднати зусилля з метою уніфікації змістовного корпусу знань (понять).

Зрештою, кожна епоха має справу з власними стереотипами – хоч і зручними, проте здебільшого контрпродуктивними. Півтора століття тому один із таких стереотипів у праці «Святе сімейство» розвінчали Карл Маркс та Фрідріх Енгельс: вони наголошували, що історія «нічого не робить», «не володіє ніяким безмежним багатством» і «не воює ні в яких битвах». Чому? Та тому, що не історія, а лише людина як визначальнова складова історії все робить, усім володіє і за все бореться. Лише людина наділена повноцінним

суб'єктивним статусом у межах історичних реалій будь-якого рівня масштабування; натомість історія – це класичний *об'єкт*, інструмент у руках людини і засіб, за допомогою якого людина досягає (чи пак – намагається досягти) своєї мети. Не історія користується людиною для своїх потреб, а навпаки: індивід оперує історією на власний розсуд. Якщо стисло підсумувати, то матимемо такий вердикт: історія – це не що інше, як діяльність людини, яка переслідує свою мету.

Зрозуміло, що з такої системи аргументаційних координат вилучається в окремий кластер величезний обсяг *de facto* історичних реалій космологічного походження (історія Всесвіту, історія нашої галактики, історія Сонячної системи та історія планети Земля), а натомість береться до уваги лише історія як часовий супровід життєдіяльності виду *Homo sapiens* чи навіть узяти ще вужче – як період виразної соціальної фази такої життєдіяльності. Зрозуміло, що порівняно з космологічним форматом історії соціальна фаза життєдіяльності виду *Homo sapiens* – це лише мікроскопічний контекст усезагального історичного тексту, проте в даному разі саме він має предметне значення й саме він утворює дослідницьку призму аналітичних і рефлексійних зусиль.

Між іншим, аспект соціального часу, часу культури і т. п. як дослідницька призма істотно актуалізувався в другій половині ХХ століття. З цього приводу Д. Діденко зазначає: «Розмежування формального та змістовного часу вперше простежується в працях П. Тілліха і є сутністю дискурсу “хроноса та кайроса”. Особливим досягненням у дослідженні соціального часу є здобутки П. Сорокіна і Р. Мертона, які розглянули специфіку предметного поля феномена “соціальний час”, визначивши дискурс референтного часу. Е. Гідденс продовжував дискурс інструментального часу, де час розглянуто як умову соціальної дії. Також соціальний час досліджували в дискурсі “подієвого часу” (П. Штомпка), де соціальні події виступають як одиниці виміру часу» [Діденко 2013: 48]. Загалом же соціальний час постає увиразненням соціальної,

соціокультурної та подійної складової історичного часу: ці фактори набувають ознак визначальних критеріальних демаркаторів історичної дійсності; саме вони формують і переформатовують смисловий і значеннєвий рельєф історії.

Наші сучасники здебільшого випускають із поля зору ту істотну особливість, що «історія не тільки *відбувається*, а й *творюється*. І твориться незрівнянно більше, ніж відбувається» [Михальченко, Самчук 1998: 262]. Фактор творчості в сфері історії має декілька предметних форматів. Перший і основний пов'язаний зі згаданим вище аспектом суб'єктності: історія як класичний об'єкт не може себе творити в принципі, апіорі; виконання цієї функції є прерогативою виключно повноцінних суб'єктів – окремих індивідів, соціумів, людства в цілому.

Тут варто повернутися до «Ідеї історії» Р. Колінгвуда: «Що ж розкриває історія? Я відповідаю: *res gestae* – дії людей, які відбулися в минулому. Хоча ця відповідь зачіпає безліч інших запитань, чимало яких досить суперечливі, все ж, хоч би як на них відповідати, ці відповіді не спростовують твердження, що історія є наукою *res gestae*, спробою відповісти на запитання про дії людини, які мали місце в минулому» [Колінгвуд 1996: 63]. Соціокультурний і соціально-політичний аспект дослідницького пріоритету Колінгвуда увиразив Генрі Кісінджер у бестселері «Значення Історії: рефлексії з нагоди Шпенглера, Тойнбі та Канта» [Kissinger 2023]. У даному разі треба враховувати, що кожна сфера знання і кожна сфера життєдіяльності суспільства закономірно «підсвічує» власні пріоритети, тому її відповіді на запитання про значення історії можуть коливатися в доволі розлогому діапазоні.

У схожий до інтерпретативних пріоритетів Р. Колінгвуда спосіб розгортається концептуальна канва і у вітчизняному дослідницькому середовищі: «Попри неоднозначність і невизначеність терміну «філософія історії», він обов'язково включає в себе уявлення про те, чим є історія, які спонукальні причини історичної процесуальності (темпоральності), ступінь зумовленості та передбачуваності історичних подій, роль і місце в історії

духовного світу людини, в який спосіб здійснюється формування відповідних особливостей історичної дійсності» [Самчук 2009: 802]. Зрозуміло, що наведений перелік предметних аспектів не вичерпує собою відповіді на запитання, чим є історія для філософії історії, проте в цілому окреслені фактори репрезентують верхівку смислової ієрархії і можуть слугувати важливим демаркатором і критеріальною точкою відліку.

Із цими концептуальними наголосами перегукується книга «Значення в історії: теологічні наслідки філософії історії» професора філософії Гейдельберзького університету Карла Льовіта, в якій автор алегорично зауважує, що наші сучасники дивляться на історичну дійсність одним оком віри та одним оком розуму, внаслідок чого погляд на історію є не стільки збалансованим, скільки неоднозначним [Löwith 2011]. Як зазначає Льовіт, упродовж століть історія західного світу розглядалася з двох концептуальних позицій – або як відправна точка іудео-християнської віри в Царство Боже, або з міркувань повторюваних і вічних життєвих циклів. Що ж стосується сучасних інтерпретацій історії, то їх можна відрекоректувати християнськими за походженням та здебільшого антихристиянськими за аргументаційними перевагами.

Другий за значущістю предметний формат, який репрезентує творчість у сфері історії, стосується реінтерпретаційних зусиль щодо історичної «сітки смислів і значень». Найбільш неоднозначними та суперечливими втіленнями цього предметного формату є «поширені спроби «переписати» («attempts to rewrite») історію, а також витлумачення історії як *трансісторичної дійсності* на догоду *конкретно-історичним* потребам політики. У цьому – чи не основна драма, а почасти й трагедія історії як сфери знань і гносеологічних практик. Ці аспекти були виразно висвітлені спочатку школою «Анналів» в особі Марка Блока і Люсьєна Февра, а згодом і Фернаном Броделем та Жаком Ле Гоффом» [Карлов 2025e: 251].

З одного боку, з огляду на істотне детермінативне значення принципу розвитку реінтерпретативні зусилля в сфері увиразнення історичного рельєфу є не лише цілком об'єктивними й закономірними, а й практично неухильними, позаяк життєдіяльнісна еволюція латентно спонукає до світоглядної еволюції, а та, в свою чергу, призводить до перегляду історичного статус-кво; з *іншого* боку, часто доводиться мати справу з кричущими зловживаннями у сфері реінтерпретації історії, з фактичним паразитування на реінтерпретаційній інструментальній опції позиціонування щодо історії.

З цього приводу виникає низка запитань, а саме: чи можливо уникнути зловживань у сфері реінтерпретації історії в принципі? А якщо можливо, то за рахунок чого, з використанням яких засобів? Переконлива відповідь потребує деякої аналітичної розлогості. Насамперед варто зазначити, що класичне дисциплінарне позиціонування історії щодо історичної процесуальності є виразно наративним (а інколи й виключно наративним). Принагідно зазначимо, що одним із найбільш хрестоматійних метанаративів історії пов'язаний з концептуальним спадком св. Августина, який поділяв всесвітню історію від створення світу до Божественного суду на сім ключових етапів, кожен з яких постає віддзеркаленням Божественних намірів (плану). Ця інтерпретативна модель не лише сформувала середньовічну парадигму історичного світосприйняття, а й продовжує впливати на сучасне розуміння історії [The 7 Stages...].

Для предметної сфери нашого дослідження ключового значення набуває концептуальний наголос, згідно з яким, «на відміну від *історії*, **філософія історії** не може зводитися до наративу, себто до «оповідання про». Ніхто не заперечує: філософія історії містить елементи наративу, але ті не складають сутності функціонального покликання філософія історії, а є скоріше баластом, тією «водою», якою лише «розбавляють» насичену консистенцію філософської рефлексії щодо історичної тематики з метою зробити її придатною для «споживання» якомога ширшою аудиторією, максимально великим сегментом

суспільної свідомості» [Самчук 2009: 808]. Наведене пояснення є надзвичайно влучним у сенсі з'ясування сутності критеріальної демаркації *історії* та **філософія історії** крізь призму артикуляції ними свого розуміння пріоритетів історичної дійсності.

Розуміння таких пріоритетів загострює увагу на якості мисленнєвих процедур та їхніх стилістичних особливостях. А «чи не найбільше значення для потреб предметної верифікації когнітивної сфери загалом, а історичного знання зокрема й насамперед має фактор парадигми мислення, який визначає критеріальну призму і значеннєвий кут зору» [Карлов 2025d: 127]. За великим рахунком, ідеться про те, що Люсьєн Февр позначав терміном *ментальне оснащення (outillage mental)*. У цьому сенсі «дедалі виразнішою є необхідність переходу від «канонічного» до «інтерпретуючого» типу мислення: саме інтерпретативний спосіб оприлюднення тієї чи іншої версії світосприйняття пом'якшує непримиренність методологічних опозицій, трансформуючи їх у формат дискурсу з використанням чітких критеріальних маркерів» [Левкулич 2022: 148].

Продовжуючи цю концептуальну лінію, слід зазначити, що «філософія історії покликана виявляти внутрішню логіку і причинно-наслідкову зумовленість історичного процесу. Тут знаходиться ще одна фундаментальна відмінність історії та філософії історії: якщо історія функціонує в режимі *наративів* (бажано – хронікалістського штибу), то філософія історії переважно **дискурсивна, діалогічна й евентуальна**» [Карлов 2025e: 250].

Принагідно зазначимо, що «історики часто недооцінюють такі інструментальні опції філософії, як дискурсивність, діалогічність і евентуальність, вважаючи, що такі засоби досягнення пізнавальної мети не увиразнюють змістовність історії, а навпаки – перетворюють історичну дійсність на механічну сукупність волюнтаристської критеріальності, яка призводить до неприпустимої релятивізації уявлень про історичну статистику

(конкретно-історичний status quo) та динаміку (темпоральність, тенденції, альтернативи)» [Карлов 2025e: 250].

Що стосується дискурсу, то його «стратегічна перевага полягає не лише в аргументаційній відкритості й прозорості, а й у тому, що «дискурс – це текст, занурений у соціокультурний контекст. Інформативна значущість, аргументованість і переконливість тексту завжди так чи інакше коригується підтекстами. Іноді інформативна й спонукальна значущість підтекстів є вищою, ніж тексту» [Левкулич 2018a: 80]. Аргументаційна транспарентність соціокультурних пріоритетів – вкрай важлива інструментальна опція дискурсивного механізму: вона стоїть на заваді догматизму й волюнтаризму як в оцінці минулого, так і під час формування оптимальних преференцій на майбутнє.

На продовження цієї тези можна зазначити, що «потреба докорінного перегляду методології оприлюднення історичного знання (точніше, масиву інформації, який претендує на статус історичного знання) у форматі переходу від наративного до проблемного, полемічного й дискусивного способу репрезентації набуває очевидних ознак. Окреслене методологічне переакцентування не є чимось унікальним, доцільним для застосування лише у сфері історичної когнітології – так чи інакше воно матиме позитивний ефект для кожної сфери сучасного знання гуманітарного профілю. Утім, для увиразнення змістовного рельєфу та значеннєвої ієрархії історичної епістеми воно є чи не найбільш безперечним, імперативним» [Карлов 2025d: 127].

Однак основним засобом змістовної квінтесенції історії як цільового орієнтиру філософії історії є все-таки не *компаративний аналіз*, не *критичне мислення* і не *дискурсивні практики*, а **рефлексія** (від лат. *reflexio*) як повернення до основ (від лат. *ab ovo*) історичних реалій, самосвідомість історичної дійсності, змістовне відзеркалення ключових причинно-наслідкових зв'язків історичної динаміки.

Багатоманітність інструментальних опцій рефлексії призводить до симетричної багатоманітності її змістовних визначень. У контексті предметної сфери цього дослідження пріоритетного значення набуває така специфічна особливість рефлексії, як осмислення історичної дійсності з позицій і під кут зору «поза» і «над». Вимога ракурсу «поза» є своєрідним завданням-мінімум, яке передбачає дистанціювання, мисленнєвий вихід за межі конкретно-історичного кейсу, щоб отримати можливість поглянути на предметну сферу не *зсередини* (де, власне, й перебуває суб'єкт дослідження), а немов *збоку, ззовні*. Така потреба зумовлена тією обставиною, що ракурс осмислення історичної дійсності зсередини містить апріорну й латентну небезпеку необ'єктивності та упередженості внаслідок контекстуального навіювання стереотипних вердиктів, сформованих життєдіяльністю інерцією конкретно-історичного середовища.

Іншими словами, кожен конкретно-історичний і соціокультурний кластер є доволі автономною функціональною одиницею, яка генерує у вигляді своєрідних рейсових протоколів готові відповіді на всі більш-менш значущі аспекти й тенденції соціального буття. Чи є такий стан речей прийнятним для неупередженого наукового розгляду загалом і рефлексійних зусиль філософії зокрема? Ні, не є, позаяк наука – це *не тиражування «готових істин» і не остаточний пункт дослідницьких зусиль, а шлях у напрямі до істини; перехід від змістовних ієрархій істин нижчого рівня до істин вищого рівня*. Рефлексія ж у межах такої мети виконує функцію засобу, методологічного інструменту, який покликаний здійснювати світоглядне масштабування смислів і значень.

Якщо ракурс розгляду історичної дійсності «поза» (*збоку і ззовні*) є своєрідним завданням-мінімум застосування рефлексії як дослідницького механізму, то ракурс «над» віддзеркалює місію *завдання-максимум*. «Над» – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає

змогу оглянути предметну сферу немов *згори*: такий ракурс створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість. Саме ці дослідницькі опції забезпечують генерування достеменно наукового знання, а історичне знання не є винятком із окресленого правила.

Лариса Нагорна ототожнює рефлексію з «індивідуальними смаковими інтерпретаціями, що постають результатом певного рівня розвитку мислення й самосвідомості. В ідеалі рефлексія передбачає як інтерпретацію, так і самоаналіз; вона немислима без виведення рефлексуючого суб'єкта у позицію «поза» і «над»» [Нагорна 2014: 11]. Така позицію «поза» і «над» пов'язана передовсім із критеріальним мірилом *sub specie aeternitatis* – тобто з категоричною вимогою осмислення будь-яких конкретно-історичних реалій з позицій вічності (чи принаймні, із системи смислових і значеннєвих координат значно ширшого контексту).

Важко спростувати тезу, що «за своїми методологічними функціями філософія історії поділяється на два різновиди: *субстанційний*, який віддзеркалює філософське розуміння і дослідження історичного процесу як форми існування людини, та *рефлексійний*, що здійснює філософське осмислення природи історичного пізнання, теоретичних способів вивчення історії. Акцентування філософами своєї уваги на певній частині філософії історії відбувається відповідно до наукових, соціально-політичних та інших завдань, що постають у різні епохи» [Самчук 2009: 801-802]. У суто методологічному сенсі субстанційний та рефлексійний різновиди філософії історії не є парадигмальними антиподами й антагоністами – вони функціонують на принципах взаємодоповнення і взаємопотенціювання, пропускаючи предметне поле дослідження історичної дійсності чи її інтерпретації крізь призму власних концептуальних пріоритетів. Однак на практиці інерція відстоювання своїх дослідницьких преференцій може

вилитися в гіпертрофію дослідницького профілю, який хоч і увиразнює інструменталістку кожного підходу, проте стає на заваді синергетичному ефекту їхньої взаємодії.

Своєрідним узагальненням значення рефлексійної опції філософії історії може слугувати така теза: «Беручи до уваги ту обставину, що історії притаманна не *лінійна*, а *варіативна евентуальність*, не викликає сумнівів не лише апріорна доцільність рефлексії історії, а й статус такої рефлексії як важливої (а інколи й визначальної) передумови ефективного суспільства. Інша річ, що *апріорна доцільність рефлексії історії* має бути доповнена *апостеріорним належним рівнем такої рефлексії*, за відсутності якого процедура рефлексії набуває дискредитаційного реноме, девальвуючи як результуючий ефект такої «рефлексії», так і репутаційний статус філософії» [Карлов 2025e: 250]. Іншими словами, має значення не формальне застосування рефлексійного інструментарію, а, *по-перше*, досконалість цього інструментарію; *по-друге*, вміння ефективно застосовувати його на рівні дослідницьких та інтерпретативних практик.

Окреслена вище каузальність інтерпретативної неостаточності історії, яка неухильно призводить до реінтерпретацій і переписування історії, містить чимало проблемних викликів і амбівалентних наслідків. Йдеться насамперед про те, що «на структурування та ієрархізацію історичної подійності й процесуальності здійснюють істотний детермінативний вплив чимало факторів, а найбільш істотним із-поміж них є політичний (квазіполітичний, латентно політичний). Не випадково в масову й навіть у спеціалізовану свідомість історичного профілю міцно вкоренився вислів, що “історія – це політика, спрямована в минуле”. Відповідно, якщо політичний порядок денний щось не влаштовує в історичній дійсності чи вірогідності, то маємо справу з тим, що англійською мовою позначається словосполученням “forbidden history” – тобто заборонена історія. Ясна річ, що така специфічна особливість не наближує історію до канонів наукової достовірності» [Карлов 2025a: 38].

Таким чином, проблемне вістря пов'язане не стільки з інтерпретативною нестаточністю історії і об'єктивною потребою її регулярної реінтерпретації, скільки з принципами та механізмами, засобом яких така реінтерпретація здійснюється. Цілком зрозуміло, чому на практиці неможливо натрапити на визнання ініціаторами редагування й переписування історії факту використання ними політично навантажених мотивів, які апріорі унеможливають як наукову достовірність, так і загалом об'єктивне й неупереджене висвітлення історичних реалій – таке визнання дискредитувало б цей підхід і поставило б під сумнів науковий статус його результатів. Втім, це зовсім не означає, що припущення про тенденційність (насамперед політично орієнтовану) – це не більше, ніж чергова теорія змови, що насправді вона відсутня під час реінтерпретацій історії: ні, на жаль, **апріорна упередженість і тенденційність не лише повною мірою присутня, а й превалює в більшості резонансних історичних кейсів.**

Її хрестоматійним підтвердженням може слугувати той неспростовний факт, що дражливі аспекти історії навіть сусідніх країн часто тлумачаться в діаметрально протилежній модальності, з аргументаційним підсвічуванням зовсім різних ієрархій смислів і значень. Зрозуміло, що в таких випадках наукова достовірність притаманна в кращому разі лише одній із версій історичних подій і процесів, а здебільшого канонам наукової достовірності не відповідає жодна з версій.

Чи є це проблемою? Безперечно й поза будь-яким сумнівом: спочатку політично навантажені інтерпретації та реінтерпретації історії лягають в основу освітніх програм та інформаційного порядку денного, формуючи на рівні масової свідомості спотворену історичну картину світу, а потім історики дивуються, чому приводом до світових воєн були, здавалося б, зовсім неістотні дрібниці, яких можна було б звести до мінімуму навіть на побутовому рівні. А вся річ у тім, що «неістотні дрібниці» – це лише верхівка проблемного айсбергу, основна частина причинно-наслідкових зв'язків якого з різних

причин або знаходиться на периферії уваги, або й узагалі ретельно замовчується.

Тут доречно нагадати, що теоретичні знання в історичній науці виконують функції систематизації, пояснення та класифікації історичних фактів, розкриття причинно-наслідкових зв'язків та виявлення закономірностей. Іншими словами, «покликання історичної думки наукового рівня “полягає в тому, щоб, керуючись дослідницьким принципом аподиктичності (доказовості, достовірності, логічної необхідності, причинної зумовленості тощо), виявити базисні, примордіальні, архетипічні, трансчасові ефективні дослідницькі підходи» [Самчук 2009: 789]. Чому ця вимога є істотною і навіть категоричною? Тому, що в разі її нехтування «тлумачення історії ризикує перетворитися на релятивну сукупність критеріально несумісних інтерпретацій» [Карлов 2025a: 38]. Точніше кажучи, воно не ризикує перетворитися, а з неухильністю дії фізичного закону перетворюється на релятивну епістемологічну сферу, в межах якої в кафкіанському стилі співіснують несумісні інтерпретації.

А що стосується філософії як верифікатора історичного знання, то її значення «важко переоцінити, адже саме філософія є тією основою основ, яка формує світоглядну призму сприйняття дійсності, пропонує ефективний *modus cogitandi* (тобто спосіб мислення) і аргументований кут зору на проблемні виклики епістемології, гносеології і когнітології. Утім, сама по собі філософія не є панацеєю: вона неоднорідна за критеріями світоглядної перспективістики, аргументаційної переконливості та евристичної креативності. Тому інструментарій філософії також потребує перманентного оновлення і вдосконалення» [Карлов 2025d: 127].

Коректне позиціонування філософії в сфері оперування історичними реаліями є передовсім інструментальним – у тому сенсі, що, по-перше, інструмент має бути досконалим сам по собі, а, по-друге, вирішального значення набуває не інструмент сам по собі, а вміння (бажання, спроможність,

мотивованість тощо) застосувати його на практиці із максимальною гносеологічною ефективністю і епістемологічною продуктивністю. Іншими словами, якісний рівень дослідження є результируючим наслідком не інструмента філософії, наділеного суто об'єктним статусом, а суб'єкта – того дослідника, який користується інструментом-об'єктом на власний розсуд і відповідно до рівня своєї компетентності.

Висновки до першого розділу

1. Визначення теоретико-методологічних та функціонально-інструментальних основ філософії історії як сфери знань передбачає увиразнення специфіки її дослідницького покликання і дисциплінарної компетенції, особливостей оперування предметною сферою та генерування знань про історичну дійсність.

Квінтесенція дисциплінарної демаркації філософії історії та історії полягає в наступному: якщо для *історії* ключове значення має відповідь на запитання, *як* (як саме відбувається історичний процес, в якій покроковій послідовності, якою була його фактографія, тобто *фактична достовірність*), то для *філософії історії* визначальним аспектом є спроможність сформулювати переконливу відповідь на запитання, *чому саме так, а не інакше* (чому процеси і події розгорталися саме в такій, а не в іншій послідовності, саме з такими, а не іншими наслідками; чому вони відкривали шлях чи ставали на заваді саме таким, а не іншим перспективам подальшого генезису як окремого суспільства, так і людства в цілому). Таким чином, на противагу канону *фактичної (фактографічної) достовірності історії* як наукової дисципліни, основною компетентнісною чеснотою *філософії історії* є *фактологія* – внутрішня логіка історичної подійності та процесуальності.

Якщо дослідницьким пріоритетом *історії* є *прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс*, на його якомога точніше відтворення

на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою призмою *філософії історії* є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – себто *сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого та навіть визначального контексту: поза цим контекстом для філософськи центрованого мислення історії або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепаровується на віддалену периферію уваги.*

Іншими словами, квінтесенцію семантичної, дисциплінарної, інструментальної і функціональної демаркації історії та філософії історії можна окреслити так: якщо історія оперує окремими історичними кейсами (*Historie*) та їхньою сукупністю, то філософія історії відштовхується від історії в цілому (*Geschichte*), осмислюючи кожен конкретний історичний кейс з позицій вічності (*sub specie aeternitatis*).

2. Ще один істотний аспект пов'язаний із тим, що, на відміну від історії, на рівні філософії історії фактична достовірність історичного процесу й історичної дійсності загалом поступається місцем за критерієм пріоритетності значення достовірності логічній і причинно-наслідковій, у межах якої достовірність фактична виконує лише допоміжну, ілюстративну й обслуговуючу функцію. Якщо історія надає першочергового значення послідовності подій і явищ, то філософія історії зосереджує пріоритетну увагу на внутрішній логіці такої послідовності.

3. Важливою демаркаційною ознакою, засобом якої відбувається предметне розмежування філософії історії від історії як сфери знань, є фактор причинно-наслідкової зумовленості: на відміну від філософії історії, історія не вважає за потрібне чи не володіє інструментальними опціями, необхідними й достатніми для надання історичній гомогенності виразних ознак причинно-наслідкової рельєфності.

4. Філософія приділяє першочергову увагу світоглядним основам історії, визначенню принципів, методів, концепцій та ідей, які дозволяють змістовно ототожнити відповідну сферу знань саме як історію, а не як будь-що інше. Попри те, що порівняно з космологічним форматом історії соціальна фаза життєдіяльності виду *Homo sapiens* – є лише незначним сегментом усезагальної історії, тим не менше, саме цей сегмент утворює пріоритет аналітичних і рефлексійних зусиль філософії історії. Втім, філософія історії може оперувати історією і в космологічному форматі: в даному разі визначальним є не предметний ракурс, а інструментальна специфіка оперування ним.

До вдосконалення інструменталістики філософії історії як сфери знань причетні чимало дослідників у найширшому діапазоні – від філософських шкіл і до окремих know-how, які мають не лише філософсько-історичне, а й загальнометодологічне значення, тобто можуть з приблизно однаковим успіхом використовуватися різними сферами знань. Ідеться навіть не обов'язково про питому філософські напрацювання: головне – щоб вони нарощували дослідницькі ресурси та інструментальний потенціал філософії історії.

Утім, треба визнати, що процес дисциплінарної суверенізації філософії історії не завершено, а з огляду на безальтернативність дії принципу розвитку його й не може бути завершено в принципі, позаяк кожна епоха потребує певної місійної та інструментальної конкретизації філософії історії як епістемологічного та гносеологічного засобу. Більше того: навіть філософська складова філософії історії є далекою від остаточної визначеності та аргументаційної вичерпності.

5. Світоглядне позиціонування щодо феномена часу є тією методологічною і концептуальною точкою відліку, яка значною мірою визначає подальшу артикуляцію щодо історичних реалій, історичної подійності та процесуальності, тенденцій та перспектив. Чи не найбільш консенсусне й аргументаційно переконливе тлумачення відштовхується від того, що під час

диференціації одного предмета від іншого ми маємо справу з *простором*; а коли розмежовуємо один і той же предмет, то оперуємо *часом*.

6. Особливо виразно філософська навантаженість простежується на рівні *історичної культури*, яка значною мірою віштовхується від приділення належної уваги причинно-наслідковій зумовленості історичній подійності та процесуальності. Кожен різновид культури (а історична культура не є винятком) має своїм пріоритетом культивування коректного розуміння причинно-наслідкових зв'язків.

7. Важлива особливість філософії історії як сфери знань полягає в тому, що вона є інструментом, засобом світоглядного масштабування історії, який, у свою чергу, задає специфіку масштабування критеріального, ціннісного, телеологічного тощо. Філософія окреслює світоглядні орієнтири, канони, взірці сприйняття історичної дійсності за смисловим, значеннєвим та іншими аргументаційно істотними параметрами. І хоча її світоглядне масштабування здебільшого не підлягає наукометричній формалізації, однак цей недолік повною мірою компенсується переконливістю філософської аргументації щодо систем світоглядних координат, у межах яких сприйняття історичних реалій набуває виразного смислу та стрункої причинно-наслідкової зумовленості, що, в свою чергу, створює необхідні передумови для предметного й змістовно виразного (нерелятивного) сприйняття історичної дійсності.

8. Значеннєва субординація минулого, сучасного та майбутнього для формування історичної картини світу утворює дискусійний нерв, довкола якого відбувається генезис філософії історії як сфери знань. У цьому сенсі показовою є сентенція Марка Аврелія про те, що минуле – це вправний мисливець, який полює на майбутнє. А втім, такий кут зору у філософії історії не є безальтернативним: існує чимало інших концептуальних підходів, які оперують тріадою минуле-сучасне-майбутнє в різний спосіб. Тут головне – не концептуальний пріоритет, а спосіб артикуляції, інтерпретації, аргументації.

Саме в цьому сенсі простежується ще одна виразна відмінність філософії історії від історії: якщо *історія* функціонує в режимі *наративів* (бажано – хронікалістського стибу), то **філософія історії** переважно **дискурсивна, діалогічна та евентуальна**. Історики часто недооцінюють інструментальні опції філософії на кшталт дискурсивності, діалогічності та евентуальності, вважаючи, що такі засоби досягнення пізнавальної мети не увиразнюють змістовний рельєф історії, а навпаки – розмивають його, перетворюючи історичну дійсність на заручника волюнтаристської критеріальності, яка містить небезпеку релятивізації уявлень про історичні реалії. Насправді ж дискурсивність, діалогічність та евентуальність створюють передумови, категорично необхідні й навіть імперативні для генерування кореспондентських і консенсусних істин щодо будь-якого сегменту і прикладного кейсу історичної подійності та процесуальності.

Однак найбільш дієвим засобом досягнення такої мети є інструмент **рефлексії**, рефлексійна призма сприйняття історичних реалій. Така призма передає два ракурси розгляду – «*поза*» (*збоку і ззовні*) та «*над*» (*згори*): якщо ракурс «*поза*» відштовхується від необхідності дистанціюватися від досліджуваного явища чи процесу з метою його неупередженого сприйняття, то ракурс «*над*» – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає змогу оглянути предметну сферу немов *згори*, що створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування таких знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість.

9. Коректне позиціонування філософії в сфері оперування історичними реаліями є передовсім інструментальним – у тому сенсі, що, по-перше, інструмент має бути досконалим сам по собі, а, по-друге, вирішального значення набуває не інструмент сам по собі, а вміння (бажання, спроможність, мотивованість тощо) застосувати його на практиці із максимальною

гносеологічною ефективністю і епістемологічною продуктивністю. Іншими словами, якісний рівень дослідження історії є результируючим наслідком не інструмента філософії, наділеного суто об'єктним статусом, а суб'єкта – того дослідника, який користується інструментом-об'єктом.

РОЗДІЛ 2.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ЯК ЗАСІБ ГЕНЕРУВАННЯ ЗНАНЬ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Існує чимало предметних і проблемних кейсів, які коректно репрезентують функціонально-інструментальні особливості філософії історії як засобу генерування знань. За таких обставин спроба вибору на користь певних прикладних кейсів автоматично наражається на запитання щодо саме такого, а не іншого вибору. Упереджуючи розгортання уявного діалогу за цим сценарієм, зазначимо, що в даному разі дослідницький вибір було зроблено на користь факторів, які **максимально вичерпно ілюструють особливості й закономірності генерування знань про історію, а також слугують джерелом інтерпретаційних різнотлумачень упродовж тривалого часу.** Йдеться, зокрема, про аспекти смислів і значень історичної процесуальності, розуміння та інтерпретації історичної дійсності та евентуальності, фактів та фікцій у сфері історичної епістемології, внутрішньої логіки, причинно-наслідкової зумовленості та детермінованості історії, а також повчальності історії та перспектив засвоєння її уроків.

2.1. Історія як епістемологічне середовище і філософська рефлексія як засіб його розуміння та інтерпретації

Під час викладення своїх міркувань у цьому структурному компоненті дисертаційної роботи основною точкою дослідницького відліку буде розуміння того, що «потреба осмислення специфіки дослідницької призми філософії історії обумовлена щонайменше двома факторами: *по-перше*, необхідністю увиразнення дисциплінарної демаркації філософії історії та суміжних дисциплінарних сфер – насамперед історії та соціальної філософії; *по-друге*, потребою конкретизації та систематизації інструментальних можливостей

філософії історії як неодмінної передумови підвищення рівня ефективності дослідницьких зусиль» [Карлов 2025с: 18].

Позаяк історичне знання є цільовим орієнтиром як історії, так і філософії історії, то уточнення його сутнісних ознак, особливостей гносеологічного статусу та інструментального покликання є вочевидь не зайвим. Передовсім слід зазначити, що історичне знання наділене рефлексивними та валюативними ознаками. Ця особливість дає підстави багатьом дослідникам стверджувати про двоєдину рефлексивно-валюативну природу історичного знання, в межах якої рефлексійна складова покликана розкривати сутність причинно-наслідкових зв'язків, законів та закономірностей історичного процесу, а валюативна окреслює значення історичного знання для людини, функціонального покликання та сенсу історичної науки. Втім, треба розуміти, що на конкретно-прикладному рівні співвідношення рефлексивних та валюативних ознак може коливатися в надзвичайно широкому діапазоні й на практиці ніколи не є паритетним (50:50).

Не позбавлена аргументаційної переконливості концептуальна версія, відповідно до якої рефлексійна складова є прерогативою лише історичного знання, генерованого філософією історії; натомість історія як наукова дисципліна має справу лише з валюативно навантаженим історичним знанням.

Як зазначає з цього приводу більшість провідних вітчизняних дослідників у галузі соціальної філософії та філософії історії, специфіка дисциплінарного покликання філософії історії пов'язана з тим, що вона «використовує функціонально-інструментальний тезаурус історичної науки (історичні факти, хронологію і фактографію) як точку рефлексійного відліку для з'ясування логіки і закономірностей історичної процесуальності, динаміки, спрямованості тощо. Там, де історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії лише бере свій початок, упорядковуючи історичний хаос (багатозначну й здебільшого суперечливу сукупність фактів історичної дійсності) логічно,

причинно-наслідково, мотиваційно, інтенційно, аксіологічно, телеологічно й загалом семантично» [Самчук 2009: 794].

Цей концептуальний підхід знаходить своє реінтерпретаційне відгалуження у сфері публікаційної активності багатьох авторів: «Що стосується предметних відмінностей філософії історії від історії, то один із ключових демаркаторів пов'язаний із тим, що філософія історії використовує історію лише як привід і своєрідний трамплін для рефлексій щодо емпіричних даних історії, для виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної процесуальності, темпоральності, спрямованості тощо» [Карлов 2025с: 24]. Відтак, «історична реконструкція і компаративний аналіз є імперативними передумовами вердиктів *філософії історії*» [Карлов 2025с: 21].

Істотний аспект пов'язаний із тим, що історичне знання апелює не до апріорної і трансісторичної сутності явищ і процесів, а до їхніх конкретно-історичних сенсів і значень. Таке тлумачення виразно ототожнює історичне знання з дисциплінарною сферою історії – і тільки. З іншого боку, якщо виходити з міркувань, що об'єктом історичного знання є не сукупність емпірично-фактуальних реалій, а сфера знань, смислів і цінностей, які мають статус точок критеріального відліку під час оперування історичною дійсністю, то таке предметне позиціонування історичного знання максимально наближує його до філософії історії.

Ознаками консенсусного канону в галузі соціальної філософії та філософії історії наділена дефініція, відповідно до якої «філософія історії є усвідомленням і рефлексією з нагоди єдності історії, трансчасових тенденцій, закономірностей і пріоритетів, які слугують своєрідним спільним знаменником, котрий об'єднує автономну часову подійність у єдиний континуум. **Відлік в історії завжди розпочинали від тієї події, котра вважалася визначальною в системі смисложиттєвих координат**» [Самчук 2009: 821]. Хрестоматійним ілюстративним прикладом такої точки відліку можуть слугувати різновиди літочислення: кожен із них відштовхується від тієї події, яку вважає не просто

істотною, а епохально ключовою, визначальною, такою, яка в конкретному випадку слугує своєрідним критеріальним і символічним вододілом між *передісторією* та *повноцінною історією, історією у власному сенсі цього слова*.

Не підлягає сумніву аргументаційна збалансованість і такого концептуального підходу: «Будучи симбіотичною концепцією філософії та історії, філософія історії функціонально покликана забезпечити цілісність осягнення варіативності та спадкоємності історичних форм з точки зору розкриття законів (мети, історичних смислів), які їх детермінують. Головне для цієї сфери пізнання – досягнути сутність і логіку розвитку основних процесуальних аспектів того історичного періоду, який є об'єктом дослідження» [Самчук 2009: 795]. З цього приводу напрошується гіпотетичне зауваження, що осмислення сутності та логіки історичної процесуальності належить також до дисциплінарних пріоритетів історії, але одна річ – коли щось належить до дисциплінарних пріоритетів в принципі, а інша – коли наявні достатні ресурси такі пріоритети реалізувати на практиці на аргументаційно переконливому рівні.

Філософія не може й не повинна змагатися з історією як галуззю знань на конкурентному полі фактографічної достовірності та вичерпності – бути на рівні цієї амбітної претензійності до снаги хіба що Ватиканському апостольському архіву, в якому зберігаються сотні тисяч історичних свідчень і артефактів, про які абсолютна більшість істориків не підозрюють або щодо яких змушені вдаватися до ризикованих із точки зору наукової достовірності припущень. Філософія не може й не повинна змагатися з історією як галуззю знань на конкурентному полі фактографічної достовірності та вичерпності ще й тому, що вона володіє світоглядно-методологічними та інструментально дослідницькими опціями, які повною мірою компенсують (і навіть гіперкомпенсують!) її, висловлюючись терміном Райнхардта Козеллека, «фактографічну неухважність».

Тут ми підходимо до аспекту критеріїв епістемологічного ідеалу науковості – отже, що таке історія і чому ми повинні її вивчати? Наскільки семантично прозорим є поняття історичної достовірності? І чи відповідає історія критеріальним канонам науки? Один із найбільш впливових істориків сучасності, Джон Льюїс Геддіс, відповідає на ці та інші питання у книзі «Ландшафт історії», пропонуючи виразний концептуальний погляд на ремесло історика [Gaddis 2004]. Він також пропонує переконливу аргументацію на користь того, чому історична свідомість важлива на початку XXI століття. Геддіс зазначає, що історичний метод є складнішим, ніж усвідомлює більшість істориків. Подібно до картографів, які складають карти ландшафтів, історики репрезентують те, чого ніколи не зможуть відтворити. Роблячи це, історики поєднують методи еволюційних біологів, геологів, палеонтологів та художників. Їхні підходи виразно перегукуються з міждисциплінарними дослідженнями про хаос, складність та біфуркаційність.

Алармістська книга Рейнхольда Нібура «Іронія американської історії» присвячена такому аспекту історичного знання, як невідповідності між світоглядними ідеалами та тією суспільно-політичною реальністю, яка регулярно «переформатовує» світоглядні ідеали під свої кон'юнктурні потреби [Niebuhr 2008]. Ця праця є водночас обвинуваченням на адресу американської моральної самовдоволеності та застереженням від зарозумілості: попри те, що в світі існує безліч проблемних викликів, ми не повинні використовувати це як виправдання для бездіяльності та цинізму; навпаки – нам необхідно докладати щоразу більших зусиль, усвідомлюючи масштаб викликів і відштовхуючись у своєму сприйнятті від реалізму й достовірності.

Неокласичний вірець Едварда Геллета Карра «Що таке історія?» вже може поступитися місцем гідному наступнику – ґрунтовному дослідженню «На захист історії» професора сучасної історії в Кембриджському університеті Ричарда Дж. Еванса [Evans 2000]. Пріоритетний напрям дослідження Еванса – аналіз того, як історики визначають сенс історичної аморфності, чим і чому

вони керуються під час смислового структурування та ієрархізації. На противагу постмодерністському тренду, згідно з яким усі судження з нагоди історії є апіорі й достеменно суб'єктивними, автор наполягає на можливості й значущості достовірних історичних знань, генерування яких потребує не поверхових і профанативних, а комплексних дослідницьких зусиль і фокусування дослідницької уваги під різними кутами зору.

Книга Анни Грін та Кейтлін Троуп «Будинки історії: критичний посібник з історії та теорії» – це виразний компаративний аналіз основних теоретичних підходів до історичного знання, до його канонізації та наукової ієрархізації [Green & Troop 2016]. Авторки здійснили огляд чотирнадцяти шкіл історичної думки (від емпіричної до постколоніальної), включаючи розділи про марксистську історію, Фрейда та психоісторію, «Аннали», історичну соціологію, наратив, гендер, публічну історію та історію емоцій. Кожен розділ містить лаконічний компендіум ідей, які є невід'ємною складовою відповідної теорії, і завершується репрезентативним прикладом історика, який реалізував свої дослідницькі зусилля в межах цього концептуального підходу.

Робін Джордж Коллінгвуд розпачливо визнавав, що жоден обсяг історичних фактів не є достатньою підставою для впевненого висновку щодо вирішального значення ієрархії смислів і значень, вибудованої на підставі цих фактів, оскільки «за дужками» завжди перебуває безліч контекстуальних і периферійних фактів і факторів, сукупність яких насправді може бути детермінативно визначальною. З цієї причини філософія історії відчуває панічний страх перед «nightmare» (нічним кошмаром) неосяжної сукупності нібито неістотних причин, які можуть виявитися істотними й справляти визначальний вплив як на саму історію, так і на коректність нашого сприйняття історичних реалій, процесів і причинно-наслідкових зв'язків.

Відповідаючи на запитання «що таке історія?», Едвард Геллет Карр аргументовано зазначав, що факти історії не варто сакралізувати, бо йдеться лише про те, що історик відбирає для ретельного вивчення [Carr 2018].

Авторський аналіз природи історії та ролі історика підводить до висновку, що вся історія значною мірою суб'єктивна, бо вона написана особами, для яких мета педантичного дотримання історичної достовірності з різних причин не була пріоритетною, а навіть тоді, коли й була, до досягнення такої мети наражалось на чимало істотних перешкод і труднощів.

Науковий історичний факт набуває цього статусу лише за умови адекватного відображення ним реальних явищ, подій і процесів. Він виконує функцію критерію істини та надійного засобу обґрунтування. Однак наукові історичні факти не забезпечують достовірної реконструкції історії – для досягнення такої мети **потрібен опис фактів, їхня оцінка, пояснення внутрішньої логіки і причинно-наслідкових зв'язків, а також коректні висновки**. Якщо опис фактів покликаний виявити генетичні та структурно-функціональні зв'язки, то пояснення фактів передбачає розкриття внутрішніх зв'язків (ієрархій та субординацій) між фактами, причин, особливостей і закономірностей становлення історичних явищ і процесів.

За великим рахунком, пояснення фактів і є науковою теорією: якщо окремі факти відображають змістовні ознаки лише певного аспекту, а їхній опис формує спорадичні уявлення про взаємозумовленість між фактами, то в процесі пояснення відбувається виокремлення істотних фактів, осмислення істотних зв'язків між ними, критеріальне окреслення сутності досліджуваних явищ і процесів, а також систематизація та ієрархізація фактів у межах теоретичної побудови.

Важлива специфічна ознака філософії історії пов'язана з тим, що вона «не може бути догматичною в принципі – принаймні, вона менш догматична, ніж історія, а натомість – більш рефлексійна, аналітична, критична й скептична. Філософія історії надто іронічна, щоб концептуальні догмати сумнівного ґатунку мали для неї вирішальне значення. На відміну від *історії*, на рівні **філософії історії фактична достовірність** історичного процесу й історичної дійсності загалом поступається за критерієм пріоритетності значення **достовірності**

логічній і причинно-наслідковій, у межах якої достовірність фактична виконує лише допоміжну, ілюстративну й обслуговуючу функцію» [Карлов 2025с: 21].

У цьому контексті закономірно напрошується запитання: чому історія не може взяти на свій дисциплінарний «баланс» увесь діапазон аспектів, включно з логічною та причинно-наслідковою достовірністю? Вона не робить цього, бо не може чи не з якихось причин не бажає, не вважає за потрібне? З цього приводу цілком переконливою є така аргументація: «Що стосується фактологічної достовірності, то тут історикам доводиться мати справу зі ще більшим обсягом проблем, запитань і сумнівів. А все тому, що фактологія як логіка фактів потребує концептуального і критеріального стрижня, який не має апріорного статусу, а є апостеріорним наслідком сукупності багатьох факторів: світоглядно-аксіологічної призми застосованого гносеологічного підходу; сітки (ієрархії) смислів і значень, яку дослідник накидає на сферу (предмет) досліджень; обґрунтованості рушійних сил і визначальних причинно-наслідкових зв'язків тощо. За великим рахунком, такі гносеологічні процедури взагалі не належать до сфери дисциплінарної компетенції історичної думки, а належать до повноважень якщо не виключно, то насамперед і в основному філософії» [Карлов 2025е: 250].

Істотною світоглядною і концептуальною проблемою як історії, так і філософії історії є маргіналізований сегмент реальності, в межах якого чимало фактів не підлягають вимогам систематизації та ієрархізації – йдеться, зокрема, про артефакти невідомого походження. Так само далеким від перспектив осмислення істотних зв'язків між фактами стоїть на заваді аспект невизначеності й різнотлумачень – приміром, на відміну від XX століття на початку XXI століття медична спільнота схиляється до висновку, що причиною смерті Олександра Македонського був синдром Гійєна-Барре (GBS). Цей неврологічний розлад вражає периферійну нервову систему. Раніше вважалося, що легендарний полководець помер 13 червня 323 року до н. е. після 10 днів лихоманки. Аналізуючи свідчення очевидців смерті Македонського, які

стверджували, що тіло воєначальника не мало жодних ознак розкладання протягом шести днів після того, як імператор нібито помер, можна зробити висновок, що насправді Македонський пішов в інший світ не від інфекції або отруєння, як стверджувалося раніше, а з причин трагічної колізії, зумовленої синдромом Гійєна-Барре: сучасники Македонського констатувалася його смерть на підставі відсутності дихання – вони прийняли аутоімунну запальну полінейропатію у формі паралічу дихальних м'язів імператора за його смерть.

Таким чином, тогочасні лікарі неправильно констатували смерть Олександра Македонського; натомість справжня смерть настала шістьма днями пізніше. Іншими словами, ще впродовж шести діб за життя Македонського можна було боротися – зрештою, він сам міг «ожити», тобто вийти зі стану, подібного до коми. В даному разі ми маємо справу з безпрецедентним випадком помилкового діагнозу смерті, який – з огляду на особистиний формат видатного полководця – поза будь-яким сумнівом, здійснив істотний вплив на всю подальшу історію людства.

З нагоди переосмислення фактичних причин смерті видатного полководця важко втриматися від аналогій із влучним зауваженням Райнхардта Козеллека з приводу того, що історія приречена на балансування між *res factae* (фактами) та *res fictae* (фікціями). Вишукана іронія полягає в тому, що відмінність між цими смисловими антиподами й антагоністами часто настільки ж непомітна, як і відмінність однієї літери в написанні латиною цих понять.

У цьому контексті важко спростувати концептуальний наголос, згідно з яким «для філософії історії історична дійсність і евентуальність утворює епіцентр дослідницьких зусиль: з одного боку, філософія історії не може не перебувати в тісному взаємозв'язку з історичними реаліями і епохальними викликами; з іншого боку, філософія історії в багатьох аспектах перетинається з предметною сферою соціальної філософії, оскільки формує уявлення про смисли й значення історичних подій і тенденцій у контексті конкретно-історичної та соціокультурної специфіки. За таких умов і обставин закономірно

виникають різнотлумачення дисциплінарних компетенцій і компетентності, а саме: які дослідницькі наміри належать до повноважень філософії історії, а які виходять за межі таких повноважень і з високою вірогідністю приречені на неефективність і профанативність дослідницьких результатів» [Карлов 2025с: 17]

Якщо проігнорувати неістотні деталі, то можна прийти до висновку про «три специфічні ознаки філософії історії: по-перше, симбіотичність філософії та історії; по-друге, наявність певних змістовних та аксіологічних відмінностей між філософією історії та історією як сферою знань; по-третє, істотна спорідненість і водночас розбіжність між філософією історії та соціальною філософією. Латентним недоліком переважної більшості досліджень у цій сфері є спроба, скажімо так, предметної і змістовної гомогенізації – тобто виявлення тих ознак, які є спільними для філософії історії та якомога більшої кількості інших сфер знання. Хоча такий дослідницький підхід і не позбавлений сенсу, проте значно більш продуктивним і евристичним є діаметрально протилежний метод, а саме: виявлення принципових відмінностей різних дисциплінарних відгалужень, що, власне, й створює необхідні передумови для тієї змістовної і предметної визначеності, якої дослідницьке середовище загалом, а філософія історії зокрема достеменно потребують» [Карлов 2025b: 19].

У книзі «Філософія «як нібито»» («The Philosophy of «as if»») Ганс Вайнгер провів концептуальну лінію, згідно з якою природі людей притаманно значно більшою мірою мотивуватися профетизмом перспектив *майбутнього*, ніж коректною констатацією реалій *сьогодення* чи логіки *минулого*. Така особливість вкорінена в людині генеалогічно, тому її не в змозі докорінно змінити ні розуміння того, що перспективи майбутнього можуть бути класичними фікціями, співвіднесення яких із реаліями майбутнього неможливе і які не піддаються верифікації і належному аргументаційному доведенню, ні той факт, що засоби досягнення визначеної мети за рівнем інструментальної

ефективності категорично невалідні й некогерентні меті, а тому прирікають усі сподівання на фіаско.

Той факт, що люди істотно мотивовані фіктивними цілями, обумовлений самою природою людини – точніше, як зауважив Альфред Адлер, її «компенсаторними потребами», бо якщо ти з різних причин не в змозі досягти бажаної мети сьогодні чи в найближчій перспективі, то мимоволі змушений піти на «компроміс»: відтермінувати мету на віддалене майбутнє, а натомість зробити її більш форматною, пафосною. Щоправда, навіть фіктивні цільові орієнтири недооцінювати не варто: вони цілком спроможні виконати функцію світоглядних і критеріальних орієнтирів, які дають змогу ефективно орієнтуватися в багатоманітній подійності та під час вибору на користь однієї з багатьох можливих альтернатив.

Вільяму Ральфу Інджу належить далекосяжна іронічна сентенція з приводу того, що історія складається з двох типів подій: одних не існувало, а інші не мають значення. Згаданий тут фактор значення актуалізує аспект цінностей. Із цього приводу доцільно зазначити, що Генріх Ріккерт здійснив таке змістовної демаркації оцінювання та цінностей: якщо *оцінювання означає похвалу чи осуд*, то ***цінності передбачають вибір істотного в історії – того, що має значення.***

Один з істотних проблемних викликів зумовлений тим, що об'єктивність ціннісного підходу не можна визначити апріорі: вона залежить апостеріорі від того, наскільки критеріальна сітка ціннісних координат відображає предметну сферу – а вона може відображати предмет дослідження як цілком коректно, так і повністю неадекватно. Тут варто зазначити, що наше сприйняття історії не є однозначно об'єктивним чи суб'єктивним: так, воно не може уникнути суб'єктивізму інтерпретатора, але мусить дотримуватися об'єктивним фактів, інакше дискредитує себе як сфера знань.

Ця вимога додатково актуалізує аспект історичної культури – «дослідницьких та інтерпретативних засобів, опцій і навичок, які є необхідною

передумовою коректного сприйняття історичних реалій та їх ієрархізації за критеріальною сіткою смислів і значень» [Карлов 2025а: 38]. Загалом можна констатувати, що філософія є своєрідним смисловим навігатором у історичному лабіринті, засобом (інструментом) досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій смислів і значень історичних подій, явищ і тенденцій. Вагомий внесок у концептуалізацію цих аспектів зробили насамперед хрестоматійні праці про смисл і призначення історії Карла Ясперса та Миколи Бердяєва.

Принагідно зазначимо, що одна з істотних особливостей рефлексії пов'язана із зупинкою поступальності мислення, внаслідок чого можна досягти подвійної мети: *по-перше*, вийти на рівень розуміння трансісторичних закономірностей, *по-друге*, застосувати екстраполяцію сучасної ієрархії світоглядних координат на минуле і виявити в такий спосіб ключові аргументи смислового опертя.

Історичний смисл верифікується на підставі розуміння внутрішньої логіки й значення історичних подій і явищ у контексті їхньої взаємодії, причинно-наслідкової субординації та ієрархії важливості з іншими горизонтальними подіями, явищами й тенденціями: «Смисл історичної процесуальності (як у цілому, так і її окремого сегмента) належить до сфери дослідницьких припущень і смислових моделей у принципі може бути стільки, скільки дослідників. Крім того, ні апріорі, ні апостеріорі неможливо визначити «єдино правильну» смислову модель того чи іншого явища чи процесу: вони існують немов у паралельних всесвітах і взаємодіють одна з одною на конкурентних принципах переконливості. Власне, ця аргументаційна переконливість і визначає місце смислової моделі в таблиці про ранги за критерієм вірогідності» [Карлов 2025b: 24]. Якщо ж ідеться про смисл історії людства, то він цілком консенсусно позиціонується як *трансчасова єдність* на тлі *конкретно-історичної багатоманітності*.

Істотною передумовою об'єктивного осмислення історичних подій і процесів є їхня фактична діалогічність – у тому сенсі, що явища, події і процеси віддзеркалюють інтереси і волю суб'єктів історичного процесу, усвідомленого (визначеного) ними свого цілепокладання. Це створює передумови, з одного боку, для множинності інтерпретативних ракурсів і критеріальних маркерів, а, з іншого боку, забезпечує об'єктивний характер таких інтерпретацій (принаймні, їхню можливість). Як наслідок, практично в кожній історичній події і процесі можна виявити декілька смислових рівнів і субординацій, а саме: 1) смисл апріорний, інваріантний і трансчасовий; 2) смисл конкретно-історичний (у контексті суміжних, «горизонтальних» історичних подій і тенденцій; 3) смисл з позицій конкретно-історичних суб'єктів.

Останній аспект – смисл з міркувань конкретно-історичних суб'єктів – увиразнюється на підставі особливостей участі цих суб'єктів у подійній динаміці. На загал це не викликає сумнівів і заперечень, оскільки кожен індивід завжди генерує ієрархію смислів, пропускаючи історичну подійність через самого себе. Власне, з цієї причини йдеться про смисл участі чи неучасті індивіда в конкретно-історичній процесуальності. Якщо ж ідеться про подійність і процесуальність, сучасником якої суб'єкт не є, то матриця його смислотворення вибудовується на підставі аналогій і екстраполяцій ним своїх уявлень про належне, смисл та його відсутність.

Між іншим, той факт, що в основі об'єктивного осмислення історичних подій і процесів перебувають інтереси і воля суб'єктів історичного процесу, багатьма дослідниками вважається іронічною несумісністю й курйозним парадоксалізмом – насправді ж об'єктивний статус осмислення історичної дійсності визначається не категоричною відсутністю суб'єктного чи суб'єктивного фактора (це неможливо в принципі, апріорі), а об'єктивністю висвітлення принципів дії, закономірностей і особливостей суб'єктного та суб'єктивного факторів.

Істотною перешкодою на шляху дослідницької ефективності є та неспростовна особливість, що «аспект смислотворення характеризується проблемністю практично всього змістового й формального периметру. Йдеться і про потаємність смислу, і про сублимацію прихованих смислів, і про хиткість критеріїв смислового розмежування, і про інтерполяцію (знаходження проміжних значень), і про відтінки смислу, які містять грандіозний потенціал значень, натяків, акцентів, наголосів, ритмомелодики тощо» [Левкулич 2018b: 125]. Справді, смисловий рельєф історичної процесуальності навіть на локальному, а тим більше – на глобальному, всезагальному й трансісторичному рівні є надзвичайно складним: він нагадує те, що в археології має назву *культурні шари*, кожен з яких – це відносно автономна реальність, яка має власну систему критеріальних координат.

З огляду на зазначене можна повністю погодитися з тезою, що «історичний смисл нагадує посмішку Чеширського кота: з одного боку, факт посмішки нібито очевидний, а з іншого – сказати що-небудь субстанційно визначене про неї неможливо з огляду на її невловимість, мінливість і релятивність. Сенси виявляють себе в процесі рефлексії, критичного аналізу альтернатив, перспектив і вірогідностей. Філософська рефлексія має на меті не лише прояснення смислів, а й проведення демаркації смислових лакун, започаткування нових тенденцій продуктивної смислової діяльності й комунікативного обміну» [Самчук 2009: 808]. Це – вагоме увиразнення покликання філософської рефлексії, визначення її місії та візії в контексті генерування та ієрархізації історичних смислів і значень.

Принагідно зазначимо, що «на відміну від смислу, фактор значення не настільки ефемерний: значення цілком підлягає, скажімо так, наукометричним процедурам – у тому сенсі, що його можна з високою вірогідністю вимірювати на підставі аналізу причинно-наслідкових зв'язків або, принаймні, чітко визначити ієрархію різних значень (впливів, детермінативної зумовленості тощо). Приміром, чинники, які призводять до *ефекту метелика*, з огляду на

свій інкрементальний, ледь помітний вплив вочевидь поступаються місцем за параметром значущості більш виразним, очевидним чинникам-впливам» [Карлов 2005b: 24].

Аспект історичної культури як середовища генерування та ієрархізації смислів і значень не повинна зводитися до формальної констатації, за якою часто приховують змістовну порожнинність і неспроможність виразної артикуляції навіть щодо тривіальних історичних кейсів і альтернатив. Цей аспект виразно висвітлює резонансна книга Френсіса Паркера Йокері «Імперіум: філософія історії і політики», яка є концептуальним продовженням праці Освальда Шпенглера «Занепад Заходу» [Yockey 2012].

Автор «Імперіуму» робить навіть більше, ніж намагався Шпенглер – він окреслює патологію явища Культури у всій трансісторичній визначальності. «Імперіум» заперечує світоглядні надбаня XIX століття – Маркса, Фрейда, науково-технічний світогляд, плюралістичну державу, лібералізм, демократію, комунізм, інтернаціоналізм; все це, на переконання автора, «не задовольняє потреби органічно життєздатної політики». «Імперіум» пропонує унікальні й майже езотеричні політичні, соціальні та історичні визначення і пояснення, які, за твердженням Йокері, набудуть загальнозрозумілих і очевидних ознак лише за умови, якщо Захід зможе вижити в першій половині XXI століття.

Аспект смислових ієрархій має велике, а в багатьох прикладних кейсах навіть вирішальне критеріальне значення: саме крізь призму смислової специфіки відбувається структурування, змістовне увиразнення апріорі невиразного й гомогенного історичного рельєфу. Власне, критерій смислів і значень постає своєрідною критеріальною точкою відліку, яка лежить в основі аргументаційно переконливої демаркації *передісторії* як (не-історії, недо-історії, квазі-історії etc.) та *Історії* в повному сенсі цього слова (як того явища, яке відповідає критеріальним вимогам, канонам історичної подійності й процесуальності).

Також слід мати на увазі, що «кожен сенс, цінність і значення наділені конкретно-історичними характеристиками: існує конкретно-історична точка, в межах якої будь-яке явище має найвищий показник цінності та значення; існують часові відтинки, протягом яких явище втрачає свою цінність та значення; нарешті, мають місце конкретно-часові параметри, котрі взагалі не визнають цінності та значення того чи іншого явища» [Самчук 2009: 797]. Це – вкрай важливе зауваження: воно наголошує на значенні принципу розвитку для будь-якої соціальної сфери.

Його наслідком є вердикт, який здебільшого опиняється на периферії не лише масової, а й спеціалізованої свідомості, вводячи в оману хибними стереотипами та ілюзорними уявленнями про можливість панацей у вигляді трансісторичних інваріантів смислів і значень – насправді ж усе відбувається з точністю до навпаки: **кожна історична епоха і кожна соціокультурна ойкумена володіє власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів.**

Також заради об'єктивності здійсненого аналізу треба визнати, що «чимало дослідників аргументовано доводять: аспект смислів і значень узагалі не належить до компетентнісних повноважень історії, що це – саме та межа, на якій історія вичерпує свої пізнавальні та знаннєві ресурси, поступаючись місцем філософії як сфері знань, що володіє принаймні двома стратегічними перевагами: на відміну від історії вона, по-перше, достеменно рефлексійна, а, по-друге, в класичному сенсі інтерпретативна. Рефлексійність та інтерпретативність є тими інструментальними опціями, які хоч і не гарантують виявлення ієрархії смислів і значень в усій її автентичній достовірності, проте створюють щонайменше необхідні передумови для досягнення такого цільового орієнтиру» [Карлов 2025e: 248].

Концептуальний засновок Жюля Анрі Пуанкаре з приводу того, що кожному простору можуть бути цілком когерентними різні, проте еквівалентні одна одній геометрії, коректно екстраполюється на сферу історичних реалій таким чином: **кожен формат історичної дійсності може мати концептуально різні, проте змістовно еквівалентні моделі інтерпретації**. Тут все впирається в аспект, який Герман Люббе позначив концептом «консенсусна об'єктивність» (Konsensojektivität) як продукт конвенційної згоди у фаховому середовищі.

Спосіб пояснення історичної дійсності філософією історії генеалогічно тісно пов'язаний із принципом античної римської риторики, який можна подати у вигляді такої концептуальної максими: *не плакати, не сміятися, а розуміти (non flere, non ridere, sed intellegere)*. Зрештою, наведений принцип ліг в основу не лише філософії історії, а й будь-якого респектабельного, а тим більше – наукового дослідження, інтерпретації, аргументації, полеміки, дискурсу тощо.

У подальшому вимога *не плакати, не сміятися, а розуміти* інструментально й функціонально еволюціонувала в бік тріади «Зрозуміти + Інтерпретувати + Пояснити». Як слушно зауважує Сем Харріс, розуміння як процес створення, генерування та ієрархізації смислів завжди функціонує в певному «інтерпретативному діапазоні», що існує в межах конвенційно визнаних норм переконливої аргументації [Harris 2012].

Варто взяти до уваги, що «Імануїл Кант наполягав на доцільності архітектонічного поділу знання на *історичне* (на підставі даних і фактів) та *раціональне* (продукт принципів, методів і дослідницьких підходів). Він вважав, що визначальна проблема історії зводиться до відмінностей історичного та логічного горизонтів знання, кожен із яких має власний онтологічний фундамент. Георг Гегель ключове питання історії вбачав у з'ясуванні меж формоутворень об'єктивного духу. Для Вільгельма Дільтея основна інтрига історії зосереджена довкола специфіки історичного розуміння – на відміну від історичного пояснення. На переконання ж Мартіна Гайдеггера, інтелектуальний

епіцентр історії структурують питання історичної присутності (Anwesen) та людського тут-і-тепер буття (Dasein)” [Самчук 2009: 786].

Директор Школи міжнародних досліджень імені Пола Нітце (Університет Джона Хопкінса) Пол Вулфовіц аргументовано стверджував, що: «для минулого його інтерпретація кимось не має жодного значення. Зрештою, така інтерпретація, за великим рахунком, навіть не має стосунку до майбутнього: вона має значення лише для сучасних інтерпретаторів» [Wolfowitz 2000: 63]. Тому ж Полу Вулфовіцу належить симптоматичне зауваження: «Історія не пропонує категоричних відповідей на принципові запитання, проте вона окреслює розлогий діапазон альтернатив» [Wolfowitz 2000: 62].

Наведемо декілька прикладів історичного розуміння і пояснення: в 410 році Британія виявилася однією з перших провінцій Римської імперії, що потрапила до рук варварів, внаслідок чого вона зазнала одного з найбільш вражаючих занепадів в історії людства. Щоб у цьому переконатися, варто хоча б побіжно оглянути побутові відмінності між Британією римською та пост-римською. По кількох десятиліття відходу римлян найбільшими збереженими спорудами залишилися Адріанів вал, Портчестерський замок (Portus Adurni) та амфітеатр Керлеон. Від решти будівель залишилися лише фундаменти. Ще одним показовим аспектом є той факт, що більшість нових (примітивних в інженерному сенсі) споруд була зроблені з матеріалів, видобутих зі зруйнованих римських споруд [The Apocalyptic Downfall...].

А тепер декілька ілюстрацій того, чому стереотипізована назва «dark ages» не є даниною історичній та соціокультурній упередженості, чому вона цілком виправдана і навіть буквальна в своїй достовірності. Отже, падіння Західної Римської імперії у Британії виявилось чи не найбільшою культурно-цивілізаційною трагедією в історії людства:

1. Здатність читати та писати хоч і не зникла загалом, проте зникла здатність читати та писати латиною, а освіченість у часи Середньовіччя базувалася саме на здатності читати та писати латиною.

2. Англосакси хоч і віддавали належне естетичному рівню римської архітектури, однак у них не було знань та інструментальних навичок для її підтримки, тому з часом, коли будівлі руйнувалися, вони не відновлювалися, а зносилися, щоб звільнити місце для більш примітивних споруд (власне, аналогічні процеси простежувалися й на Апенінському півострові з більшістю римських архітектурних споруд після падіння Західної Римської імперії у 463 році).

3. Після відправки на континент останнього римського легіону населення Англії в абсолютній більшості продовжувало вважати себе римлянами, а англосакси, які захопили Британію, не змушували мешканців змінювати свою культуру: навпаки – в імітативний спосіб вони самі намагалися успадкувати римську культуру, що в багатьох випадках мало гротескний і комічний вигляд [The Apocalyptic Downfall...].

Коректне розуміння історії та знання, генеровані на підставі такого розуміння, перекидають місток аналогій і екстраполяцій до концептуальних різнотлумачень «редагування» світовими елітами історії, яка багатьма дослідниками позиціонується як конспірологічна, а насправді постає тривіальним відображенням загальновідомого принципу «історія пишеться переможцями», тому й «редагується», переписується так само переможцями.

Новаторське дослідження Сари Ліпскомб та Хелен Карр присвячене способам інтерпретації історії взагалі і в наш час зокрема й насамперед: які історії і чому превалюють в інформаційному й освітньому просторі; вшануванню кого віддається перевага; які раніше усталені уявлення про минуле підлягають переосмисленню, реінтерпретації та «переписуванню» – ось ключові теоретико-концептуальні та інтерпретаційні інтриги книги «Що вважається історією сьогодні?» [Lipscomb & Carr 2023]. Ця ґрунтовна праця охоплює такі тематичні відгалуження й розгалуження загальної історії, як історія віри, «переписування» минулого, історія імперської ностальгії, історія расизму та антирасизму, історія квір-спільноти, історія емансипації, історія

довкілля тощо. Загалом ідеться про надзвичайно вагомий внесок у рефлексію з приводу закономірностей формування уявлень про ключові аспекти всезагальної історії людства кількох попередніх століть.

Варто зазначити, що явище переписування історії містить як очевидні «за» (задля відтворення історичної достовірності), так і «проти» (йдеться передовсім про сумнозвісну політичну доцільність, на догоду якій у наш час відбувається лєвова частка «корекційних реінтерпретацій»). Виразним наочним прикладом політичної доцільності може слугувати місто Володимир (донедавна Володимир-Волинський Волинської області), який, відповідно до канонічної офіційної версії, був нібито заснований київським князем Володимиром на західних кордонах Русі на честь прийняття християнства в 988 році. Насправді ж князь Володимир не засновував це місто, а навпаки – зруйнував уже тривалий час існуючий племінний центр дулібів Ладомир, який у різних історичних хроніках згадується ще в VI столітті.

Зрештою, політично навантажене переписування історії було притаманне ще часам античного Риму, в якому існував «Закон засудження пам'яті» («*Damnatio memori*»). Його суть полягала в тому, що підлягали знищенню будь-які візуалізовані згадки про тих, чиє правління було визнано неефективним чи злочинним, а оскільки кожен наступний правитель був зацікавлений у тому, щоб його якомога менше порівнювали з попередниками, то він надавав першочергового значення мінімізації таких згадок про попередників за допомогою «*Damnatio memori*». Ця обставина пояснює, чому до наших часів практично не дійшли скульптури й бюсти Стародавнього Риму, кваліфікованих скульпторів були навіть не десятки, а сотні: щороку вони виготовляли понад тисячу скульптур і бюстів.

Наскільки об'єктивна й неупереджена філософська навантаженість інтерпретації історії? Зрештою, сформулюємо уточнююче запитання: висловлюючись у термінах концептуальних метафор, якими мають бути промені філософії, щоб під їхнім впливом розсіявся туман історії, а натомість

щоб набув виразних ознак реальний стан речей, справжні причинно-наслідкові зв'язки і далекосяжні екстраполяції історичних явищ і процесів?

По-перше, треба визнати, що «чи не найбільшим викликом з боку релятивізму є відсутність критеріальної і значеннєвої визначеності, що призводить до неприйнятних з міркувань наукової коректності різнотлумачень» [Карлов 2025d: 117]. По-друге, «в контексті релятивізму історичної когнітології постає питання, якою має бути місія філософії історії, і, далі, чи спроможна філософія історії в принципі усунути такий релятивізм?» [Карлов 2025d: 119].

Аргументаційно переконливий рівень відповідей на сформульовані запитання передбачає визнання пріоритетного значення інструментарію філософського скепсису, критичного мислення та компаративного аналізу. З цього приводу провідні вітчизняні дослідники солідаризуються довкола концептуального підходу, відповідно до якого «пізнаваність історії як науковий факт, дослідницька перспектива і структуризація історичного континууму (літочислення, періодизації, прогностичності тощо) повинні базуватися на апіорних основах, завдяки яким дослідник історичної процесуальності витлумачує історично значущі чинники, розставляючи їх у певній ієрархічно-субординаційній послідовності й залежності» [Самчук 2009: 806].

Щоправда, навіть за умов дотримання зазначених вимог потрібно розуміти, що «історична когнітологія ніяк не може позбутися численних смислових, змістовних і значеннєвих лакун. Такий стан речей невинновий: він є закономірним наслідком багатьох об'єктивних причин, першою з яких вважається принципова неможливість достеменної верифікації – як фактографічної, так і фактологічної. Ми змушені довіряти свідченням тих, хто здебільшого не був свідком історичних подій, але навіть ті, хто були такими свідками, могли переслідувати своєю інтерпретацією певні цільові преференції, що не збігаються з пріоритетами історичної достовірності й автентичності» [Карлов 2025d: 116-117].

Чи прокладає ця особливість шлях до дослідницької безпорадності й розпачу? Ні, принаймні не обов'язково: вміло застосований інструментарій інструментарію філософського скепсису, критичного мислення та компаративного аналізу в змозі «вивести на чисту воду» абсолютну більшість випадків переслідування інтерпретаторами історії інтересів далеких від інтересів науки чи, тим більше, несумісних з інтересами науки.

2.2. Причинно-наслідковий горизонт історичної достовірності як цільовий орієнтир філософії історії

Детермінанти історії людства – це чи не основний теоретико-концептуальний і загалом інтерпретативний виклик на адресу філософії історії, її інструментальних можливостей і кваліфікаційного рівня. Яким є причинно-наслідковий горизонт подій; яким є їхнє історичне значення, інерція і тяглість; наскільки уявлення про них відповідає канонам наукової достовірності й для яких сфер суспільного буття та свідомості наукова достовірність має статус регламентної функції? Перелік наведених запитань перебуває в сфері дисциплінарних повноважень не стільки *історії* (чи взагалі не історії), скільки **філософії історії** – рефлексії щодо історії з позицій значущої контекстуальності та того, що латиною позначається словосполученням *sub specie aeternitatis* – тобто з **міркувань вічності**.

Принагідно зазначимо, що з'ясування *внутрішньої логіки* будь-якого явища, процесу і тенденції є чи не основним і вирішальним фактором предметним оперування досліджуваною сферою: якщо вам вдасться «розчаклувати» *внутрішню логіку*, то екстраполяція її висновків на будь-які предметні кейси та онтологічні вірогідності в абсолютній більшості випадків перетворюється на, скажімо так, справу техніки. І навпаки: якщо ви не спромоглися збагнути *внутрішню логіку*, то над вашою систематизацією і

узагальненням отриманого знаннєвого матеріалу завжди висітиме Дамоклів меч сумнівної достовірності, непереконливості та труднощів із верифікацією.

Віктор Андрущенко вочевидь має рацію: «Дослідження обставин руйнації різних імперій дозволяють виокремити внутрішні та зовнішні причини цього історичного дійства. Історія свідчить, що нерідко імперія гине саме під тиском зовнішнього ворога, який захоплює її територію, поневолює народ військовими засобами. Військова агресія більш сильного супротивника і є тією першою і головною зовнішньою причиною, в силу якої імперія завершує своє існування, розпадається, асимілюючи в інші, більш потужні соціальні утворення. Більш вагомою причиною падіння імперії є причина внутрішня – ті об'єктивної обумовлені й суб'єктивно заангажовані процеси, які відбуваються в її межах» [Андрущенко 2004: 23].

Варто також зауважити, що «для багатьох сучасних дослідників ідейним керівництвом залишається твердження Фрідріх Енгельса в його рецензії на працю Карла Маркса «До критики політичної економії»: мовляв, логічний метод дослідження є тим же історичним методом, тільки звільненим від історичної форми і зайвих деталей та випадковостей. Однак, скільки історичний метод не «звільняй» від «випадковостей» та «історичної форми», а логічного методу так і не отримаємо, оскільки він є принципово інакшим напрямом мисленнєвої діяльності, пов'язаним із конструюванням понять та ідеальних типів, які, на відміну від оцінювального (соціально-політичного, історичного) судження, є абсолютно індиферентними до конкретної дійсності» [Самчук 2009: 806]. Наведене зауваження є доволі слушним у контексті легковажного ставлення як до логічного методу дослідження, так і до його інструментального застосування з метою виявлення внутрішньої логіки предметної сфери дослідження.

Можна констатувати, що «цілком консенсусною є інтерпретація філософії історії як внутрішньої логіки й причинно-наслідкової зумовленості історичного процесу. А втім, критеріальні ознаки філософського оперування історією

залишаються аргументаційно суперечливим аспектом» [Карлов 2025с: 19]. Приміром, у межах концептуалістики Франкліна Анкерсмита піднесений історичний досвід – це досвід історичної трагедії розриву тяглості та болісних втрат, внаслідок чого докорінних трансформацій зазнає сама ідентичність: «Цивілізація відкидає свою попередню ідентичність, але продовжує визначати свою нову ідентичність у термінах того, що було відкинуто та заперечено» [Ankersmit 2005: 13]. А от Альфред Вебер аргументовано наполягав на необхідності «вести мову про історичну причинність у термінах *вірогідності* та *шансів*. Його теорія аналітичної причинності стверджувала, що чим більшою кількістю передумов ми володіємо, тим достовірніше можемо конструювати (реконструювати) події та явища» [Самчук 2009: 811].

Зауважені Альфредом Вебером *вірогідності* та *шанси* не є трансчасовим інваріантом: **кожна історична епоха відповідно до своїх онтологічних і функціональних преференцій вибудовує оригінальну ієрархію значущих факторів, які в межах іншої епохи можуть не лише втратити пріоритетне значення, а й загалом бути вилученими із життєдіяльнісного обігу суспільств і народів.** Наприклад, у XIV–XVI століттях вартість таких спецій, як шафран, кардамон, чорний перець, коріандр та гвоздика, дорівнювала вазі золота в буквальному сенсі, а інколи й перевищувала цінність золота – приміром, кілограм шафрана дорівнював вартості восьми продуктивних корів, які могли забезпечувати молоком упродовж 10 років.

Королева Єлизавета I, правління якої Англією та Ірландією припало на XVI століття, була чи не найбільшою шанувальницею і популяризаторкою прянощів. Загалом спеції вважалися вишуканим подарунком у середовищі європейської аристократії – зокрема, португальський монарший дім презентував іспанській королеві Ізабеллі кілька ящиків чорного перцю з нагоди укладання союзницької угоди між двома країнами, а англійський король Яків I послав принцесі Анні Данській у подарунок золоту шкатулку, наповнену

гвоздиною і мускатним горіхом: принагідно зазначимо, що порівняно з наповненням шкатулки її вишукана інкрустація мала другорядне значення.

Упродовж понад двох століть саме спеції були основним імпаکت-фактором глобальних явищ, процесів і тенденцій: вони спонукали до щоразу нових географічних відкриттів, визначали геополітичні пріоритети, а також укладання союзницьких угод та доцільність війн між країнами. Контроль регіонів і торгівельних шляхів зі спеціями спонукав до багатьох наукових відкриттів та прискореного впровадження інновацій на транспорті, в логістиці та інфраструктурі. Статус основного імпаکت-фактора спеціями було втрачено лише тоді, коли преміальний європейський ринок, який визначав динаміку товарної вартості продуктів і послуг, повністю наситився прянощами.

У книзі під розлогою назвою «Ремесло історика: Роздуми про природу та використання історії, а також про методи й прийоми тих, хто її пише» один із найбільших авторитетів французької філософії історії Марк Блок осмислює методи історичного спостереження, аналізу та критики, а також здійснює реінтерпретацію історичної причинності в сфері оцінки подій [Bloch 1964]. Автор намагається відповісти на два ключових запитання: у чому цінність історії та яка користь від історії? Марк Блок стверджує, що історія – це органічна й системна цілісність, жоден період якої не можна зрозуміти без урахування істотних зв'язків з іншими періодами, явищами й тенденціями. Він аргументовано наполягає, що для об'єктивного й неупередженого сприйняття історичної процесуальності письмових записів недостатньо: необхідно брати до уваги карти, топоніміку, фольклор і загалом усе, що може слугувати достовірним свідченням. Як зазначає французький мислитель, між минулим та сучасним пролягає органічний і нерозривний зв'язок, а відповідальність і фахове покликання історика полягає насамперед у тому, щоб віддати цьому зв'язку належне, щоб відтворити його якомога повніше й поліаспектніше.

Прикладом реінтерпретації історичної причинності в сфері оцінки подій, здійсненої Марк Блоком, може слугувати неадекватність польської

пропаганди напередодні війни з Німеччиною влітку 1939 року. Всі без винятку засоби масової інформації Польщі змагалися один із одним у змалюванні сценаріїв переможної війни проти Німеччини; оприлюднювалися інтерв'ю зі «свідками», які «на власні очі бачили сотні німецьких дезертирів»; соціально-економічна ситуація в Німеччині оцінювалася як «критична», «катастрофічна» й «вибухонебезпечна» – мовляв, від перших же «рішучих ударів польської кавалерії на Німеччину чекатиме колапс сегментативного саморуйнування».

Різноміслювання стосувалися лише термінів захоплення Польщею Кенінсберга та Берліна: більшість респектабельних аналітиків схилилися до думки, що Кенінсберг впаде під натиском Польщі через тиждень після початку війни, а Берлін – через півмісяця. Коли відступ польської армії вже було неможливо приховати, польські медіа в один голос тиражували заспокійливий наратив про «тактичну пастку для ворога», про «річку Віслу як польську лінію Мажино», а коли фронт відкотився аж до Білостока, то настав час міфів про «висадку союзницького франко-британського десанту в портах Латвії, який з дня на день відкине німців геть від польської землі».

Цінність такого аналізу історичної причинності полягає не лише й не стільки в конкретному прикладному кейсі, скільки в загальнометодологічній повчальності та в плідних аналогіях, котрі можна поширити на безліч інших історичних подій, явищ і тенденцій, в яких шлях до національної поразки так само прокладала неадекватна реаліям ілюзійність і заколисуюча пропаганда. При бажанні в цьому інструментальному й методологічному дзеркалі можна розгледіти й чимало прикладів неадекватного медійного супроводу сьогочасної російсько-української війни.

Лорду Болінброку належить влучне зауваження з приводу неусувної драми людства: ми народжуємося занадто пізно, щоб бути свідками народження історичної автентики в сенсі внутрішньої логіки і цільових орієнтирів історичної процесуальності; водночас ми народжуємося занадто

рано, щоб побачити той кінець, який підтвердить чи спростує всі наші претензії на нібито знання законів і закономірностей історії.

Чимало історичних процесів демонструють повторювані закономірності змін за одним і тим же алгоритмом (моделлю, «сценарним планом»). Приміром, столітні періоди зростання населення передують тривалим періодам стагнації та спаду, динаміка цін відображає коливання чисельності населення, а всі держави так чи інакше проходять через експансіоністські фази свого становлення, за якими настають тривалі періоди ендемічної соціально-політичної нестабільності та територіальних втрат. Пітер Турчин та Сергій Нефьодов досліджують динаміку та причинно-наслідкові зв'язки між такими демографічними, економічними та політичними змінними і пропонують пояснення цих довгострокових коливань – те, що вони називають «віковими циклами» [Turchin P., Nefedov S., Nefedov S. A. 2009]. Концепт «вікових циклів» розширює і поглиблює демографічно-структурну теорію, започатковану Джеком Голдстоуном: вона пояснює внутрішню логіку і причинно-наслідкові зв'язки довгострокових коливань. Залучаючи теоретичну та кількісну історію, автори досліджують моделі історичних змін, наполягаючи на ефективності інструментального застосування динамічного системного підходу в історичному компаративному й системному аналізі.

У даному разі фактично йдеться про прикладну версію теорії історичних циклів Миколи Данилевського та Артура Джозефа Тойнбі. Хосе Ортега-і-Гасет привертає увагу до дещо фактора: «Одним з найцікавіших метаісторичних досліджень стало б визначення великих історичних ритмів. Це, приміром, сексуальний ритм. Його засвідчує маятниковий рух історичних епох, де домінують чоловіки, і епох з переважаючим впливом жіноцтва. Багато інституцій, звичаїв, ідей, міфів, які досі не надавались до пояснення, стають враз зрозумілими, коли взяти до уваги, що певні епохи правувалися і формувалися під жіночим впливом» [Ортега-і-Гасет 1994b: 319].

Між іншим, східна мудрість стверджує, що важкі часи створюють сильних чоловіків; сильні чоловіки створюють легкі часи; легкі часи створюють слабких чоловіків; слабкі чоловіки створюють важкі часи. Так замикається цикл логічної зумовленості, внаслідок чого життя або переходить на новий рівень спіралі розвитку, або припиняє своє існування в попередній, звичній нам формі.

Окрім парадигм (формаційної, цивілізаційної, циклічної, стадіальної, світ-системної тощо) сприйняття історичної дійсності, кожна з яких наполягає на вирішальному значенні певної детермінанти (сукупності, ієрархії детермінант) історичного генезису, існує низка факторів, які абсолютними показниками свого впливу здійснюють на історичну процесуальність настільки значний вплив, що він повною мірою відповідає критеріям історичної детермінанти (в окремих випадках така детермінанта набуває безроздільного домінування. У наш час виокремлюють щонайменше чотири кластери детермінант глобальної історії виду *Homo sapiens*.

1. *Геологічні та кліматичні фактори закономірно вважаються одними з ключових детермінант, які визначають динаміку історії людства, а передовсім – докорінні зміни, що мали місце в цій історії. Чому міжріччя Тігру та Єфрату було цивілізаційною колискою людства? Тому, що 5 тисяч років тому кліматичні умови на цих територіях були найкращими для кількох врожаїв на рік і для використання цього імпаکت-фактора під час взаємодії із сусідніми народами. Наступне запитання: чи було б міжріччя Тігру та Єфрату було цивілізаційною колискою людства за сучасних кліматичних умов? Ні, оскільки клімат докорінно змінився: він став значно більш посушливим, внаслідок чого пустельний рельєф превалує на 80% цих територій.*

Що стосується перших єгипетських династій, то їм із посухою в зоні Сахари якраз пощастило, оскільки конкуруюча сахарська цивілізація не лише прийшла до свого неухильного занепаду, а й поповнила своїми ремісничими навичками та скотарським досвідом середню й нижню течію Нілу, остаточно

канонізувавши Єгипет у його цивілізаційному домінуванні на Близькому Сході та в Східному Середземномор'ї.

Як переконливо доводить дослідження 2018 року гарвардських науковців Майкла Маккорміка та Пола Маєвського, виверження в 535 році супер-вулкану (найбільш вірогідно – Кракатау) призвело до того, що наступного року світло Сонця було на 60% тьмянішим, ніж зазвичай. Це потягло за собою зниження середньої температури на Землі на понад 2°C. У 540 та 547 роках відбулися ще два потудних виверження вулканів. Це призвело до найхолоднішого десятиліття за понад 2000 років. Неврожай скоротив на дві третини сукупні продуктивні обсяги, що за принципом доміно потягло голод на більшості територій Європи та Середземномор'я, а Східну Римську імперію вразила чума, яка забрала від третини до половини життів населення Візантії [Який рік був...].

Істотна зміна клімату і настання фази так званого Малого льодовикового періоду в II столітті призвела до відчайдушної міграції германських племен на південний захід. Германці достеменно усвідомлювали ризики протистояння римським легіонам, які охороняли кордони Римської імперії на її північному сході по річці Рейн: ще в I столітті германці всіляко уникали збройного протистояння, а II столітті у них уже не було вибору, бо врожайність скоротилася вдвічі, а море й ріки замерзали на півроку, істотно звузивши рибний раціон. Через тисячоліття режим кліматичного оптимуму відновиться, але тоді «процес уже пішов» і згодом він набув незворотних наслідків – падіння Римської імперії. Безперечно, імперія зазнала краху з багатьох причин, однак фактор перманентного тиску міграції германських племен мав найбільшу питому вагу, який поглинав основні ресурси Риму.

Сьогодні, беручи до уваги ментальні й цивілізаційні відмінності між французами та німцями, важко вкладається в голову той факт, що насправді франки (попередники сучасних французів) є одним із германських племен, яке 1900 років тому практично нічим не відрізнялося від інших складових

германського етносу. Зрештою, навіть на момент заснування Франкської імперії Карлом Великим франки ментально, соціокультурно й цивілізаційно були ще цілком германцями.

Що стосується такого трагічного явища, як великий голод 1315–1317 років, то він також був зумовлений настанням Малого льодовикового періоду: на півночі Європи безперестанні зливи та відчутне зниження температури призвело до зменшення продуктивних запасів удвічі, зниження поголів'я великої рогатої худоби на понад 80% та непоодиноких випадків канібалізму. Ослаблення захисних функцій організму зумовило епідемічне поширення чуми та інших вірусних хвороб, жертвами яких було близько чверті населення Північної Європи (від Британії до Балтики).

У 1783 році в Ісландії сталося виверження вулкану Лакі, яке тривало понад півроку. Воно вважається найбільш руйнівним в історії Європи впродовж трьох попередніх тисячоліть. Викиди в атмосферу отруйних речовин і подальші дощі призвели до загибелі значної частини поголів'я овець та великої рогатої худоби, а відтак – і до голоду не лише на півночі Європи, а й Північній Америці.

2. *Детермінативну роль особистості в історії ніхто не наважиться поставити під сумнів.* Згадка про «ніхто» стосується насамперед об'єктивістського підходу до філософії історії – зокрема, його найбільш виразного сегменту, який охоплює діапазон від концептуальної максими Георга Гегеля «все, що розумне, те дійсне, а все, що дійсне, те розумне» й весь етап історичного матеріалізму в його радянській версії. Ситуація доволі двозначна: з *одного боку*, гегелівське «що дійсне, те розумне» практично вилучає з концептуального обігу особистісний фактор як такий, що в багатьох випадках кидає виклик об'єктивним і покроковим (step-by-step) історичним тенденціям; з *іншого боку*, ніхто не в змозі аргументовано заперечити, що рельєф як регіональної, так і глобальної історії людства за відсутності видатних особистей виявився б іншим, а можливо й докорінно іншим.

Зрештою, вістря аргументаційної інтриги, як завжди, в деталях – у даному разі деталі стосуються того, який статус-кво вважати «докорінно іншим»: іншими словами, якою є питома вага ролі особистості порівняно з іншими детермінативними впливами на перебіг історичної процесуальності? Очевидно, не варто розлого пояснювати, що об'єктивістська парадигма філософії історії істотно применшує, або, щонайменше, всіляко мінімізує значення особистісних впливів на історичну динаміку: в її розумінні особистісний фактор є одним із багатьох інших детермінант історичного процесу і має фактичний статус «рівного серед рівних». У такій аргументаційній системі координат особистісний фактор перетворюється у щось на кшталт статистичної похибки – тобто щодо його фактичної наявності нема сумнівів, проте питома вага його впливу настільки неістотна, що нею можна знехтувати без загроз науковій коректності висновків.

Глумаченням ролі особистості в історії в абсолютній більшості випадків притаманна контрверсійність: з одного боку, ніхто не наважується ставити під сумнів очевидність значення особистості для перебігу історичної процесуальності й насамперед – для її динаміки, інтенсивності; з іншого боку, ніхто не ризикує звалити на свої плечі відповідальність за тезу про визначальність впливу особистості (особливо в контексті економічних та матеріально-технічних факторів).

Як влучно зауважив Хосе Ортега-і-Гасет, «сам факт, що розвиток цивілізацій – це справа рук творчих індивідів або творчих меншин, має своєю передумовою те, що нетворча більшість залишатиметься позаду, аж поки першопрохідці винайдуть засіб підтягти ар'єргард до власних далеко висунутих уперед позицій» [Тойнбі 1995: 218]. Продовження цієї думки також варте уваги: «Фактором, якого бракувало суспільствам, що так і не спромоглися вийти на стежку цивілізації, очевидно, була не відсутність сильної особистості (немає жодних підстав припускати, що природа позбавила якесь суспільство людей, наділених силою волі і вищим розумом). Таким фактором,

найімовірніше, стало те, що індивіди подібного штибу не знайшли належних умов для того, щоб повести за собою інертну більшість» [Тойнбі 1995: 219].

Єдине, з чим у даному разі можна і треба подебатувати, так це з твердженням про бажання чи можливість «повести за собою інертну більшість»: як правило, ключовою причиною є інший фактор – цілеспрямована маргіналізація творчих індивідів і сильних особистостей нетворчими масами і антимеритократичними структурами влади, внаслідок чого ті, хто в принципі могли зробити суспільство й історію значно кращими, змістовно виразнішими й функціонально ефективнішими, апріорі не отримують такого шансу. В такій системі причинно-наслідкових координат вести мову про «небажання повести за собою» вочевидь недоречно.

Чому такий мегатренд є типовим і навіть тривіальним для історії людства? Це також не викликає непереборних труднощів із розумінням: він є наслідком ксенофобії, глибоко вкоріненої в генеалогії людини і людства. Така глибока вкоріненість пояснюється не *рефлексійністю* цього явища, а його архаїчною, успадкованою людиною і людством ще з тваринного світу *рефлекторністю* – функціонуванням на рівні поведінкових автоматизмів, які не потребують глибокого осмислення, аналізу чи застосування механізмів етичного масштабування. Це відбувається стихійно, спонтанно, латентно і практично в он-лайн режимі, оскільки сильні особистості викликають підсвідоме відторгнення, ідіосинкразію у слабких особистостей: останні за кількісним параметром істотно переважають і користуються цією перевагою без зайвих докорів сумління.

Згідно з твердженням В. Табачковського, «і доля окремої людської особистості, і доля певної спільноти не тільки не перекреслює енергії життєвого пориву й активності суб'єкта життєдіяльності, а й безпосередньо пов'язана з характером цієї активності. Адже на кожному відтинку власного існування (власної біографії), яке нестримно переростає в історію, кожен із нас чинить (усвідомлено або ж неусвідомлено) вибір якоїсь екзистенційної

можливості з множини наявних. Отже, невірно казати, що в житті “рішають обставини”. Навпаки: обставини – це завжди нова дилема, перед якою нам треба рішатися. Але рішає наш характер» [Табачковський 1996: 61]. З приводу підсумкової тези про «рішає наш характер» варто поновити в пам'яті аргументацію, наведену в двох попередніх абзацах.

Не зайвими виявляться коментарі з приводу ще однієї сентенції Ортега-і-Гассета: «Історичне життя – це співжиття. Життя визначної особистості полягає саме у всеосяжному впливі на маси. Тож не варто відокремлювати «героїв» од маси. На всіх щаблях своєї еволюції людство завжди було функціональною структурою, в якій найенергійніші особистості – хоч би якої форми прибирала та енергія – діяли на маси, надаючи їм визначеної конфігурації. Це означає певну базову спільність між вищими індивідами і плебейським натовпом. Геть чужинний для маси індивід не справить на неї жодного впливу: його діяльність черкнулася б по соціальному тілу епохи, не викликавши найменшого відруху і не долучившись до загального історичного процесу» [Ортега-і-Гассет 1994b: 317].

Насамперед про «не варто відокремлювати «героїв» од маси»: тут справа не в тому, варто чи не варто, в тому, що це – доконаний факт, обумовлений генеалогічно, себто внутрішньою логікою явища; попри невидимість стіни, яка розмежовує «героїв» та масу, її демаркаційна функція на рівні суспільно-історичних практик втілює себе неухильно і в повному обсязі.

А що стосується тези «геть чужинний для маси індивід не справить на неї жодного впливу», то її варто сприймати з багатьма застереженнями, позаяк особистісний формат непересічних індивідів для пересічної маси є настільки апріорі чужинним, що будь-які заперечення цього самоочевидного статус-кво не витримують апробації здоровим глуздом.

3. *Роль ідей в історії людства* також не слід недооцінювати: кожен конкретно-історичний статус-кво, явище чи тенденція так чи інакше є втіленням певної ідеї (сукупності чи системи ідей). Таке втілення може бути

цілеспрямованим чи спонтанним, повністю раціоморфним чи переважно інтуїтивним та латентним, однак воно завжди є апостеріорною імплементацією деяких апріорних ідейних пріоритетів, преференцій і субординацій, ілюструючи тезу, яка сягає своїми концептуальними витокami Сократа та Платона, а її змістовною квінтесенцією можна вважати таку формулу: за своєю сутністю суспільство – це реалізована ідея, актуалізований потенціал ідей.

Якщо конкретно-історичний статус-кво суспільства віддзеркалює його ідейне підґрунтя, то, відповідно, якість та ефективність суспільного буття й свідомості значною мірою корелюють зі змістовною виразністю та спонукальною ефективністю ідей, утілених на рівні практик. Це актуалізує аспект не лише (а інколи й не стільки) теоретико-концептуальної глибини ідей, скільки їх праксеологічної дієвості та інструментальної ефективності.

Чи не найскладніший аспект пов'язаний із практичною відсутністю критеріальних верифікаторів такої праксеологічної дієвості та інструментальної ефективності ідейних основ історичного генезису суспільства: в одних випадках, здавалося б, навіть дуже соціокультурно валідні ідеї на практиці не поспішають утілюватися в життя або роблять це не надто переконливо; натомість цивілізаційно чужий і навіть світоглядно антагоністичний ідейний масив із часом перетворюється на імпакт-фактор історичного генезису суспільства.

Цю тезу можна виразно проілюструвати на прикладі резонансної книги Халіла Іналчіка, яка нещодавно вийшла друком: автор змальовує, як *idea-fixe* завоювання османами Константинополя була пов'язана з намірами успадкування історичної естафети Римської імперії в спосіб створення мусульманської версії Римської імперії (Римського султанату). Між іншим, зірка з півмісяцем, яка в наш час асоціюється виключно з ісламом і присутня на прапорах багатьох ісламських країн, спочатку була сакральним символом Константинополя, а якщо взяти ще точніше, то Бізантіона – первісної назви Константинополя [Inalcik 2018]. Однак, як з'ясувалося в процесі історичного

розвитку, ризикована ідея османів щодо історичного спадку Римської імперії на практиці виявилася цілком ефективною, а прапори із зіркою з півмісяцем, які ентузіастично знищувалися під час захоплення Константинополя невдовзі перетворилися на знаково-символічну квінтесенцію спочатку османського культурно-цивілізаційного фактора, а згодом і мусульманського в цілому.

Варто зазначити, що трьома основними мегатрендами парадигмальної каналізації ідей, які справляють визначальний вплив на перебіг історичної процесуальності, є *концептуалістика соціокультурної навантаженості, цивілізаційний підхід та теорія світ-системного аналізу* Іммануїла Валлерстайна та його ідейних послідовників.

Концептуалістика соціокультурної навантаженості виходить із тих міркувань, що найвищий індекс ефективного засвоєння та праксеологічного застосування ідей залежить від фактора соціокультурної спорідненості, а саме: **чим більше соціокультурно гомогенним є ідейне поле, тим ефективнішим інструментальним ефектом воно володіє.** У фаховому середовищі таке концептуальне положення вважається ледь не самоочевидним, проте курйозний історичний кейс знаково-символічного ефекту зірки з півмісяцем, змальований Халілом Іналчіком, наполягає на розважливому, скептичному й критичному сприйнятті глибинних причинно-наслідкових зв'язків, пов'язаних із автоматизмами дії соціокультурної завантаженості.

В основі *цивілізаційного підходу* міститься теза про визначальність цивілізаційної конкурентоспроможності: оскільки історичний генезис людства є насамперед чимось на кшталт конкурентного змагання цивілізаційних трендів, пріоритетів, стереотипів тощо, то – відповідно – ті ідеї, які забезпечують конкурентні переваги тому чи іншому цивілізаційному відгалуженню, набувають визначального історичного значення. Втім, цей концептуальний підхід також не позбавлений деяких істотних «але»: річ у тім, що не існує ідей, які володіють трансісторичною ефективністю – історія людства недвозначно доводить, що ідеї, які забезпечили конкурентні переваги

певній цивілізації, з часом виявляються гальмом розвитку і ключовою детермінантою історичного краху цивілізації, панування якої здавалося безальтернативним і вічним.

Теорія світ-системного аналізу позиціонує конкретно-історичні та епохальні реалії (*statua quo*) людства крізь призму ієрархічної структури Центр – Напівпериферія – Периферія. Відповідно – ефективний ідейний супровід такого парадигмального підходу набуває вирішального історичного значення. Однак тут також ми маємо справу з проблемою конкретно-історичної ефективності ідейних ієрархій: ідея, яка вчора мала високий рівень світ-системної ефективності, сьогодні може втратити свою інструментальну дієвість, а завтра взагалі перетворитися на гальмо та деструктивний елемент історичного розвитку.

Таким чином, ідейна сфера потребує перманентного переосмислення крізь призму відповідності вимогам місця та часу, а кваліфікаційний рівень такого переосмислення перебуває в безпосередній залежності від розуміння змістовної і проблемної ієрархії історичної епохи: ідейне забезпечення суспільного буття і свідомості має відповідати не якимось абстрактним чи суб'єктивним вимогам, а бути максимально валідним і когерентним змістовній і проблемній ієрархії часу, виконувати функцію ідейної відповіді на проблемні виклики епохи.

4. *Попри свою очевидність досі недооціненим залишається фактор збігів обставин, випадковостей та помилок, які за принципом доміно чи ефектом метелика змінили перебіг історії людства.* Чи не найбільш разючим прикладом такого фактора є вбивство Франца Фердинанда, яке потягло за собою початок Першої світової війни. На кортеж ерцгерцога чатувало аж шість змовників: гранати двох перших не вибухнули, а граната третього зрикошетила від відкидного верху автомобіля в натовп, поранивши близько двох десятків випадкових осіб. Після цього кортеж на максимальній швидкості рвонув до міської ратуші, де Францу Фердинанду наполегливо радили перечекати, доки

змовники не будуть виявлені й заарештовані, однак ерцгерцог наполіг на необхідності відвідати поранених у госпіталі, тому через дві години після замаху кортеж рушив у зворотному напрямі. На той час за попереднім планом змовників вони всі мали покинути центр міста, проте один із них – студент Гаврило Принцип – вирішив продовжувати насолоджуватися кавою на літній терасі одного з кафе. За незбагненим збігом обставин саме під цим кафе кортеж зупинився, щоб їхати до поранених у госпіталь не з порожніми руками. Гаврило Принцип не повірив своєму щастю: він підійшов майже впритул до Франца Фердинанда й зробив свою справу. Ця трагічна іронія запустила низку подальших причинно-наслідкових зв'язків, які вилилися у війну з десятками мільйонів жертв, переформатування світопорядкових реалій, руйнування не лише окремих країн, а й цілих імперій.

За півтисячоліття до курйозного випадку в Сараєво, який призвів до глобальних тектонічних зрушень і переформатування історичної картини світу, під час нетривалої облоги Константинополя молодим і зовсім недосвідченим султаном Мехмедом II захисники фортеці під час нічної розвідки забули зачинити браму, а турки вночі помітили це і просочилися в місто, дезорганізувавши захисні порядки візантійців. Значна частина аналітиків стверджує, що навіть за відсутності цього гротескного кейсу місто все одно впало б під натиском значно переважаючих сил турків. Водночас із не меншою вірогідністю можна припустити, що якби Константинополь протримався б ще тиждень-півтора, то йому на допомогу встигла б прийти венеціанська ескадра й турки змушені були б зняти облогу та повернутися додому ні з чим – принагідно зазначимо, що саме за таким сценарієм розгорталася абсолютна більшість попередніх воєнних кампаній Туреччини проти Константинополя, тому аспект незачиненої брами набуває ще більш трагікомічних ознак, немов кепкуючи над внутрішньою логікою і закономірністю історичних процесів.

Між іншим, щодо внутрішньої логіки історичної процесуальності: Хосе Ортега-і-Гассет мав рацію, коли зазначав, що «для формування визначення

епохи недостатньо знати, що в ній діялося; попри це, конче необхідно усвідомлювати, *що в ній не діялося, що було неможливим у принципі*. Це може здатися дещо курйозним, але такою є особливість нашого мислення: *дати визначення означає вилучити і заперечити*» [Ортега-і-Гассет 1994а: 370]. Цікаво, як наведені курйози відрекомендував би Ортега-і-Гассет: наскільки, на його думку, вони були неможливими в принципі, чому вони все-таки трапляються і якщо вони призводять до настільки докорінних змін, то яким має бути змістовне наповнення поняття історичної закономірності?

Одна з основних концептуальних проблем пов'язана з труднощами аргументаційно переконливого доведення причинно-наслідкових зв'язків – наприклад, «К. Ясперс залишив відкритим питання про причини духовного феномена “осьового часу”». Більш того, він стверджував, що ніхто не може повністю зрозуміти, як виникла вісь світової історії» [Філософія історії 2020: 41]. Чому доводиться мати справу з таким проблемним рельєфом і чому він залишається в силі впродовж тривалого часу? Не в останню чергу це відбувається тому, що важко (якщо взагалі можливо) звести до спільного знаменника багатоманітність і поліаспектність причин.

Деякі дослідники наполягають на слухності оксюмору «закон відсутності закону»: йдеться про те, що історична подійність і процесуальність подібна до такого різновиду теорії ігор, як гра в кості, в якій випадання шістки 20 разів зі 120 вкидань відображає статистичний закон, а будь-яку іншу кількість випадань законом пояснити неможливо. Але оскільки в абсолютній більшості випадків шістка не випадає 20 разів зі 120 вкидань, то напрошується висновок про апіорну відсутність законів у цій сфері. Втім, існує істотна закономірність: чим більша кількість вкидань, тим ближчим є співвідношення, передбачене законом. Іншими словами, як у грі в кості, так і в дослідженні закономірностей історичної процесуальності максимально можлива кількість врахованих деталей сприяє руху в напрямі не лише коректного сприйняття

історичної дійсності, а й виявлення її якщо не **законів**, то ключових, визначальних *закономірностей*.

Чи не найбільшим популяризатором *принципу історизму* вважається Іоганн Готфрід Гердер. Однак концептуальна розробка цього принципу має завдячувати Георгу Гегелю, який приділяв увагу двом основоположним аспектам – з одного боку, керованість історичного процесу субстанціалом розуму, з іншого боку, телеологічна зумовленість історичного процесу на підставі усвідомлення духом його свободи.

Принцип історизму віддзеркалює потребу врахування внутрішньої логіки історичних процесів та їхніх причинно-наслідкових зв'язків, у розумінні визначальних детермінативних впливів і у врахуванні об'єктивних конкретно-історичних як можливостей, так і обмежень історичного пізнання, яке не є статичною даністю, а повною мірою зумовлене принципом розвитку. Як зазначає Неема Парвіні, ключовою імперативною ознакою принципу історизму є *розгляд процесів і явищ не «взагалі», не як трансісторичних інваріантів, а в їхніх сутнісних зв'язках і взаємодіях, обумовлених конкретно-історичною специфікою* [Parvini 2012].

З цього приводу варто зазначити, що книгу «Злиденність історизму» Карл Поппер присвятив «жертвам хибної віри в існування законів історії», а Борису Кістяківському належить не менш саркастичний, ніж у Карла Поппера, дотеп: з позицій історизму труп покійника треба інтерпретувати черговою стадією розвитку його індивідуальності.

У резонансній праці «Відродження історизму» Пол Херман та Едрієн ван Вельдхуйсен слушно привертають увагу до того, що принцип історизму дає змогу досягнути змістовний стрижень суспільства в трансісторичній динаміці, зауважити закономірності його розвитку, виокремити специфічні ознаки, спроможні активізувати відповідні тенденції та визначити пріоритети суспільного розвитку на тривалу перспективу [Herman & Veldhuisen 2018]. Така особливість слугує визначальною передумовою наукового прогнозування й

створює теоретико-концептуальний базис для розробки коректних стратегем соціальних перетворень. У цій системі причинно-наслідкових координат точність передбачення майбутнього зумовлена глибиною і всебічністю розуміння минулого та сучасного стану суспільства, а також коректністю врахування закономірностей соціального розвитку, які визначають міру не випадковості процесів і тенденцій.

Принагідно зазначимо, що марксизмом *принцип історицизму* був трансформований у *принцип історизму*, а концептуальний наголос було зроблено на тому, що адекватне сприйняття історичних подій, явищ і тенденцій можливе лише на підставі «істотної контекстуальності» – насамперед в особі конкретно-історичного стану соціально-філософської думки та її світоглядних пріоритетів.

Проблема об'єктивного та суб'єктивного як основний камінь спотикання сфери гуманітарного знання повною мірою притаманна дослідницькому та інтерпретативному середовищу філософії історії. Чи не найбільш показовою дефінітивною формулою об'єктивності історичної процесуальності вважається фраза Г. Гегеля про те, що *все дійсне є розумним, а все розумне дійсним*. Такий жорсткий герметизм практично не залишає місця для релятивістських різнотлумачень: якщо якась історична подія, явище чи процес існують, то це автоматично означає, що мали місце необхідні й достатні передумови для її існування. Більше того – для існування саме такого, а не будь-якого іншого.

Це не означає, що роль суб'єктивного фактора в історичній подійності та в її тлумачення на рівні інтерпретативних конструкцій відсутня чи є вкрай неістотною – вона може бути вагомою і в багатьох аспектах навіть визначальною. Втім, це не заперечує об'єктивності внутрішньої логіки й причинно-наслідкової зумовленості кожного історичного статус-кво.

Неусувну колізію об'єктивного та суб'єктивного сприйняття історичних реалій Бенедикт Спіноза зобразив у такій концептуальній сентенції: ми надаємо перевагу певним речам, уявленням чи поясненням не тому, що вони володіють

певною *об'єктивною цінністю*; насправді все відбувається з точністю до навпаки: кожна набито об'єктивна цінність жорстко детермінована *суб'єктивним значенням* для нас – і чим більшим є таке суб'єктивне значення, тим більше речі, уявлення та пояснення канонізуються в статусі об'єктивної цінності.

Наділення історії об'єктивним і закономірним статусом не означає жорсткої лінійності, детермінованості й заданості історичного процесу – ні, історії в кожному разі притаманний певний діапазон вірогідності й коридор варіативності, в межах якого розгортаються її альтернативи. А що стосується феномену, який віддзеркалює спроможність «перехитрити» закономірності історії і уникнути їхнього детермінативного та регламентаційного впливу, то його позначають влучним словосполученням «злам історії», здатністю «зламати історію».

У «Присмерку Європи» Освальд Шпенглер зауважив, що наше стереотипне уявлення про результати історичних процесів як цілком об'єктивні, закономірні й неухильні, в багатьох випадках є хибними й спрощеними, бо насправді варіативність подій, процесів і тенденцій у багатьох випадках має приблизно однаковий індекс вірогідності. Наприклад, під час битви під Пуатьє 732 року шалька терезів декілька разів могла схилитися на користь кожної зі сторін конфлікту під впливом навіть незначних факторів. Це означає можливість докорінних, тектонічних цивілізаційних трансформацій, які змінили б наше сьогодення до невпізнаваності – зокрема, якби перемогу святкували араби, то вони трансформували б «Франкістан» на європейський Халіфат, унаслідок чого арабська мова, іслам і особливості суспільного життя були б з високою вірогідністю засвоєні панівною верхівкою Європи, з'явилися б нові міста, чия архітектура була б спорідненою з Гранадією і Альгамброю, а германська містика Майстера Екхарта була б змушена поступитися місцем європейській версії суфізму.

Очевидно, не варто розлого пояснювати, що таке суспільство докорінно відрізнялося від сучасної Європи, а світ у цілому також зазнав би докорінних «поправок на вітер». У даному разі йдеться не про те, що такий світ був би «гіршим» чи «кращим»: має значення інше – він був би істотно, докорінно іншим, і ця «іншість» здійснювала б перманентний детермінативний вплив на всі сфери як суспільної, так і індивідуальної життєдіяльності.

Йдеться про «істотну варіативність історичної процесуальності, в процесі якої час від часу неодмінно виникають ті, висловлюючись терміном синергетики *точки біфуркації*, в яких навіть дуже об'єктивний детермінізм практично сходить нанівець, поступаючись місцем *ефекту метелика*. Саме в таких і в інших подібних випадках потреба у філософському супроводі пізнання історичної дійсності (а прецінь – у форматі її процесуальності й варіативності) набуває особливо цінного й практично безальтернативного інструментального значення. Історикам слід із цим змиритися, з вдячністю сприймаючи дружнє плече колег із філософського цеху» [Карлов 2025e: 253].

Детермінативна визначальність впливів на історичну подійність і процесуальність у форматі концептуального протистояння *ефекту метелика* та синергетичного (комплексного, холістичного, системного, емерджентного) *ефекту динамічної нестаточності* виразно простежується на прикладі багатьох резонансних історичних кейсів. Наприклад, Угедей – син і спадкоємець Чингісхана – увійшов в історію не стільки територіальними здобутками, скільки пристрастю до вина, яка все частіше робила його історичним і неадекватним. Він отримав статус великого хана в 1229 році, а його молодший брат Чигатай – посаду хранителя Ясси і верховного морального судді. Щоб унормувати пристрасть Угедея до вина, Чигатай видав розпорядження вживати не більше одного кухля спиртного під час кожної трапези. Оскільки указ хранителя Ясси був обов'язковим до виконання всіма, то Угедей був змушений підкоритися, але невдовзі він знайшов вихід зі

скрутної ситуації, розпорядившись зробити його спеціальний кухоль на кілька літрів.

З причин прогресуючого алкоголізму управлінські рішення, які приймалися Угедеєм під час походів на Польщу та Угорщину в 1240-1941 роках, були вкрай неефективними. Величезні обсяги випитого вина підірвали опірність організму Угедея до хвороб: він помер від тривіальної застуди й, відповідно до законів чингізидів, військова кампанія в Європі була згорнута, щоб поховати головнокомандувача на батьківщині й на засіданні Курултаю (Верховних зборів) обрати нового правителя. Після поховальної церемонії монголи визнали похід Угедея в Європу провальним, а подальші наміри в цьому напрямі недоцільними. Так хвороблива пристрасть до вина сина Чингісхана врятувала Європу від поневолення, яке вочевидь внесло б істотні зміни в подальшу історію людства.

Зрозуміло, що причинно-наслідковий зв'язок цих подій був цілком закономірним, а от першопричина алкогольної залежності – безперечна випадкість, яка за принципом доміно запустила в дію той ефект метелика, котрий завжди недооцінювався прихильниками «об'єктивістської» парадигми інтерпретації історичної процесуальності.

Антуану Огюстену де Курно належить одна з найбільш дразливих сентенцій щодо історичної каузальності: «Ніхто не наважиться стверджувати, що рух наших ніг здійснює істотний вплив на рух човна в кількох тисячах миль звідси чи він у змозі дезорганізувати траєкторію супутників Юпітера. З огляду на неістотність такого взаємозв'язку ним можна знехтувати, адже йдеться про два істотно автономні світи, події в яких можуть розгортатися хоч і одночасно, проте не справляти один на одного відчутного впливу» [Cournot 2012: 51-52]. Здавалося б, тривіальний логічний силогізм, однак диявол, як завжди, в деталях: що значить «неістотність такого взаємозв'язку», якими є критерії істотності/неістотності, який статус вони мають – інваріантний, трансісторичний чи конкретно-історичний? На ці очевидні запитання ні

філософією історії, ні іншими сферами наукового знання досі не запропоновано не лише консенсусних, а й конвенційно прийнятних відповідей.

На продовження цієї теми можна навести приклад інтерпретаційних різнотлумачень із приводу вечірки, яка, за твердженням багатьох аналітиків, призвела до краху шахського Ірану в 1979 році. Між іншим, між тією конroversійною вечіркою та ісламською революцією аятолли Хомейні пролягала відстань у майже десятиліття: у 1971 році шах Ірану, точніше, шахін-шах – тобто цар царів (за аналогією з Кіром Великим) Мохаммед Реза Пехлеві вирішив довести всьому світу, що його країна – це не якийсь сировинний додаток до розвинених країн «золотого мільярда», а одна з колисок людської цивілізації. Для таких потреб він лаштував триденну «вечірка століття» з нагоди 2500-річчя заснування Перської імперії царем Кіром Великим. На запрошення Реза Пехлеві в Іран прибули глави 65 держав світу, королі та імператори. Принагідно зазначимо, що ніколи ні до, ні після цієї вечірки королі й імператори не збиралися в такій кількості в одному місці. Всі заходи по організації безпрецедентного бенкету обійшлися Ірану майже в мільрд доларів у сучасних цінах.

На 65 гектарах, які впритул прилягали до руїн легендарного Персеполя, було збудовано ціле місто шатрів, зовні стилізованих під епоху Кіра Великого, а всередині обладнаних за критеріями апартаментів класу люкс. Для побудови й коректної історичної стилізації шатрів на цілий рік був зафрахтований усесвітньо відомий паризький інтер'єрний дім «Maison Jansen». З країн європейського Середземномор'я було завезено 15000 дерев і кущів, 50000 співочих птахів та 20000 горобців. Для прибуття гостей розкішної вечірки в найближчому до Персеполя місті Шираз була збудована нова злітно-посадкова смуга а також швидкісне шосе, яким мали право користуватися лише гості та обслуговуючий персонал.

Бенкет обслуговував найдорожчий на той час паризький ресторанний комплекс «Maxim's», який надіслав до Ірану своїх найкращих кухарів,

офіціантів і навіть кухонне обладнання. Для охолодження тисяч пляшок французького шампанського літаками в Шираз доправлялися сотні тонн льоду. У костюмованому параді брало участь понад 2000 солдат, переодягнених у максимально автентичні обладунки часів Кіра Великого. Цим аспектом увага до історичної автентики не вичерпалась: відповідно до стародавніх інструкцій, були відтворені навіть музичні інструменти, що використовувалися під час костюмованого дійства. Охорону ж кількох сотень гостей здійснювали 65000 військовослужбовців та представників таємних служб Ірану.

А тепер щодо наслідків – очевидних та вірогідних. Що стосується, скажімо так, «цивілізованого людства», то воно в один голос висловило захоплення як ідеєю «вечірки століття», покликаної популяризувати перський цивілізаційний фактор, так і втіленням цієї ідеї на практиці. Особливе благоговіння викликала увага до історичних деталей і тонкощів, які, на думку західних медіа, свідчили про «світоглядну вишуканість керівництва Ірану» і про гідне місце цієї країни в середовищі «провідних ліберальних демократій світу».

Натомість реакція всередині Ірану була ледь не діаметрально протилежною: вечірка, яка отримала консенсусний статус «бенкета під час чути», об'єднала доти ворогуючі політичні течії, що врешті-решт призвело до краху політичного режиму, чим скористався аятола Хомейні та його послідовники. На Заході не простежувалося особливого бажання аналізувати причинно-наслідкові зв'язки цих процесів; навіть на початку 2026 року зміну «режиму аятол» пов'язують виключно з поверненням до Ірану родичів, знайомих і друзів Мохаммед Реза Пехлеві, ігноруючи клептократичний, корупційний та абсолютно недемократичний бекграунд цих осіб. Так утворюється замнене коло історії, яке символізує мемівське зображення змії, що кусає себе за хвіст.

Таким чином, якщо під цим проблемним кейсом підвести результуючу ризику, то матимемо діаметрально протилежні інтерпретаційні вердикти: якщо

для західного істеблішменту та ліберальних аналітиків ісламська революція в Ірані є трагічним збігом обставин та історичним реверсом у бік цивілізаційної варваризації, то для абсолютної більшості мешканців Ірану прихід до влади аятоли Хомейні був закономірним наслідком прагнення політичних свобод і національної гідності, яку неприйнятно розмінювати на кон'юнктурне схвалення лідерами Заходу «ліберального цивілізаційного поступу».

Якщо *детермінізм* відштовхується від недвозначної причинно-наслідкової зумовленості явищ і процесів, а *індетермінізм* є його концептуальним антиподом, який заперечує таку каузальність, то введений Вернером Гейзенбергом *принцип детермінативної невизначеності* констатує об'єктивну наявність детермінативних зв'язків і впливів на тлі неможливості їх детального виявлення й вичерпного змалювання.

Для фактора історичної тяглості Ернст Кассіерер навіть сконструював відповідний концепт – «минуле, що триває вічно». Можливо, слово «вічно» в даному разі є надто категоричним, однак у цілому сама спрямованість думки не викликає сумнівів і заперечень. На продовження цієї тези Люсьєн Февр аргументовано наполягав, що історія – це наука не лише про минуле, а й про майбутнє. Водночас не варто ігнорувати й зауваження Бетрана Рассела з приводу того, що, оповідаючи про минуле, ми здебільшого обманюємо інших, а вибудовуючи плани на майбутнє, обманюємо самих себе.

Джорджу Оруеллу належить така причинно-наслідкова формула: хто контролює сучасне, той контролює минуле; а хто контролює минуле, той контролює майбутнє. В свою чергу Райнхардт Козеллек є автором двох резонансних філософсько-історичних концептів: «простору досвіду» та «горизонту очікувань». Він наголошував на недоцільності як фетишизації майбутнього, так і його недооцінки: переоцінка та гіпертрофія у формі фетишизації знецінює значення сучасного і девальвує цінність особистості, перетворюючи ці фактори суспільно-історичної життєдіяльності «лише на засіб для досягнення мети»; натомість недооцінка майбутнього виливається у

«втрата себе в релятивістському мерехтінні сьогодення», у відсутність критеріїв і демаркацій смислів і значень.

Тісний корелятивний зв'язок історичної ретроспективи та перспективи не підлягає сумніву: виразна історична перспектива можлива лише у випадку достеменного розуміння причинно-наслідкових механізмів, які визначали змістовний рельєф ретроспективи. Взаємодія і взаємозумовленість цих форматів на рефлексійному рівні спонукала представників Школи «Анналів» до генерування іронічного і, на перший погляд, парадоксального концепту «перспективність історичної ретроспективи».

Історичні аналогії хоч і спокусливі, проте небезпечні з міркувань критеріальної відповідності: історія якщо й повторюється, то з виразними елементами іронії. А от Ярослав Грицак доволі аргументовано стверджує, що *«історія не повторюється – вона римується»* [Ярослав Грицак 2022]. Тут важко ухилитися від запитання: чи не є наукове прогнозування в сфері історичної процесуальності не більше, ніж ворожінням на кавовій гущі? Питання вочевидь дражливе, проте з огляду на свою поліаспектність потребує значно більш розлогої аргументації, ніж ми можемо собі дозволити в межах даного дослідження.

Майстер Екхарт та його «спогади про майбутнє» і «проекти минулого». Застосування терміну «проект» щодо минулого попри позірну курйозність не варто дивуватися, адже кожен проект – це завжди результат певного вибору, який визначає лише такий, а не інший спектр можливостей, які заперечують оперування альтернативними вірогідностями.

Останнім часом на Заході вірусної популярності як в інтелектуальних колах, так і на рівні респектабельних академічних досліджень набула категорія рефлексійно-аналітичних конструкцій і реконструкцій історичної процесуальності під назвою «WHAT IF HISTORY» – йдеться про альтернативну історію, яка актуалізує потребу рефлексії і компаративного

аналізу смислів і значень різних факторів і аспектів, їхньої ієрархії – як конкретно-історичної, так і трасчасової, інваріантної.

Пол Вулфовіц наполягав на відсутності жодної *остаточної визначеності* на тлі численних *вірогідних альтернатив*. Це обумовлено численними точками біфуркації – тими історичними перехрестями й розгалуженнями, в яких історія могла піти ледь не «куди завгодно». Принагідно зазначимо, що ще наприкінці 1970-х ретроальтернативістика посіла істотне місце в структурі «сценарних моделей» таких респектабельних аналітичних і проєктних структур, як Heritage Foundation, RAND Corporation та Римський клуб.

Консенсусний статус у фаховому середовищі має теза про те, що предметне дослідження історії без дослідження її реальних альтернатив неможливе. Цю тезу варто проілюструвати на деяких резонансних історичних прикладах – зокрема, запитання, що було б, якби Олександр Македонський не помер, було вперше сформульоване ще Титом Лівієм у «Історії Риму від його заснування». Видатний римський історик I століття до н. е. привернув увагу до маловідомого факту, що Олександр Великий буквально до останнього моменту коливався з вибором напрямку своїх територіальних загарбань: вагомою противагою східного вектора був діаметрально протилежний напрям – захід в особі Риму, який саме набирив силу прискореними темпами. Чимало радників Олександра наполягали на необхідності спочатку «закрити проблему за спиною», а потім спільними європейськими силами рушити на завоювання «решти світу». Однак світоглядна специфіка психотипу Олександра Македонського схилила шальки терезів на користь нав'язаної йому в юності Аристотелем *idea-fixe* «багатоманітного й таємничого Сходу, синтеза з яким могла виявитися стратегічно, історично й цивілізаційно визначальною не лише для еллінського світу, а й для людства в цілому».

Оскільки Тит Лівій був не лише й не стільки істориком-хронікалістом та аналітиком, скільки, скажімо так, патріотом Риму, то його оцінки всіх вірогідних історичних сценаріїв є виразно «римо-центричними» – у тому сенсі,

що вони завжди беруть за точку відліку показники найбільшої могутності Риму. Це апіорі некоректно в ситуації синхронічного порівняття потенціалів і ресурсів сторін: коли Тит Лівій стверджує, що Олександр Македонський переміг «жіноподібні» війська східних десподій, а проти «сотень тисяч, об'єднаних у римські фаланги він би не встояв», то в даному разі він припускається одразу двох неприйнятних із міркувань коректного наукового аналізу тенденційностей: по-перше, на момент початку походу Олександра Македонського мільйонна перська армія всіма притомними аналітиками вважалася не лише найбільш чисельною, а й об'єктивно найсильнішою в світі (а її, як висловився римський історик «жіноподібність», не могла внести в цей статус-кво жодних істотних корекцій); по-друге, знову-таки на момент початку походу Олександра Македонського армія Риму не могла впоратися навіть зі своїми слабкими сусідами, тому їй відверто пощастило, що Олександр рушив зі своїми арміями на схід, а не на захід.

Принагідно зазначимо, що Арнольду Джозефу Тойнбі належить авторство аналогічної за тематичною інтригою книги «Якби Олександр не помер тоді». Тут ми маємо справу з діаметрально протилежними Титу Лівію припущеннями: Тойнбі вважав, що якби не раптова смерть, то Олександр Македонський упродовж трьох наступних десятиліть спромігся б об'єднати під егідою свого меча практично все людство: на сході він підкорив би Китай, Південно-Східну Азію та Японію, далі він захопив би все Середземномор'я (як європейське, так і африканське) й рушив би в трьох напрямках – *на північ* (до Британії та Скандинавії), *на південь* (за допомогою карфагенських мореплавців проклавши шлях довкола Африки в Індійський океан і далі до Малакської протоки та Австралії); *на захід* (за допомогою тих же карфагенських мореплавців відкривши та підкоривши землі Північної та Південної Америки). Це – справді грядіозна ретроперспектива, яка призвела б до безпрецедентної корекції історії людства, з якою наша сучасність могла б не мати нічого спільного.

А втім, навіть якби Олександр Македонський не помер від лихоманки, то наскільки така версія розгортання подальших подій відповідає принципу реалізму, беручи до уваги, що останні роки Олександра – це суцільна мегаломанія, безпрецедентні витрати та пароксична істерія. Антоніо Менегетті мав рацію: якби ми знали автентичну мотивацію ключових історичних персон, то ми позбулися б багатьох непродуктивних стереотипів щодо логіки, причино-наслідкових зв'язків і закономірностей історичної процесуальності.

У книзі «А що, якби...? – Хроніки можливого: Від мушкетів до божевілья: Захоплива та захоплива альтернативна історія» Р. Д. Вільям осмислює низку низку визначальних історичних подій, розгортання яких до останньої хвилини буквально висіло на волосині, а це означає, що з приблизно однаковою вірогідністю могли бути зовсім інші результати й наслідки не лише на локальному, а й на глобальному історичному рівні [Villam 2025]. У переліку автора понад десяток дражливих прикладних кейсів у форматі «А що, якби...?» – що, якби португальцям вдалося створили імперію в Африці (як це планувалося ними спочатку); що, якби вторгнення Іспанської Армади в Англію було успішним; що, якби Османська імперія все-таки завоювала Відень у 1683 році; що, якби тринадцять колоній програли Американську війну за незалежність; що, якби Наполеон Бонапарт переміг у битві при Ватерлоо; що, якби промислова революція почалася в Китаї значно раніше (вірогідність цього оцінюється аналітиками як 50:50); що якби епоха Відродження акцентувала більшу увагу на наукових відкриттях; що якби імперія Моголів успішно об'єднала весь Індійський субконтинент; що якби друкарського верстату ніколи не було винайдено й знання залишалися б замкненими в дуже специфічному світоглядному середовищі монастирів.

Не можна обійти увагою також той факт, що останнім часом статусу провідного інструмент генерування альтернативної історії набуває штучний інтелект: запропоновані ним версії і моделі вирізняються поліаспектністю й

аргументаційною збалансованістю, що забезпечує їм надзвичайно високий рівень правдоподібності.

2.3. Історична пам'ять: фактологічна коректність як верифікаційний виклик

У резонансній праці «Використання історії та зловживання нею» Маргарет МакМіллан наполягає, що історія корисна лише за умов, якщо її коректно використовувати – тобто щоб насамперед зрозуміти, чому ми та ті, з ким нам доводиться мати справу, сприймаємо дійсність та реагуємо на події, явища і процеси саме так, а не інакше [MacMillan 2009]. А фундаментальна цінність історії полягає в тому, що вона містить знакові, символічні та асоціативні підказки, які допомагають приймати оптимальні рішення й робити вірогідні припущення щодо наслідків наших дій.

З іншого боку, уроки історії не варто засвоювати формально й догматично, адже історія ніколи не повторюється буквально, в найдрібніших деталях. З цього приводу М. МакМіллан виразно ілюструє, наскільки небезпечним інструментом історія може бути в руках націоналістичних, релігійних та етнічних лідерів, які фактично паразитують на ній, використовуючи її з метою розпалювання почуттів недовіри та помсти і зведення політичних рахунків.

Концептуальна метафора «уроки» застосовується для потреб систематизації історичних знань не випадково: вона натякає на функціональну опцію повчальності історії та засвоєння її рекомендацій за аналогією з уроками шкільної програми. З цього приводу слід зазначити, що «словосполучення “засвоєння уроків історії” – це не вербальна абстракція, не формальний мовний зворот, яким час від часу жонглюють у процесі виконання певних суспільно-політичних (а здебільшого псевдополітичних, квазіполітичних і довколаполітичних) ритуалів. Насправді засвоєння уроків історії має цілком

конкретне змістовно-предметне наповнення, яке передбачає насамперед і в основному процедуру належних висновків щодо минулого, зокрема й насамперед із приводу здійснених у минулому помилок» [Карлов 2025а: 41-42].

А що стосується коректного, адекватного історичним реаліям і всебічного засвоєння уроків історії, то воно «постає своєрідною основою і процесуальним екзерсисом на шляху досягнення кожним суспільством ефективного функціонального статусу. Рівень категоризму можна підняти ще вище: засвоєння уроків історії є імперативною вимогою ефективного суспільства – відтак, якщо соціум справді має на меті досягнення ефективного функціонального статусу, то йому вочевидь не уникнути процедури засвоєння уроків історії в усій глибині й неупередженості» [Карлов 2025а: 36]. Інша річ, що на шляху до мети неупередженого й коректного засвоєння уроків історії знаходиться чимало перешкод, істотність яких спонукає багатьох дослідників виказувати аргументовані сумніви з приводу принципової досяжності такої мети.

У кожному разі треба розуміти, що квінтесенція повчальності історичної процесуальності утворює місійне покликання філософського оперування історією. В даному разі не зайве звернутися до послуг такого міркування: «Георг Гегель мав рацію, коли стверджував, що філософія – це квінтесенція історичної епохи, осягнута людським духом, думкою. Оскільки ж за своєю природою дух є історичним, то філософія, по суті, є філософією історії – так само, як історична наука є водночас і філософією, оскільки в частковому історик намагається розгледіти загальне й універсальне, а осмислюючи минуле, він часто використовує в якості світоглядного опертя сучасне. Так філософська рефлексія історії слугує історичному самовизначенню людини» [Самчук 2009: 796].

Історія слугує людині й людству не лише точками відліку явищ, тенденцій і процесів; вона слугує своєрідними точками опертя і аргументаційного підкріплення, виправдання своїх ідей, намірів, цільових

пріоритетів. За відсутності такого підкріплення пріоритети немов повисають у повітрі, щодо них поширюються в геометричній прогресії чутки про тенденційність, суб'єктивізм і ангажованість партикулярними інтересами: «Саме в історії суспільство шукає виправдання для певних пріоритетів, пов'язаних з майбутнім. Для переконливості таких апеляцій потрібен фактор несуперечливості масиву історичних знань, яких стосуються такі історичні екскурси. У цьому контексті інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного й критичного мислення набувають безальтернативних ознак» [Карлов 2025d: 116].

На продовження цієї тези варто навести таку сентенцію: «Філософія історії постає рефлексійною призмою критеріальності суспільних альтернатив. У цій сфері компетентність історії (чи пак – істориків) також доволі обмежена. Більше того, історична альтернативістика вважається класичною історичною наукою чимось на кшталт апокрифів, ересі й неприйняттого відхилення від канонів прописних істин історії. Крім того, альтернативістика перебуває в істотній корелятивній залежності від можливостей рефлексії, рефлексійного забезпечення процедур, пов'язаних із досягненням такої мети, а з цією інструментальною опцією, як ми вже з'ясували вище, в історичної думки і дослідницької призми часто виникають непереборні труднощі» [Карлов 2025e: 252]. Таким чином, рефлексія, філософський скепсис, системне та критичного мислення набуває ознак своєрідного рятівного кола для предметного й аргументаційно переконливого оперування історичною дійсністю.

У книзі «Історичне мислення та інші неприродні дії: планування майбутнього викладання минулого» професор когнітивних досліджень Університету Вашингтона (Сіетл) Сем Вайнбург зазначає, що експерти завжди скаржилися на нестачу історичних знань у молоді та попереджали, що незнання минулого прирікає людство на повторення помилок минулого [Wineburg 2001]. У сучасних Сполучених Штатах цей наголос лежить в основі принципової

полеміки з приводу того, які події, тенденції та історичні особистості набувають пріоритетного дослідницького значення.

Сем Вайнбург руйнує традиційне уявлення про те, що існує одна-єдина («справжня») історія і так само один найкращий спосіб її епістемологічної презентації. На думку автора, історія – це не лише й не стільки сукупність історичних фактів і ключових фігур, скільки спосіб пізнання і розуміння людей та подій минулого. Вайнбург зосереджує пріоритетні зусилля на вивченні того, що є невід’ємною складовою історичного мислення і як ефективно здійснювати презентацію історичних знань. За визнанням самого автора, він пропонує приблизний алгоритм того, як люди здебільшого сприймають минуле і використовують сприйняте для потреб смислової і значеннєвої демаркації сьогодення.

Привертаючи увагу до того, що ми засвоюємо уроки історії в найрізноманітніших ситуаціях – зокрема, під час розмов за кухонним столом, перегляду кінострічок чи здійснюючи обмін думками у глобальній мережі, – Сем Вайнбург наголошує на визначальності колективної пам’яті для формування нашого історичного мислення та фільтрації того, що ми вважаємо істотним, а що – не вартим уваги, периферійним і другорядним.

Останнім часом виразно простежується тенденція історичній пам’яті структурованих та диференційованих ознак. Функцію змістовних демаркаторів виконують різні критерії та фактори. Однією з основних демаркаційних ліній є розмежування історичної та соціальної пам’яті. Сьогодні вже можна стверджувати, що «Проблема співвідношення історичної та соціальної пам’яті достатньо добре розроблена у полі історичних, філософських, соціологічних і психологічних наук. Проте єдиної думки щодо концептуальної визначеності цього питання немає. Наукове осмислення феномену суспільної (в т. ч. історичної й соціальної) пам’яті у західному суспільствознавстві пов’язане з т. з. «memory-studies», біля джерел яких стояли П. Рікьор, К. Юнг, Т. Адорно, Е. Фромм, Е. Дюркгейм та інші «класики»» [Ковальська-Павелко 2018: 282].

Можна констатувати, що «на початкових етапах становлення меморіальних концептів дослідники здебільшого ототожнювали історичну і соціальну пам'ять, вважаючи їх зрізами колективної пам'яті. Поступово викристалізувалося розуміння можливості і потреби в проведенні демаркаційної лінії між даними концептами: сьогодні прийнято визначати соціальну пам'ять як форму трансляції символічного капіталу певних соціальних груп; вона є виразником групових цінностей, уявлень, настанов і в цьому значенні виступає носієм норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає соціальний капітал і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації, а історичну пам'ять – як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле» [Ковальська-Павелко 2018: 288].

Зрештою, авторка застосовує й дещо іншу модель інтерпретації: «Соціальну пам'ять прийнято визначати як форму трансляції символічного капіталу певних соціальних груп; вона є виразником групових цінностей, уявлень, настанов і в цьому значенні виступає носієм норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає соціальний капітал і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації. Історичну ж пам'ять визначають як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле. Як складний феномен суспільної свідомості вона містить певні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення» [Ковальська-Павелко 2018: 282].

Наведеним дефініціям притаманний один істотний недолік – надміру розмитий змістовний образ історичної пам'яті: навіть якщо такому типу і формі пам'яті притаманний симбіоз багатьох складових, він все-таки має бути більш змістовно виразним і менш семантично двозначним, амбівалентним. З огляду на це зауваження історичну пам'ять варто подати у вигляді базового

синкретичного уявлення індивідуальної та суспільної свідомості щодо істотних аспектів історичної дійсності; натомість соціальна пам'ять постає «відкоригованою» версією історичної пам'яті з урахуванням вимог соціокультурної системи світоглядних координат, а також ідеологічних, політичних та пропагандивних пріоритетів і преференцій.

Частково І. Ковальська-Павелко сама визнає коректність такого висновку: «Механізми відтворення соціальної пам'яті включають спогади і традиції. Спогади є реконструкцією минулого, оскільки відбувається деформація, викривлення минулого в свідомості людини в процесі пригадування і переосмислення, бо «піднімаючись на поверхню, наші спогади ніби перетворюються, змінюють вигляд, псується під дією інтелектуального світла» [Ковальська-Павелко 2018: 283].

Відповідно до ще одного концептуального підходу, «історична пам'ять відрізняється від соціальної тим, що вона є неповною і недосконалою репрезентацією минулого, а також великою мірою залежить від суб'єктивного фактору і політичного замовлення. Соціальна пам'ять є більш широким поняттям, а деякі елементи соціальної пам'яті (наприклад, письмові джерела, архіви, документальні свідчення, археологічні матеріали) належать до історичної науки. Відповідно, історична пам'ять в певному розумінні може розглядатись як підсистема соціальної пам'яті» [Хутка 2014: 66].

В принципі такий концептуальний підхід має право на існування, проте більш струнким у сенсі аргументаційної переконливості все-таки є діаметрально протилежне розуміння: насправді соціальна пам'ять є підсистемою історичної пам'яті як більш змістовно розлогого феномена. Так само соціальна пам'ять володіє більшим бекграундом соціокультурної стереотипності й залежності від цілеспрямовано генерованих за посередництва освіти та медіа «відредагованих» вердиктів щодо історії, тому саме вона постає втіленням соціокультурного та політичного замовлення; натомість історичній пам'яті як більш аморфному й, скажімо так, «анархістському» за принципами

функціонування утворенню притаманна значно менша зовнішня щодо неї регламентованість і політична завантаженість.

В уже хрестоматійній книзі «Соціальні межі пам'яті» (1925) Моріс Хальбвакс акцентував увагу на тому, що пам'ять – основний інструмент, специфічна призма культурного освоєння людиною і людством світу: термін «культурного» в даному разі наголошує на культивуванні певних ефективним операційних підходів і наявності смислової ієрархії координат. Відповідно до концептуалістики Хальбвакса, кожен різновид пам'яті так чи інакше, більшою чи меншою мірою, однак обов'язково соціокультурно навантажений – тобто смислова й значеннева ієрархія конкретно-історичного статус-кво соціуму задає певні алгоритми генерування й «редагування» знаннєвого рельєфу пам'яті. В абсолютній більшості випадків така завантаженість не усвідомлюється, проте її регламентаційний і загальний детермінативний вплив не підлягає сумніву.

Безперечно, «історичну пам'ять не варто сакралізувати як еталон наукової достовірності: оскільки ми констатуємо принципову відкритість історичної дійсності для багатьох смислів і значень, то кожен канонізований формат історичної пам'яті постає втіленням певного фрейму (ієрархії смислів і значень). Цей фрейм є лише одним із багатьох можливих, кожен з яких апріорі інтерпретаційно рівноправний, а апостеріорі він набуває дискурсно (нарративно) домінантного статусу внаслідок або вищого рівня аргументаційної переконливості, або владно-управлінських преференцій, політичних рішень щодо різнотлумачень історичних перипетій» [Карлов 2025с: 24]. За таких умов і обставин актуалізується аспект як культури історичної пам'яті, так і історичної пам'яті культури, теорії і практики якої доводиться мати справу з багатьма труднощами, котрі все ще не стали предметом переконливих концептуалізацій.

А оскільки історична пам'ять є формою та способом збереження національного культурного коду і водночас інструментом її формування, то не варто дивуватися таким явищам, як війна за пам'ять та війни пам'яті. Загалом же, попри значну кількість наявних інтерпретативних підходів, історична

пам'ять як об'єкт і суб'єкт детермінації все ще очікує на ґрунтовні дослідницькі зусилля, які запропонують критеріально консенсусне розуміння.

Одна з ключових проблем пов'язана з тим, що «окрім нарративних засобів повсякденний досвід не має в своєму розпорядженні спеціальних засобів фіксації історичної процесуальності. Тому кожне покоління пам'ятає лише побутовий сегмент сукупної історичної дійсності, який не надто узгоджуються з обсягами історичної пам'яті літератури, освіти та мистецтва. Зрештою, з часом кожен з нас “пам'ятає” не стільки те, що бачив і особисто пережив, скільки те, що йому нав'язали засоби масової інформації, підручники, кінофільми і т. п. Здавалося б, відбір того, що варто пам'ятати як знакову історичну подію чи процес, індивід здійснює на власний розсуд, однак насправді він перебуває в істотній детермінативній залежності від наведених факторів, які, за великим рахунком, і формують історичну пам'ять як певний каркас знань, структуру смислів та ієрархію значень» [Карлов 2025а: 40].

Саме з огляду на таку специфіку часто можна натрапити на сентенції про фантомні болі історичної пам'яті як фактор суспільно-політичної дійсності: справді, якщо каркас знань, структуру смислів та ієрархію значень історичної пам'яті формує не фактографічна й фактологічна достовірність, а те, що нав'язали засоби масової інформації, підручники й кінофільми, то ніхто не наважиться стверджувати, що історичні травми не є наслідком нав'язаних масовій свідомості хибних (принаймні, істотно тенденційних) уявлень про справжній перебіг історичної процесуальності.

Термін комеморація, який віддзеркалює спосіб накопичення соціального досвіду, походить від поєднання англійських слів «*so*» та «*memory*» – тобто *спільна пам'ять*. Вона може бути спільною з двох причин: або стихійно, або цілеспрямовано внаслідок конкретних управлінських рішень і їхнього втілення на рівні суспільних практик різного профілю [Коннертон 2004]. Загалом же можна стверджувати, що комеморація є цілеспрямованим механізмом

історичної пам'яті як увічнення (пролонгування на рівні пам'яті соціуму) та вшанування певних осіб і подій.

Принагідно зазначимо, що «один із фундаторів меморіальної проблематики Моріс Альбвакс у своїх головних працях «Соціальні рамки пам'яті» і «Коллективна пам'ять» наголошував, що саме через членство і належність до соціальної групи особистість здатна набувати, локалізувати і витягати з пам'яті свої спогади» [Ковальська-Павелко 2018: 281].

Треба визнати, що у фаховому середовищі Заходу існує виразний тренд невдоволення тим, що має назву меморіальна культура – зокрема, на думку Райхардта Козеллека, меморіальна культура – це різновид соціального конструктивізму з елементами «ідеологічної тенденційності» та «фактографічного шарлатанства», а один із найбільших авторитетів *memory studies* Алейда Ассман позиціонує меморіальну культуру різновидом «офіційно регламентованої», «цілеспрямовано генерованої», «унормованої» та «канонічної» соціальної пам'яті.

Комеморація слугує точкою концептуального відліку як політики пам'яті, котра функціонує на принципах «згадати все», так і політики беспам'ятства, в основі якої знаходиться регламентна норма «не згадувати те, що згадувати дискомфортно, ризиковано, небезпечно». А «щоб не потрапити в численні пастки історичної пам'яті та беспам'ятства, необхідний транспарентний суспільний дискурс щодо амбівалентних і дражливих аспектів минувшини, організований на принципах деліберативної демократії, системного аналізу і критичного мислення» [Карлов 2025а: 41]. За всіма ознаками наведена теза є достатньо вичерпною, тому її не варто посилювати додатковими засобами аргументації.

Професор компаративної літератури та гендерних студій Колумбійського університету Маріанна Гірш (Marianne Hirsch) наполягає на доцільності предметного розмежування принаймні двох видів колективної пам'яті, які значною мірою є антагоністичними концептуальними антиподами: якщо

меморіальні комплекси і музеї постають утіленням офіційних версій історії, то на рівні такого соціального інституту, як сім'я та корпоративні середовища доводиться мати справу з так званою «постпам'яттю» – такою формою передачі знань про минуле, яка базується на соціокультурній навантаженості, образах і символіці, котра здебільшого має істотні розбіжності з «канонічними» уявленнями про минуле.

Маріанна Гірш наполягає на доцільності змістовної та значеннєвої демаркації постпам'яті: в її розумінні постпам'ять відображає різновид колективних уявлень про минуле, який формується наступними поколіннями на підставі травматичного досвіду [Hirsch 1992]. Це один із механізмів передачі історичного досвіду від одного покоління до іншого. Фактично це афіліативна пам'ять – тобто пам'ять про те, що об'єктивно нібито взагалі не може бути предметом пам'яті, адже йдеться про пам'ять попередніх поколінь – тобто тих часів, подій явищ, свідками яких ми не могли бути фізично й історично. Такий тип пам'яті генерується соціальними структурами й інституціями на кшталт шкіл, університетів тощо.

То чи можемо ми пам'ятати спогади інших людей? Внаслідок чого спогади інших людей стають нашими власними? У резонансній книзі «Покоління постпам'яті» Маріанна Гірш пояснює, як людство успадковує уявлення про історію не за рахунок власних спогадів про історичну автентичність, а під впливом постпам'яті – тобто внаслідок опосередкованих символічних та емоційно забарвлених образів, які генеруються й зберігаються на рівні сім'ї та соціокультурної спадкоємності. Кожен з нас усвідомлює, що на його особистісне становлення зробили істотний вплив події, що відбулися ще до нашого народження. Однак ці події не є спогадами в класичному сенсі цього слова; вони є спогадами попередніх поколінь, тому й належать до категорії не історичної пам'яті, а постпам'яті.

Хоча істина не належить до основних чеснот історичної пам'яті, тим не менше «історична пам'ять запитана насамперед як джерело достовірної

інформації у форматі своєрідного уроку історії, який потрібно засвоїти – причому, своєчасно і в якомога повнішому обсязі. В разі ігнорування такої функціональної і спонукальної опції історична пам'ять перетворюється на обтяжливу й недоречну абстракцію, потреба в якій опиняється під великим знаком запитання. Історична пам'ять як засвоєння уроків історії перекидає місток аналогій до вже стереотипізованого уявлення, згідно з яким народ, що не знає свого минулого (ігнорує його), не матиме й майбутнього (або хто не пам'ятає свого минулого, той не має підстав розраховувати й на належне майбутнє). Хоча саркастичний підтекст афористичної формули “досвід – розум дурнів” є доволі очевидним, однак краще мати досвід як розум дурнів, ніж не мати в своєму розпорядженні навіть такого розуму» [Карлов 2025а: 40].

Як іронізував Бертран Рассел, одне з двох: *або ми зведемо рахунки з історією, або вона зведе рахунки з нами*. Звести рахунки з нами історія може в різний спосіб – чи не найбільш поширений і показовий пов'язаний із незасвоєними (несвоєчасно засвоєними) уроками історії, тобто з тими, висловлюючись фігурально, «граблями», наступання на які калічить соціум, робить його неконкурентоспроможним і *de facto* призводить до історичної елімінації.

Що стосується процесу засвоєння уроків історії, то він має «дві складові – інтелектуальну та етичну. Інтелектуальна передбачає спроможність збагнути сутність помилок, їх причинно-наслідкову обумовленість та системні наслідки, виклики й небезпеки. Що ж стосується етичної складової процесу засвоєння уроків історії, то вона є різновидом катарсису – тієї відваги, яка допомагає формальній інтелектуальній спроможності реалізувати себе на прикладному рівні. Безперечно, інтелектуальна складова має ключове значення, бо за її відсутності засвоєння уроків історії виявляється неможливим у принципі. Однак значущість етичної складової не набагато менша: без неї інтелектуальна спроможність у багатьох випадках так і залишається в ембріональному, приспаному стані, не реалізувавши свій інструментально-функціональний

потенціал» [Карлов 2025а: 41-42]. Зрештою, в кожному із зазначених випадків маємо справу з приблизно однаковим наслідком – із тим, що Ф. Ніцше позначав терміном *ressentiment*, тобто з ресентиментом як нещадним вердиктом, вироком історії.

Також варто мати на увазі наступне: «Одна річ, якщо небажанням чи неспроможністю засвоювати уроки історії зловживають окремі індивіди, а зовсім інша, коли така вада притаманна соціальному прошарку, соціокультурному середовищу, країні. В таких випадках можна констатувати ризик фатальних наслідків, а саме: країна незасвоєних уроків історії приречена щонайменше на стагнацію, а здебільшого – й на розпад, дезінтеграцію й поглинання сусідами. Словосполучення «засвоєння уроків історії» – це не вербальна абстракція, не формальний мовний зворот, яким час від часу жонглюють у процесі виконання певних політичних (а здебільшого псевдополітичних, квазіполітичних і довоколаполітичних) ритуалів. Насправді засвоєння уроків історії має цілком конкретне змістовно-предметне наповнення, яке передбачає насамперед і в основному процедуру належних висновків зі здійснених у минулому помилок» [Карлов 2025b: 26].

Книга «Уроки історії» – це результат досліджень, культури та цивілізації людства, здійснених істориками-лауреатами Пулітцерівської премії Віллом та Аріель Дюрантами [Durant W. & Durant A. 2010]. Автори здійснили хоч і стислий, проте ґрунтовний компаративний аналіз можливостей та обмежень людства, які з'являлися й зникали з плином часу. Порівнюючи життя видатних особистостей, ідей та досягнень з циклами воєн та завоювань, Дюранти переосмислили найбільш резонансні сторінки всесвітньої історії.

Істотність фактора історичної пам'яті не викликає сумнівів і заперечень, однак треба розуміти, що це – не достатня передумова дієздатного суспільства, бо окрім коректної пам'яті про минуле для ефективного функціонування соціуму потрібні повчальні висновки, зроблені на основі належних рефлексій з нагоди минулого. Іншими словами, невміння (небажання, неспроможність

тощо) засвоювати уроки історії є не побічним ефектом, а ключовою причиною стагнації суспільства і держави» [Карлов 2025a: 41].

З цього приводу треба зробити істотне доповнення: «Наше сьогоднішнє покладає на філософію історії сподівання щодо систематизації інструментарію, який слугуватиме надійним критеріальним дороговказом для ефективного засвоєння повчальних уроків історії і уникнення гротескного ефекту «наступання на історичні граблі».» [Карлов 2025b: 26]. На прикладі багатьох країн і народів доводиться мати справу з гротескною ситуацією: здавалося б, уроки минулого доволі виразні й не надто складні, проте раз-у-раз ними або нехтують, або враховують їх на рівні суспільної практики зі значними «волютаристськими відхиленнями», внаслідок чого доводиться констатувати черговий трагікомічний випадок «наступання на історичні граблі».

Ще одна істотна умова ефективного використання історичних опцій – це своєчасність засвоєння повчальних уроків історії; тобто уроки мають бути не просто засвоєні в принципі – це належить робити своєчасно, бо саме своєчасність є визначальним фактором ефективності історичних намірів та спроб їхньої реалізації. Загалом же успіх і перспективи розвитку кожного суспільства значною мірою зумовлені ефективністю засвоєння уроків історії і спроможністю сформулювати змістовно когерентні й своєчасні відповіді на історичні відповіді.

Важко не погодитися з тезою, відповідно до якої «апріорні труднощі із засвоєнням уроків історії пов'язані з тим, що така процедура є психологічно й ментально затратною, а крім того вона ще й позбавляє тих, хто зробить вибір на її користь, теплої ванни зони комфорту, змушуючи до не надто приємних рефлексій і висновків, які спонукають до драматичного реалізму світосприйняття, а не до симулятивної втечі від реальності, виразно змальованої Еріхом Фроммом та Жаном Бодріаром. Тим не менше, попри значні труднощі на рівні передумов, засвоєння уроків історії все-таки є надзвичайно привабливим з міркувань *post factum* наслідків, результуючого

ефекту: саме коректне, адекватне історичним реаліям і всебічне засвоєння уроків історії постає своєрідною основою і процесуальним екзерсисом на шляху досягнення кожним суспільством ефективного функціонального статусу. Зрештою, рівень категоризму можна підняти ще вище: засвоєння уроків історії є імперативною вимогою ефективного суспільства – відтак, якщо соціум справді має на меті досягнення ефективного функціонального статусу, то йому вочевидь не уникнути процедури засвоєння уроків історії в усій глибині й неупередженості. Як іронізував у подібних випадках Луцій Анней Сенека, найбільш ефективні ліки розпізнати дуже легко: вони найменш приємні на смак» [Карлов 2025а: 42].

Розлогість наведеної цитати виправдовується її змістовною і аспектною насиченістю, яку можна доповнити ще одним значущим аспектом: на заваді своєчасному і в повному обсязі засвоєнню уроків історії стоїть фактор поліаспектності причин, які призводять до конкретно-історичних наслідків – важко знайти дослідника, який поставить на кон свою наукову репутацію, стверджуючи, що йому відомий вичерпний перелік детермінант хоча б локальних історичних процесів, не кажучи вже про глобальні й трансісторичні. А якщо така сукупність факторів залишається втаємниченою (не є предметом наукового консенсусу чи хоча б конвенціоналізму), то як, на підставі чого можна вимагати належного засвоєння уроків історії?

Така невизначеність призводить до непорозумінь і різнотлумачень навіть щодо, здавалося б, цілком тривіальних наративних сентенцій – на кшталт гасла «припинити жити минулим»: справді, його можна сприймати під настільки різними кутами зору та з урахуванням таких модальнісно несумісних аспектів, що виголошення цього гасла може презентувати як великого мудреця, так і не меншого популіста, негідника, маніпулятора і цензора.

Одним із ключових уроків історії є значущість, а почасти й визначальність принципу реалізму. З цього приводу доцільно навести один ілюстративний приклад: як зазначав Тит Лівій (Titus Livius) в «Історії Риму від

заснування міста» («Ab Urbe condita»), перше протистояння римлян із кельтами відбулося в 387 році до н. е. Воно ж цілком могло стати останнім, оскільки кельти розбили 24-тисячне військо Риму (врятуватися втечею вдалося менше чотирьом тисячам захисників), розграбували місто й були готові повбивати всіх його мешканців, використовуючи в подальшому цю територію як свій південний форпост на Апенінах. Однак невеличка частина римської знаті, яка забарикадувалася на Капітолійському пагорбі, запропонувала вождю кельтів угоду: 250 кілограмів золота за те, щоб їм зберегли життя, а місто залишили в спокої на 10 років. Кельти погодилися за умови викупу в розмірі 455 кілограмів золота. Насправді ж римлянам довелося сплатити понад 500 кілограмів, бо при зважуванні кельти використовували важчі гирі, а коли римляни почали обурюватися, то вождь кельтів кельтів вигукнув: «Vae victis» – тобто горе переможеним. Таке повернення в світ реалій раптово поклато край невдоволенню римлян.

Вище вже йшлося про те, що символічна навантаженість соціальної пам'яті є її імперативною знакою, смисловим і значеннєвим демаркатором її знаннєвого каркасу. Та це зовсім не означає, що символізм – виняткова прерогатива лише соціальної пам'яті: насправді символізм латентно притаманний будь-якому виду чи типу пам'яті, бо саме він забезпечує вкоріненість і тяглість картини світу пам'яті, її асоціативні та екстраполятивні зв'язки з іншими значущими факторами життєдіяльності суспільства й екзистенціалами окремого індивіда.

В цьому сенсі не викликає сумнівів і заперечень теза, згідно з якою «основу історичної пам'яті утворює *символічне*, а не *фактичне* підґрунтя. Загалом наріжним каменем символічної складової будь-якої суспільно-політичної дійсності є особливості соціокультурної спадкоємності та історичної пам'яті. Саме ці фактори визначають специфіку конкретно-історичного формату символізму, його динаміку і експресивне забарвлення» [Карлов 2025а: 40-41].

Фундаментальна проблема полягає в тому, якщо основу історичної пам'яті утворює *не фактичне* підґрунтя, а символічне чи будь-яке інше, котре може не збігатися з фактичним статус-кво історичної дійсності чи навіть кардинально протистояти йому, бути його антиподом і антагоністом. Така особливість закономірно загострює аспект фактичної, фактографічної і фактологічної достовірності історичної пам'яті, а якщо сформулювати точніше й категоричніше, то апріорну невідповідність історичної пам'яті вимогам такої достовірності. Це справді істотна проблема, позаяк вона виникає не випадково й не спорадично, а є генеалогічно запрограмованою, а відтак такою, що не підлягає практичному викоріненню.

У цьому контексті важко заперечити чи спростувати тезу про те, що «все виразніших ознак набуває невтішний вердикт: домінування релятивізму призводить до змістовної невиразності, смислової нефокусованості, аксіологічної розмитості й загалом загальної дезорієнтації та дезорганізації науково-освітньої сфери» [Самчук 2023: 172]. Наведена теза варта того, щоб бути посиленою: релятивізм – це основний проблемний виклик на адресу не лише історичного знання, а й будь-якого знання гуманітарного профілю. Такий стан речей обумовлений генеалогічно: позаяк на відміну від прародничонаукового знання гуманітарне знання є достеменно інтерпретативним, тобто згенерованим унаслідок інтерпретативних зусиль, то типовий для гуманітарної сфери конфлікт інтерпретацій, виразно змальований Пітером Бергером та Томасом Лукманом, мимоволі закладає міну вповільненої дії критеріально несумісних інтерпретацій як об'єктивної передумови релятивізму.

Що стосується зауваженого вище експресивного забарвлення як конкретно-історичного формату символізму, так і історичної пам'яті, то така особливість привертає увагу до ще одного істотного фактора: символізм завжди є втіленням певної *конотації* – тобто доповнення *денотату* як предметно-понятійного каркасу, змісту явищ і процесів. Якщо *денотат* – це іменник як

формальне окреслення змістовного обсягу, то *конотат і конотація* – це прикметник, який надає змістовності іменника емоційного, експресивного, екзистенційного та сенсожиттєвого забарвлення. За відсутності емоційного забарвленої конотації символізм практично неможливий, позаяк він неухильно вироджується в номінальну, формальну і порожню оболонку, позбавлену як спонукальних ресурсів, так і екстраполятивних можливостей – ключової інструментальної цінності символізму взагалі й кожного прикладного, конкретно-історичного символічного кейсу зокрема.

Багатоманітна генеалогія складових історичної пам'яті містить чимало операційних труднощів і небезпек, а саме: «Історична пам'ять як продукт символічних, міфологічних, аксіологічних та інших впливів може призводити до діаметрально протилежних ефектів – з одного боку, до “забування” як тенденційного приховування, витіснення на віддалену периферію пам'яті неприємних, фрустраційних аспектів минулого; з іншого боку, до псевдоамнезії (амнезії навпаки), коли пам'ять унаслідок навіювальних впливів у найдрібніших деталях “пам'ятає” те, чого насправді ніколи не було. Щоб не потрапити в численні пастки історичної пам'яті, необхідний транспарентний суспільний дискурс щодо амбівалентних аспектів минулого, організований на принципах деліберативної демократії, системного аналізу і критичного мислення» [Карлов 2025а: 36]. Слушність наведеної рекомендації не підлягає сумніву, а основні труднощі пов'язані з готовністю та спроможністю фахового середовища бути на рівні таких вимог.

Зрештою, варто привернути увагу до ще одного істотного аспекту: «Деякі дослідники вдаються до некоректного ототожнення *символічної* складової виключно зі сферою духу, натомість фактичну складову уподібнюють до матеріальної дійсності. Сутність спотворення чи пересмикування реального статус-кво полягає в тому, що символічна навантаженість історичної пам'яті (зрештою, як і суспільної дійсності загалом) володіє безпрецедентними перспективами конвертації в матеріальні еквіваленти. В даному разі рівень

категоризму можна й треба підняти ще вище: символічний капітал є універсальним еквівалентом будь-якого іншого капіталу; натомість будь-який інший різновид капіталу є еквівалентним лише сам собі» [Карлов 2025а: 41]. Це – дуже важливе доповнення: за своєю покроковою логікою воно подібне до вже хрестоматійного вердикту соціальної філософії про матеріальну силу ідей.

Феномен сімейних фотографій у найрізноманітнішому форматі – від фото-звітів про події та подорожі й до портретів у стилі портфоліо, каталогізовані в альбомах, виставлених у позолочених рамках, прикріплених до холодильника, запханих у взуттєвих коробках – покликаний зберігати історію та увічнювати спогади. У ХХ – на початку ХХІ століть фотографія набула статусу основного інструмента самопрезентації людини, сім'ї, однодумців. У книзі «Сімейні фрейми» Маріанна Гірш розкриває як ілюзії, так і генеалогічну силу, що живить онтологію цієї візуалізації [Hirsch 2012]. Ще одна характерна ознака фото, за свідченням авторки, – це спонтанне відштовхування того, хто фотографується, від певного ідеалізованого образу. Тому, дивлячись на фото кількадесятилітньої давнини, можна вловити деякі істотні символічні, стилістичні, естетичні та аксіологічні особливості, притаманні тим часам.

Між іншим, «символічна контекстуальність історичної пам'яті лежить в основі не лише феномена фантомного болю як світоглядно-ригористичного регулятиву суспільної свідомості, а й фактора психологічної травми, який, між іншим, може надавати (й здебільшого надає!) історичній пам'яті неадекватного буттєвим реаліям, сюрреалістичного й навіть фантасмагоричного забарвлення. Фантоми і фантазми історичної пам'яті як наслідок її символічної, міфологічної, ідеологічної, деонтологічної, аксіологічної і т. ін. навантаженості можуть призводити до діаметрально протилежних ефектів – з одного боку, до “забування” як тенденційного приховування, витіснення на віддалену периферію пам'яті неприємних, болісних, фрустраційних аспектів минулого; з іншого боку, до псевдоамнезії (амнезії навпаки), коли пам'ять унаслідок навіювальних впливів у найдрібніших деталях “пам'ятає” те, чого насправді

ніколи не було» [Карлов 2025а: 41]. Аргументаційна розлогість і аспектна збалансованість наведеної цитати відкидає необхідність якихось доповнень чи конкретизацій.

Підсумовуючи специфіку проаналізованих особливостей і причинно-наслідкових зв'язків, можна констатувати, що пріоритетного значення набуває «систематизація проблемних викликів, які загрожують історичному знанню релятивізацією, а також окреслення ключових інструментальних опцій філософії, які дають їй необхідні й достатні підстави претендувати на статус верифікатора історичного знання» [Карлов 2025d: 116]. Саме з філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень та побудови стрункої моделі історичної пам'яті, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

Висновки до другого розділу

1. Жоден обсяг історичних фактів не є достатнім для ієрархії смислів і значень, вибудованої на підставі цих фактів, оскільки «за дужками» навіть локального історичного кейсу завжди перебуває чимало контекстуальних і периферійних чинників та факторів, сукупність яких може бути детермінативно визначальною. З цієї причини філософія історії відчуває латентний дискомфорт, зумовлений неосяжною сукупністю здавалося б неістотних причин, які насправді можуть виявитися істотними й справляти визначальний вплив як на саму історію, так і на коректність нашого сприйняття історичних реалій, процесів і причинно-наслідкових зв'язків.

Для потреб достовірної реконструкції історії наявності навіть значних обсягів історичних фактів недостатньо – потрібен опис фактів, їхня оцінка, пояснення внутрішньої логіки і причинно-наслідкових зв'язків, а також коректні висновки. Якщо опис фактів покликаний виявити генеалогічні та

структурно-функціональні зв'язки, то пояснення фактів скероване на розкриття внутрішніх зв'язків між фактами, на побудову ієрархій та субординацій фактів, на виявлення причин, особливостей і закономірностей історичного генезису.

Дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу як цих, так і будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких, власне, й окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії. Позаяк одне з найбільш консенсусних визначень наукової теорії пов'язане саме з поясненням фактів, то філософія історія набуває статусу чи не основного легітимізатора наукового статусу історії.

2. Філософія історії використовує історію як своєрідний емпіричний трамплін для подальших рефлексій, скерованих на виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної подійності, процесуальності, темпоральності. Іншими словами, на тій стадії дослідницьких зусиль, на якій історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії їх лише розпочинає, використовуючи історичну фактографію як точку рефлексійного відліку для генерування корпусу знань щодо історичної фактології. На відміну від *історії*, на рівні *філософії історії фактична достовірність* історичної дійсності поступається за критерієм пріоритетності значення *достовірності логічній і причинно-наслідковій*, у межах якої достовірність фактична виконує лише допоміжну, ілюстративну та обслуговуючу функцію.

3. Фактологія як логіка фактів потребує концептуального і критеріального стрижня, який не має апіорного статусу, а є апостеріорним наслідком сукупності багатьох факторів: світоглядно-аксіологічної призми застосованого гносеологічного підходу; ієрархії смислів і значень, яку дослідник накидає на сферу (предмет) досліджень; обґрунтованості рушійних сил і визначальних причинно-наслідкових зв'язків тощо. Такі гносеологічні процедури є або нетиповими для історії як сфери знань, або взагалі не належать до

дисциплінарної компетенції історичної науки, а є інструментальною прерогативою філософії історії.

4. Філософія виконує функції смислового та значеннєвого навігатора в лабіринті історії, постає засобом досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій смислів і значень історичних процесів і тенденцій. Ключова проблема пов'язана з тим, що історія не володіє іманентним смислом: її смисловий рельєф формується *post factum* людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Ця особливість загострює потребу перманентного вдосконалення аргументаційного супроводу артикуляції смислової складової історичної подійності та процесуальності.

На противагу смисловій складовій, фактор значення значно більшою мірою підлягає наукометричному оперуванню: його можна з високою вірогідністю вимірювати на підставі аналізу причинно-наслідкових зв'язків чи визначати ієрархію значень тих чи інших впливів, детермінативних зумовленостей тощо.

5. Важлива специфічна особливість пов'язана з тим, що **кожна історична епоха і кожна соціокультурна ойкумена володіють власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів.** Так само абсолютна більшість детермінант історії не є трансчасовими інваріантами: кожна історична епоха відповідно до своїх онтологічних і функціональних преференцій вибудовує оригінальну ієрархію значущих факторів, які в межах іншої епохи можуть не лише втратити пріоритетне значення, а й загалом бути вилученими з життєдіяльного обігу суспільств і народів.

6. Наділення історії об'єктивним і закономірним статусом не означає жорсткої лінійності, детермінованості та категоричної заданості історичного процесу: історії людства притаманний розлогий діапазон вірогідності та коридор варіативності, в межах якого розгортаються її альтернативи. Істотною

характерною особливістю переважної більшості випадків історичної подійності й процесуальності є її функціонування в режимі симбіотичного поєднання випадковостей та закономірностей. Таким чином, протистояння історичного детермінізму та індетермінізму не вичерпує ні сутності проблеми, ні теоретико-концептуальних засобів її розв'язання, позаяк сукупна історія людства засвідчує відсутність *остаточної визначеності* на тлі численних *вірогідних альтернатив*. Це зумовлено багатьма точками біфуркації – тими історичними перехрестями й розгалуженнями, в яких історія могла піти ледь не «куди завгодно».

7. Об'єктивність будь-якої історичної картини світу не варто переоцінювати: кожна її конкретно-історична версія етимологічно й функціонально нагадує наукову парадигму як автономну сферу знань, котра витлумачує дійсність крізь призму своїх (і лише своїх!) критеріальних пріоритетів. Оскільки неосяжні обсяги історичних фактів і альтернатив можна систематизувати, категоризувати та ієрархізувати за багатьма критеріями, принципами та методологічними підходами, то в такій системі онтологічних координат вирішальну роль відіграють суб'єктивні пріоритети історика як суб'єкта дослідження. Що стосується знань, генерованих внаслідок такого дослідження та історичної картини світу загалом, то їхня об'єктивність є доволі умовною – у тому сенсі, що лише *post factum*, набувши канонічного статусу, вони «десуб'єктивуються» й набувають надсуб'єктивного (чи пак – умовно об'єктивного) епістемологічного реноме.

8. Окрім парадигм (формаційної, цивілізаційної, циклічної, стадіальної, світ-системної тощо) сприйняття історичної дійсності, кожна з яких наполягає на вирішальному значенні певної детермінанти (сукупності, ієрархії детермінант) історичного генезису, існує низка факторів, які за абсолютними показниками свого впливу здійснюють на історичну процесуальність настільки значний вплив, що він повною мірою відповідає критеріям історичної детермінанти (в окремих випадках така детермінанта взагалі набуває

безроздільного домінування). У наш час виокремлюють щонайменше чотири кластери детермінант глобальної історії виду *Homo sapiens*:

- геологічні та кліматичні фактори закономірно вважаються одними з ключових детермінант, які визначають динаміку історії людства;

- істотність детермінативного значення особистості в історії не наважуються поставити під сумнів навіть найбільш принципові репрезентанти об'єктивістського й позитивістського підходів до пізнання пізнання закономірностей історичного процесу та виявлення внутрішньої логіки історії;

- роль ідей в історії людства також не слід недооцінювати: кожне суспільство – це реалізована ідея, актуалізований потенціал ідей; кожен конкретно-історичний статус-кво, явище чи тенденція так чи інакше є втіленням певної ідеї (сукупності чи системи ідей);

- попри свою очевидність досі недооціненим залишається фактор збігів обставин, випадковостей та помилок, які за принципом доміно чи ефектом метелика змінили перебіг історії людства.

9. Історія корисна насамперед повчальними підказками. Однак існує принаймні два істотних «але»: *по-перше*, сутність повчальних підказок у переважній більшості випадків не очевидна – вона потребує належних рефлексій з нагоди минулого (власне, квінтесенція повчальних висновків з історичної процесуальності загалом і зі здійснених у минулому помилок зокрема й насамперед утворює місійне покликання філософського оперування історією); *по-друге*, окрім смислової виразності підказок необхідне дотримання вимоги їх коректного використання – йдеться про те, що уроки історії не слід засвоювати формально й догматично, позаяк історія ніколи не повторюється буквально, в найдрібніших деталях.

Функціональна ефективність та перспективи розвитку кожного суспільства значною мірою зумовлені ефективністю засвоєння уроків історії і спроможністю сформулювати змістовно когерентні й своєчасні відповіді на виклики епохи.

Тим не менше, на заваді коректному засвоєнню уроків історії знаходиться чимало істотних перепон – йдеться як про ментальну затратність подібних рефлексій, так і про логістичну складність таких процесів. Крім того, потрібно рішуче стати на твердий ґрунт реалістичного світосприйняття, позбавивши себе «теплої ванни» ілюзорних переваг зони комфорту, а це – будьмо відвертими – не всім до вподоби.

Що стосується *апостеріорних* труднощів, то **на заваді своєчасному і в повному обсязі засвоєнню уроків історії стоїть фактор поліаспектності причин, які призводять до конкретно-історичних наслідків**: інколи щирого бажання визначити сутність конкретного уроку історії та засвоїти його в повному обсязі виявляється недостатньо – потрібні активування рефлексійних, компаративно-аналітичних і загалом інтелектуальних опцій, які не в кожного і не в потрібних обсягах наявні. Тут, як розпачливо визнавав один вітчизняний мислитель, маємо те, що маємо...

10. Релятивізм є основним проблемним викликом на адресу не лише історичного знання, а й будь-якого знання гуманітарного профілю: його домінування призводить до змістовної невизначеності, смислової нефокусованості та значеннєвої невизначеності. Практична неусувність імператива релятивізму обумовлена значною мірою генеалогічно: позаяк на відміну від природничонаукового знання гуманітарна епістема є достеменно інтерпретативною, тобто згенерованою внаслідок інтерпретативних зусиль, то типовий для гуманітарної сфери конфлікт інтерпретацій, виразно змальований Пітером Бергером та Томасом Лукманом, мимоволі закладає міну вповільненої дії критеріально несумісних інтерпретацій як об'єктивної передумови релятивізму.

Другим джерелом релятивізму слугує така атрибутивна ознака практично кожного соціуму, як поширеність квазі-знання у форматі узвичаєних стереотипів і міфів, «прагматичних» штампів і ерзаців тощо.

Третє джерело релятивізму зобов'язане своїми витокami зловживанням інструментальними опціями інформаційного суспільства у форматі тенденційного медійного пресингу, популізму, демагогії, пропаганди, маніпуляцій, дезінформації, (ре)фреймінгу, постправди, чорної риторики (Кастен Бредемайер), вікон Овертона, технологій нейролінгвістичного програмування (НЛП) і т. п.

Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. Найбільш виправдані сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику, пов'язані саме з філософським інструментарієм.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКИЙ KEYC КРИЗЬ ПРИЗМУ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ» ТА В КОНТЕКСТІ КРИЗИ СВІТОПОРЯДКУ

Історична процесуальність України об'єктивно й закономірно розгортається в силовому полі двох значущих, а інколи й визначальних контекстів – *синхронічного* та *діахронічного*. Методологічну призму синхронії та діахронії виразно концептуалізував Фердинанд де Соссюр: якщо *синхронія* постає відображенням конкретно-історичної взаємодії з істотними факторами впливу, то *діахронія* є втіленням трансісторичної спадкоємності, яка безпосередньо чи опосередковано й латентно справляє вплив на сприйняття дійсності та прийняття рішень на підставі сформованої історичної картини світу.

Ці фактори можуть впливати в автономному, незалежному один від одного режимі, а можуть діяти у взаємопотенціюючий, комплексний, системний, холістичний, емерджентний, синергетичний та мультиплікативний способом. Та в кожному разі вони є тією даністю, яку не можна ігнорувати, точніше кажучи, в принципі ігнорування можливе, але воно має дуже високу суспільно-історичну ціну у вигляді некоректної соціальної діагностики, яка за принципом доміно призводить до каскадного обвалу у вигляді так само некоректних і нереалістичних цільових орієнтирів, апофеозом яких є неефективне функціонування суспільства, його стагнація, неконкурентоспроможність, занепад.

3.1. Історична достовірність у силовому полі міфів та постправди

Синхронічний контекст перебігу історичної процесуальності України здебільшого пов'язують із падінням Берлінського муру, оскільки саме цей символічний маркер лежить в основі світопорядкових реалій після епохи Холодної війни, розпаду Варшавського пакту та отримання Україною

державного статусу. Намагаючись підвести концептуальну риску, Френсіс Фукуяма наполягав не більше й не менше, як на «кінці історії» у форматі перемоги й безальтернативного функціонування неоліберального світопорядку.

Втім, есхатологічна за своєю світоглядною сутністю концептуалістика «кінця історії» не є чимось принципово новим чи унікальним: як правило, твердження про «кінець історії» з'являються завжди, коли підходить до завершення велика за часовим параметром чи амбіціями епоха. Ця концептуалістика передбачає наявність в історичній процесуальності певного кінцевого пункту, який може віддзеркалювати як певний трансцендентний і трансісторичний тренд, так і об'єктивну й закономірну вичерпаність людством ресурсів свого розвитку, своєї історичної вітальності, життєздатності. Есхатологія може функціонувати на принципах як оптимізму й прогресизму (у форматі, наприклад, комунізму як апофеозу історії, її фінального акорду, який, щоправда В. Ленін відрекомендував «початком справжньої історії»), а все, що існувало доти – «передісторією людства»), так і песимізму, соціальної ентропії.

Також варто мати на увазі, що «кожна концепція «кінця історії» так чи інакше наполягає на дефіциті, вичерпаності Ідей, що, врешті, призводить до «завершення» Історії, оскільки остання відрізняється від хронології лише наявністю Ідей, заради яких варто жити і за які можна померти. Ідеї вдихають життя в мумію хронології, перетворюючи *хронологію подій* на *Історію Людей*. Не випадково, аналізуючи тезу Фукуяма про «кінець історії», Жак Дерріда саркастично перефразував її, зазначивши, що насправді йдеться «не про кінець історії, а про вичерпаність спроб осмислити її.» [Самчук 2009: 877]. Власне, сьогочасні реалії вже недвозначно спростовують «безальтернативність неоліберального світопорядку»: чи не останнім цвяхом у його домовину була розв'язана північно-східним сусідом повномасштабна війна проти України 24 лютого 2022 року. З'ясувалося, що для падіння неоліберального світопорядку зовсім не потрібна переконлива альтернатива – він може впасти під тягарем

внутрішніх протиріч і ризикованих ідейних новацій, які не витримують конкуренції зі здоровим глуздом.

Принагідно зазначимо, що одні з найбільших авторитетів у середовищі «нових правих» Ален де Бенуа та Луї Повель наполягали на доцільності переходу від лінійного сприйняття історії з неухильним есхатологізмом «початку» та «кінця» історичного процесу, концептуальну метафору «історії як кулі», яка під впливом сильної волі окремої особистості, групи осіб чи народу може рухатися практично в будь-якому напрямі. Світоглядна й психосоматична перевага такого концептуального підходу полягає в тому, що історія звільняється від тягара «апріорної драми й навіть трагедії», а натомість трансформуючись у «проект» із розлогим діапазоном варіативності, а вибір на користь конкретного вектора проєктивності залежить від репутаційного та атрактивного формату особистості та переконливості аргументації, застосованої на захист саме такого проєктного пріоритету.

Кожен конкретно-історичний випадок есхатологізму виникає не раптом, не на порожньому місці: він є об'єктивним і закономірним наслідком деяких попередніх явищ і тенденцій. Есхатологізму, що мав місце після падіння Берлінського муру, передувала ідейно-світоглядна детермінанта постмодерну, яка, принагідно зазначаючи, не втратила свого впливу на перебіг подій і нині. З цього приводу слід зазначити, що «постмодерністська парадигма історії ставить у центр уваги локальний наратив, національну історію. Стає модним писати історію “рідною мовою”, тобто вивчати власне минуле. Протягом тривалого часу українська історія сприймається як “падчерка” європейської історії. Звідси всі її неврози з приводу “маргінальності”, державницького інфантилізму, культурної провінційності. Українській історії закидалися дисконтинуїтет, перервність державного устрою, унійна традиція, як “внутрішня зрада”, рухомість кордонів, амбівалентність, аморфність культури. Нестандартність української історії кваліфікується як її вади, недорозвиненість» [Колесник 2011: 346]. А втім, історія кожного народу, культури та цивілізації містить подібних

«нестандартностей», тому вони є радше загальним правилом, аніж винятком із правил.

Прологом до концептуального осмислення постмодерністських тектонічних зсувів у питанні світосприйняття та позиціонування щодо визначальних аспектів життєдіяльності, можна вважати працю Жан Франсуа Ліотара «Стан постмодерну», яка вийшла друком у 1979 році, а невід’ємним атрибутом постмодерну є «вибіркове використання фактів, їх «модернізація» у спосіб «адаптації до сучасних уявлень і потреб», переосмислення й переоцінка, а також створення причинно-наслідкового ланцюга, зумовленого подібними трансформаціями – все це в наш час здебільшого позиціонується як «історія»» [Карлов 2025d: 124].

Між іншим, чимало дослідників «вбачають у феномені польового «конфлікту інтерпретацій» значні переваги – мовляв, такі реалії прокладають шлях інтелектуальній насиченості історії (точніше, її більш інтелектуального сприйняття) та появі таких її профільних кластерів, як, наприклад, альтернативна історія – мисленнєвого експерименту з далекосяжними когнітивними і світоглядними висновками (аналогіями та екстраполяціями)» [Карлов 2025d: 117]. Однак недоліки й ризики такого дослідницького та інтерпретативного підходу все-таки відчутно переважають, оскільки втрачається сама можливість критеріальної та змістовної гомогенності історії, а натомість прокладається шлях до релятивізму і парадигмальних різнотлумачень.

Просторово-часовому континууму суспільного буття й свідомості епохи постмодерну притаманний надзвичайний динамізм – зокрема, «постмодерн актуалізує ідеал дисенсусу, конфлікту, агону. Минуле сприймається з точки зору розривів, “квантів” історичної екзистенції, катастроф, “історичних мутацій”. Цей інтелектуальний неспокій провокується тим, що нормальне суспільство – Modernity, яке в XVI-XVII ст. змінило традиційне, зараз завершує свій цикл. Звідси “катастрофічність” мислення, відчуття “історичного

дискомфорту”, конструювання минулого на свій кшталт. У свідомість сучасного історика поряд із традиційними поняттями “розвиток”, “процес”, “еволюція” входять такі концепти, як “конфігурація росту”, “траєкторія розвитку”, “розрив”, “злам”, “спад”, “піднесення” тощо» [Колесник 2011: 348].

Відштовхуючись від таких соціальних алгоритмів і екзистенційних засновків, Юліус Евола в алармістській книзі «Повстання проти сучасного світу» аналізує духовні та культурні негаразди, глибоко притаманні західній цивілізації, які призводять до хибного розуміння прогресу в сучасному світі [Evola 2018]. Його критика не обмежується викриттям абсурдистської в своїй основі природи споживацтва, небезпечного за своїми наслідками піднесення технократії чи панування радикального індивідуалізму – він намагається простежити вкорінені в соціальному просторі й часі ті причини й процеси, які справляли руйнівний вплив на все, що відповідає уявленню про топові ідеали, цінності, вірування та кодекси поведінки – того світу Традиції, який, власне, й утворюють основу західної цивілізації. Відштовхуючись від уявлення, згідно з яким історія – це рух величезних циклів, а нині ми перебуваємо в Калі-юзі як епосі занепаду й деградації, Евола аргументовано наполягає, що ідейно-світоглядне, полемічне та дискурсивне повстання залишається єдиним дієвим засобом екзистенційного позиціонування всіх, хто протистоїть фатальному сповзанню в прірву внаслідок зловживань матеріалізмом та ритуальною безглуздістю життя.

Елвін Тофлер у статті «Футурошок» у журналі «Horizon» у 1965 році змалював закономірність стресу і психосоматичної дезорганізації, яка виникає внаслідок надто динамічних змін упродовж нетривалих історичних періодів. Життя пересічного індивіда перетворюється на заручника тренду неофілії – себто в перманентну гонитву за новими речами, гастрономічними вподобаннями, формами самореалізації тощо. Хто не бере участі в цій гонитві, той вважається апріорним «лузером» і навіть соціопатом; а ті, хто беруть

участь, здебільшого програють у такому змаганні і часто поповнюють шеренги психопатів.

Сьюзен Зонтаг привертає увагу до, здавалося б, периферійних аспектів, які, тим не менше, виразно діагностують ключові проблемні виклики нашого сьогодення: на її думку, проблема не в тому, що наші сучасники запам'ятовують за допомогою фотографій – вістря проблеми пов'язане з тим, що вони пам'ятають лише фотографії.

Інформаційна епоха є своєрідним Альтер-Его епохи постмодерну. Не варто заперечувати очевидне: вона володіє багатьма перевагами. Проте, її недоліки й латентні загрози також не слід ігнорувати й применшувати – йдеться, зокрема, про феномен, який отримав назву «ефект CNN»: він віддзеркалює ухвалення політико-управлінських рішень на підставі масованого й візуально насичення висвітлення подій у медіа.

Жан Бодріяр аргументовано довів, що симуляція є імперативом епохи постмодерну: вона вірусним методом екстраполює свій алгоритм позиціонування на все нові онтологічні сфери, а в сукупності з можливостями медіа призводить до світоглядної розгубленості, втіленій у назві алармістської книги «А чи була війна в Іраку?» (2003). Будь-які порожнина – особливо, якщо вони стосуються знакових аспектів життєдіяльності людини й суспільства – об'єктивно й закономірно заповнюються («добудовуються») міфологічними засобами. Вочевидь «нам випало жити в іронічні часи, коли те, що відреконструюють міфом, може бути реальністю, а те, що позиціонують як реальність, часто-густо виявляється міфом та дезінформацією» [Карлов 2025d: 124].

Альфред Вінер узагалі наполягав, що міф є глобальною стратегією людства – і ця стратегія притаманна не лише сивій давнині: сучасність і майбутнє міфологічно більш насичені, бо в навіювальних ресурсів міфу з'являються щоразу нові інструментальні опції і технічні засоби поширення.

Звичайно, позиціонувати міф як принципово негативне явище не варто вже хоча б тому, що, якби Генріх Шліман був послідовним репрезентантом наукового способу сприйняття історичної дійсності, то він проігнорував би достовірність того, що в його часи вважалося гомерівським міфом і нізащо не відправився б на обтяжливі пошуки Трої. Тим більше, що в успіх його спроби не вірив ніхто – навіть найближчі родичі. Як наслідок – міф зробив велику послугу історичній науці й призвів до цілої хвилі евристичних ідей та креативних досліджень.

Так само до початку ХХ століття імперія хеттів у наукових колах мала не більш, ніж міфологічний (міфопоетичний) статус, а вся інформація щодо неї походила з таких сумнівних з міркувань наукової достовірності джерел, як Біблія та Єгипетські хроніки. Лише в другій половині ХХ століття в Туреччині археологи розкопали Хатусу – столицю Хеттської цивілізації з безліччю глиняних табличок, які висвітлювали найрізноманітніші аспекти життя цієї країни.

Тим не менше, якщо зважити весь масив «за» та «проти», то небезпеки й загрози міфологічного світосприйняття та інтерпретування все-таки відчутно переважають: «Міфологізм, фреймування, дезінформація, постправа, популізм, маніпуляції, демагогія, чорна риторика, масова істерія – це лише неповний перелік викликів на адресу достовірності історичного знання, а відтак – і його наукового статусу. За таких обставин, як зауважив Карл-Отто Апель, пріоритетних ознак набуває дискурс на принципах відповідальності» [Карлов 2025d: 126].

Саме міфологічний спосіб інтерпретації зумовлює епістемологічну та гносеологічну невизначеність у питаннях історичної правди, які утворюють своєрідний фундамент адекватного чи апріорі неадекватного сприйняття історичних реалій. Із цього приводу варто зазначити, що «на початку ХХІ століття термінологічні конструкти «історична достовірність» та «історична автентичність» усе частіше поступаються місцем концепту «історична правда»,

який, попри окремі недоліки семантичної двозначності, володіє такими перевагами концептуальної метафори, як світоглядно-аксіологічна інтенційність, спонукальність та евристичність. Зокрема, в епоху постмодерну аспект історичної правди перекидає рефлексійний і дискусійний місток до таких резонансних у наш час явищ і тенденцій, як постправа та постісторія. Постправа вважається засобом постісторії, її інструментальним агентом. Ключове запитання полягає в наступному: що робить постправду можливою, а тим більше – неухильною?» [Карлов 2025с: 22]. Статусна субординація постправа та постісторії інтерпретується в різний спосіб; здебільшого постправа позиціонується як засіб постісторії, і треба визнати, що такого розуміння існує чимало переконливих підстав.

Останнім часом прийняття Руссю християнства від Візантії все частіше ставиться під аргументований знак запитання. Достеменно відомо, що Ярослав Мудрий був чи не найбільшим прихильником візантійської ортодоксії, тому він та його прями нащадки поховані в Святій Софії, яка є втіленням не просто християнської, а саме візантійської традиції. Натомість Володимир-Хреститель похований у Десятинній церкві, щодо якої, за наполяганням Ярослава Мудрого, було активовано процедуру перехрещування. Така дія сама по собі є рідкісним явищем, а якщо взяти до уваги статус Десятинної церкви як найбільш намоленого місця Русі IX–X століть, то в даному разі процедура перехрещування взагалі набуває безпрецедентних ознак і її правдоподібним виправданням може вважатися хіба що «первородний гріх» неканонічних християнських запозичень.

Вірогідність цієї версії додатково посилюється, якщо взяти до уваги велику кількість ірландських місіонерів у середовищі варязьких дружинників та скандинавських купців, які входили до найближчого оточення Володимира Святославовича. Ірланські місіонери, моравська та аріанська версії християнства залишили по собі значну кількість свідчень у вигляді різноманітних артефактів і об'єктів матеріальної культури, а їхнє «вчищення»

й «редагування» почалося лише з правління Ярослава Мудрого, потім на кілька століть притихло і отримало друге дихання лише після падіння Константинополя під натиском військ Мехмеда II – цей фінальний акорд «приведення у відповідність до Візантійського канону» був обумовлений наміром успадкування Візантійської Традиції з усіма її можливостями зовнішніх впливів і преференцій.

Із багатьох об'єктивних і закономірних причин міфи про епоху античності є найбільш поширеними, запитаними й ре трансльованими. Це стосується, зокрема, про лабіринт Мінотавра – напівлюдину й водночас напівбика, який жив на Острові Крит у гігантському лабіринті: з приводу доцільності побудови гігантського лабіринту абсолютна більшість інтерпретаторів завжди відпускала іронічні шпильки – ад поки Артур Еванс на початку XX століття не розкопав Кносський палац, який виявився гігантською хаотичною спорудою величиною понад 20 тисяч м² з тисячами кімнат і коридорами, які закінчуються тупиками. Власне, це – класичне архітектурне втілення лабіринту. На додаток усі стіни були прикрашені різними стилізованими версіями биків.

Чимало міфів і легенд із часом виявилися достовірними історичними фактами. Чи не найбільш виразний ілюстративний приклад – вже згадана вище Троя, яка до початку XIX століття вважалася міфічним містом, вигаданим Гомером під час написання ним «Іліади» з метою надання історичному наративу драматичної привабливості. Все змінилося після археологічних розкопок Генріха Шлімана: з'ясувалося, що Троя – це не історична фентезі, а цілком реальний історичний факт, який справив істотний вплив на перебіг історичних процесів у всьому Середземномор'ї. Додаткової іронічної пікантності цій ситуації додає та обставина, що Шліман був не професійним археологом, а бізнесменом-авантюристом, яким часто керували нав'язливі ідеї.

Між іншим, щодо Трої: згідно з міфологічними переказами часів античної Греції, Афродіта була покровителькою Трої: саме завдяки їй останні захисники

міста-держави врятувалися втечею і після тривалих поневірянь Середземномор'ям заснували Рим. Це суперечить офіційній даті заснування Риму – 21 серпня 753 року до н. е. Однак, достовірність офіційної дати залишається під великим сумнівом, оскільки вона значною мірою нав'язана ще конкуруючим і антагоністичним міфом, втіленим в епічному полотні Людовіко і Анабель Караччі під назвою «Вовчиця, яка годує Ромула та Рема». Канонізований міф викликає ще більше сумнівів, якщо врахувати бажання Стародавнього Риму до «цивілізаційної самодостатності», яку істотно девальгувала троянська версія походження Риму.

Принагідно зазначимо, що весь зовнішній щодо своєї ойкумени світ римляни вважали варварами, а сам термін «варвар» зазнав карколомних смислових трансформацій у напрямі від «людини, яка спілкується незрозумілою мовою» до «тих, хто не мають нічого спільного із цивілізацією». Єдиним народом, на який римляни не наважилися поширити ідентитет варварів, були греки: нерозуміння грецької мови компенсувалося безперечним внеском античної Греції у всесвітню культурно-цивілізаційну скарбницю і тим міфологічним підґрунтям, яке значною мірою було запозичене римлянами. З цієї причини конкуруючі грецькі міфи навіть якщо й заперечувалися, то робилося це в максимально толерантній і навіть компліментарній формі.

За станом на сьогодні не менш вірогідною є версія заснування Риму нащадками втікачів із переможеної Трої, яких очолював Еней: після падіння Трої 24 квітня 1184 до н. е. кільком сотням найбільш відчайдушних уцілілих захисників міста переможці дозволили покинути цю територію, взявши із собою лише те, що ті зможуть винести на собі. Здебільшого виносили коштовності, одяг і їжу, а Еней виніс свого хворого батька Анхіса і статуї божеств, які слугували оберегами сім'ї. Це настільки вразило завойовників Трої, що вони дозволили Енею ще один раз скористатися наданою можливістю.

Спочатку Еней зі своїми послідовниками рушив у Македонію, потім на острів Делос, де, згідно з пророцтвом оракула, дізнався, що невдовзі заснує

місто, яке згодом перетвориться на столицю світу. Одісея з пошуком землі для проживання тривала доти, доки Еней не дістався Лаврентії – центрального регіону Апенін (на південь від впадання Тібру в Тіренське море). Спочатку прибульці не мали намірів залишатися тут надовго: вони просто хотіли поповнити запаси їжі. Однак у корів, яких вони вбили, цілком прогнозовано виявилися власники, які попросили захисту у вождя місцевого племені латинів. Той мав намір знищити крадіїв, однак, збагнувши, що має справу з досвідченими бійцями, переглянув попередні плани й запропонував об'єднатися. Еней прийняв пропозицію й одружився на доньці вождя латинів Лавінії, на честь якої заснував місто Лавіній.

Місто швидко розрослося, тому сину Енея – Асканію – вже довелося засновувати в двадцяти кілометрах від Лавінія нове місто – Альба-Лонга. Син Асканія – Сильвій – був засновником династії Сильвіїв, яка правила в Альба-Лонга кілька століть. Такою є генеалогія того, що згодом отримало назву Римська імперія була однією з найбільших імперій стародавнього світу з населенням від 50 до 90 мільйонів, що становило приблизно 20% населення світу на той час. У розквіті своєї діяльності в 117 році нашої ери територія Римської імперії дорівнювала 4 мільйонам км².

Принагідно зазначимо, що цивілізаційний конкурент Риму – місто Карфаген – було засноване в 814 році до н. е. політичними вигнанцями з Фінікії, очолюваними царицею Дідоною. Автентична назва цього міста була дещо іншою – Карт Хадешт, що в перекладі з мови оригіналу означає Нове Місто. Причини вигнання Дідони з Фінікії (теперішньої території Лівану в межах міст Тір, Сайда та Бейрут) також оповиті міфами й легендами – так само, як і аспект кількості фінікійців, які були змушені чи з власної волі шукати з царицею Дідоною прихисток в інших частинах Середземномор'я.

Чи не найбільша частка сучасних історичних міфів стосується Стародавнього Риму, а значна їх частина з'явилася під впливом мас-медіа та квазі-наукових популяризації резонансних історичних подій і процесів.

Наприклад, культова кінострічка «Бен-Гур» започаткувала міф про те, що на галерах Стародавнього Риму веслували лише раби, яких нещадно били батогами для прискорення руху суден. Це жодним чином не відповідає дійсності: від гребців залежала не лише швидкість руху суден, а й часто результати битв на морі, оскільки під час протистояння ворогу вони виконували функції допоміжної сили. Зрозуміло, що роздавати зброю в таких випадках рабам із сумнівною лояльністю – це безвідповідальність, яка межує з абсурдом. Оскільки гребля на галерах – дуже відповідальна робота, то її довіряли лише вільним і спеціально навченим людям; якщо ж із якихось причин таких людей бракувало, то цю високооплачувану роботу пропонували рабам, яких попередньо звільняли від рабства.

Відповідно до ще одного міфологічного уявлення, римляни запозичили весь пантеон своїх богів у греків. Насправді чимало римських богів існували ще до грецьких аналогів, а в процесі цілеспрямованої інтеграції грецької культури пантеони богів зазнали максимально симетричної корекції – від деяких власних богів римлянам довелося відмовитися, а деякі грецькі були піднесені на вищий статусний щабель.

Міф про те, що спільною мовою Стародавнього Риму була латинь, також є наслідком стереотипів, нав'язаних масмедіа: де-факто латинь мала статус лише адміністративного засобу спілкування. На периферії Римської імперії «знання» латині зводилося до вмінням оперувати кількома десятками слів у відповідній сфері життєдіяльності – і тільки.

Римський салют, який символізує респект у вигляді руху правої руки від свого серця до Сонця, також є не більше, ніж міфом: на жодній римській монеті та в жодній історичній хроніці про нього нема жодної згадки, а це практично неможливо, якщо врахувати суспільний статус цього жесту в Стародавньому Римі. Своєю появою цей міф має завдячувати французькому художнику Жаку Луї Давиду: у 1784 році з-під його пензля з'явилося полотно «Клятва Горація»,

на якому задля надання більшої врочистості події митець вдався до посилення концентрації глядацької уваги за рахунок «римського салюту».

Виразною дослідницькою інтригою історії Південної Америки є спроба відповіді на запитання: наскільки реалістичною була втеча від римського поневолення до «Нового Світу» майже 2000 років тому? Як відомо, у 146 році до н. е. Рим зруйнував Карфаген. Значна частина карфагенських біженців почала шукати прихистку поза межами Середземномор'я, щоб бути поза зоною досяжності римських каральних експедицій: на найкращих на той час кораблях вони подорожуючи через Атлантику в пошуках притулку в Південній Америці. Новітні дослідження й археологічні знахідки в районі Амазонії розкривають переконливі докази культурного симбіозу нащадків карфагенської цивілізації та автохтонів Південної Америки [First before Columbus...].

Міф узагалі, а історичний міф зокрема й насамперед є відповіддю на світоглядні, ідейні, ідеологічні, політичні та інші запити. Він завжди слідує у фарватері цих запитів, забезпечує потреби цих запитів і утворює щось на кшталт інтерпретативного супроводу цих запитів. А оскільки такі запити функціонують у режимі своєрідних парадигм, то інтерпретативний супровід міфів не може бути довільним, об'єктивним і неупередженим – це не пошук істини як дослідницький імператив науки, а добудова вже готового концептуального каркасу парадигмальної будівлі, в процесі якої відбираються для використання лише ті «будівельні матеріали», котрі повною мірою узгоджуються з канонами парадигми; решта ж засобів апріорі ігнорується, відхиляється чи відсепаровується на далеку периферію уваги.

Світоглядні, ідейні, ідеологічні, політичні та інші запити, які лежать в основі міфотворчості, можуть здійснювати вплив комплексно й симбіотично, а можуть функціонувати в режимі автономних детермінант. Найбільш дражливими й тенденційними є міфи, здійснювані під егідою політичних запитів. Це цілком зрозуміло, позаяк політична сфера володіє максимальним

діапазоном впливу на інформаційне середовище, а відтак і на формування «безальтернативних» уявлень про той чи інший міфологічний тренд.

А найбільш безпрецедентними є політично навантажені історичні міфи, генеровані в межах авторитарних та тоталітарних режимів, які повною мірою користаються нагодами абсолютного домінування своїх наративів у інформаційній системі суспільства. Причому, часто найбільші міфи пов'язані не з певними інтерпретативними версіями подій і тенденцій, а із замовчуванням справжніх фактів і причинно-наслідкових зв'язків. Виразним наочним прикладом може слугувати ретельно замовчуваний у радянські часи факт, відповідно до якого під егідою American Relief Administration (ARA) під час голоду 1922-1923 років від США Радянському Союзу надійшли величезні обсяги продуктової допомоги. За оцінками Наркомзовнішторгу, ARA ввезла понад 600 тисяч тонн продовольчої допомоги, медикаментів та одягу. Для харчування жертв голоду було відкрито 15 тисяч їдалень, які врятували від голодної смерті 10 мільйонам мешканців СРСР.

Так само білою плямою ленд-лізу залишається той вражаючий факт, що маленька 800-тисячна Монголія надала СРСР в роки Другої світової війни м'яса практично стільки ж, скільки США, що понад 40% шинелей шилися з монгольської шерсті, що напівшубки робилися з монгольської овчини, що в СРСР було поставлено 500000 коней, про те, що мешканці Монголії добровільно зібрали для СРСР в 1942 році \$100000, 2,5 млн. тугриків і 300 кг золота [СПАСИБІ МОНГОЛАМ...].

До міфологізованої героїзації блокади Ленінграду під час Другої світової війни також залишається чимало запитань, заперечень і спростувань: йдеться передовсім про те, що до дивізій Ленінградського фронту на початку блокади було прикріплено понад 60 тисяч коней, які, відповідно до документальних свідчень, без проблем пережили блокаду. Натомість люди в місті щодня вимирали сотнями й тисячами: лише офіційна цифра померлих – 632 тисячі, а насправді, враховуючи померлих на етапі евакуації і неврахованих, – це понад

800 тисяч. Тобто люди помирали сотнями тисяч, а коні харчувалися тим жмихом, якого не давали ленінградцям і якого вистачило б на 4 прийоми їжі в день по 200 грамів. Іншими словами, за більш раціонального і менш формалізованого розподілу круп і каш можна було б уникнути близько півмільйона жертв серед цивільних, а так – маємо те, що маємо [Архів про меню...].

Якщо підвести проміжну результуючу риску під багатоманітною в своїй інструменталістиці міфологізації історичних подій, явищ і процесів, то закономірно приходимо до висновку про «безальтернативність академічного пріоритету достовірності історичних подій, оскільки в разі недотримання такої вимоги історія перетворюється на своєрідну «гру уяви», яка, безперечно, може бути привабливою і захопливою, але принципово несумісною з історичними реаліями» [Карлов 2025d: 117].

Тому по можливості на якомога ранньому етапі потрібно визначитися: або знання історичних реалій (фактичного історичного статус-кво) справді потрібне й має вирішальне значення для предметних вердиктів щодо логіки й закономірностей історії взагалі та її конкретних прикладних кейсів зокрема, або ж пріоритетного значення набуває потреба «гри уяви» і в такому разі фактичний перебіг історії девальвується чи навіть не має жодного значення, а натомість основні (якщо не всі) зусилля скеровуються на урізноманітнення «креативності й евристичності» такої «гри уяви».

Істотним елементом синхронічного контексту історичної процесуальності України є *фактор світопорядкової кризи* (чи навіть краху світопорядку – за твердженням значної частини експертно-аналітичного співтовариства). Масовою свідомістю України світопорядкова криза стихійно ототожнюється з повномасштабною агресією північно-східного сусіда, яка фактично перекреслила світопорядкові канони і табу, що існували після падіння Берлінського муру. Поза будь-яким сумнівом, таке розуміння світопорядкової кризи має право на існування, хоча разом із тим воно не вичерпує собою всієї

сукупності предметних складових, які визначають системну дію світопорядкових реалій у наш час.

Якщо парадигма «кінця історії» Френсіса Фукуями та його однодумців відштовхувалася від нібито безальтернативності неоліберального світопорядку і в цьому сенсі була своєрідним світоглядним дзеркалом (хоча, як згодом з'ясувалося, оптично й діагностично не надто виразним), то фактор кризи неоліберального світопорядку з огляду на мозаїчне поєднання значної кількості ризикованих детермінант нагадує задзеркалля, яке апріорі приречене на спотворене світосприйняття, хибні цільові орієнтири і фатальні історичні наслідки.

Із неоліберальним світопорядком асоціюються такі змістовні маркери, як гедонізм, споживацтво як *idea-fixe*, абсурдистська гіпертрофія другорядних і відверто маргінальних аспектів життєдіяльності, геслайтинг, політика провини, позитивна дискримінація, культура відміни, *wokeism*, DEI-фемінізм, маніпуляція, дезінформація, популізм, пропаганда, (ре)фреймінг, чорна риторика, нейро-лінгвістичне програмування, технологія вікон Овертона тощо. Це – лише верхівка айсбергу неоліберального порядку денного, кожен із елементів якого, в принципі, може бути атрибутом й інших світопорядкових реалій, проте в органічній єдності й найбільш виразно вони притаманні саме неолібералізму, що призводить до відверто антиутопічного результуючого ефекту, який постає відображенням світопорядкової стагнації, кризи і врешті-решт краху.

Чи має це прикладне значення для України? Має і доволі виразне: будучи мимовільною заручницею регламентних норм і цільових трендів неолібералізму, Україна засвоїла таку ієрархію смислів і значень, яка сама по собі є апріорі неадекватною принципам реалізму, а почасти й здорового глузду. Це означає, що такий лакмус світосприйняття й життєдіяльності не в змозі виконати інструментальну функцію формулювання ефективних відповідей на

виклики сьогодення, що – в свою чергу – робить перспективи ефективного функціонування держави і суспільства примарними.

Іншими словами, в умовах задзеркалля хибних світоглядних *Urbi et Orbi* неоліберального світопорядку Україні доводиться вести виснажливу боротьбу не лише, а інколи й не стільки з агресією з боку північно-східного сусіда, скільки з наївним, ілюзійним і контпродуктивним розумінням фактичних реалій, а відтак і можливостей їх оптимізації в стислі терміни і в заощадливий спосіб. Тобто ми змушені щодня приносити додаткові жертви на вівтар некритично засвоєної нами неоліберальної світоглядної неадекватності й праксеологічної згубності.

3.2. Українська історія: з бромом чи з рефлексією?

Діахронічний контекст перебігу історичної процесуальності України пов'язаний із тяглістю, спадкоємністю деяких знакових подій і етапів як для масової, так і спеціалізованої свідомості українства. Йдеться насамперед про фактор історичних травм, які мимоволі провокують сплеск рефлексійних зусиль щодо історії, підтримують перманентну зацікавленість в усвідомленні внутрішньої логіки і причинно-наслідкових зв'язків, які призвели до саме такого, а не будь-якого іншого історичного статус-кво.

Абсолютна більшість дослідників констатує міжпоколінний транзит історичних травм як доконаний факт, однак щодо причин, які призводять до наслідків у вигляді такого факту, існують істотні різнотлумачення: якщо одна частина фахівців наполягає на об'єктивній спонтанності такого стану речей, то друга частина аналітиків стверджує, що такий статус-кво завжди є більшою мірою результуючим ефектом соціально-політичного конструктивізму – в тому розумінні, що статус кожної травми в суспільній свідомості є наслідком не лише, а інколи й не стільки об'єктивного перебігу історичних подій, скільки уявлення про ці історичні події, закріплені на рівні індивідуальної і масової

свідомості під тиском інформаційного, освітнього, ідеологічного, пропагандивного та іншого супроводу.

Логічним продовженням другого підходу є вердикт щодо умовності історичних травм – не в тому сенсі, що їх не існує, чи що вони є якимось фантомом, який не підлягає верифікації засобами наукометрії; йдеться про інше: кожна людина як адаптативна біологічна, психологічна та соціальна система наділена еволюційно сформованим механізмом пристосування, який підсвідомо витісняє на далеку периферію свідомості й пам'яті аспекти, які можуть викликати «небезпечне перевантаження системи». А оскільки історичні травми вочевидь належать до переліку основних факторів «небезпечного перевантаження системи», то вони «вibraкуються» в першу чергу.

Здебільшого засобом подолання історичних травм є інструментарій ілюзій та психологічної гіперкомпенсації. Наукова респектабельність такого інструментарію вочевидь сумнівна, проте в даному разі це не має жодного значення, бо головним є результуючий ефект – регулярне витіснення згадок про історичні травми, здійснюване кожною індивідуальною свідомістю/підсвідомістю в спонтанному, латентному, он-лайн режимі.

В такій системі процесуальних координат пам'ять про історичні травми можлива лише (принаймні переважно) внаслідок цілеспрямованого суспільно-політичного конструктивізму, а саме: якщо політичній владі конкретно-історичного формату вигідне уявлення про саме таку, а не іншу історичну травму (сукупність, ієрархію історичних травм), то вона застосовує наявні механізми інформаційного, ідейно-мотиваційного, освітнього та пропагандивного впливу для закріплення в масовій свідомості відповідної світоглядної картини історичних травм.

Втім, проблемне вістря предметної сфери даного дисертаційного дослідження пов'язане з дещо іншими реаліями – з явищем історичної травми як таким, безвідносно до способів її виникнення, генерування й закріплення в масовій свідомості. Реагуючи на таку даність, Володимир Винниченко

стверджував, що сприймати українську історію без брону надто ризиковано для дослідницької психіки: бром покликаний виконати функцію своєрідних терапевтичних амортизаторів, адапторів і стабілізаторів, за відсутності яких навіть ті, хто вважають, що готові до будь-чого, можуть виявитися психічно незахищеними перед настільки великими обсягами жорстокості й несправедливості щодо України та українців, які містяться в анналах всесвітньої історії.

Щоправда, у концептуального підходу Винниченка є непогана альтернатива – інструмент рефлексії як сукупності верифікаційних засобів для досягнення мети адекватного сприйняття історичних реалій. Однак для реалізації такої альтернативи на практиці потрібне дотримання низки як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов.

Об'єктивні передумови пов'язані з двома факторами: по-перше, з оволодінням певним рівнем дослідницької культури, яка забезпечує коректний шлях до істини як ключову мету наукового пізнання; по-друге, з наявністю певного мінімального обсягу емпіричних знань, оперування яким робить перспективи застосування рефлексійного інструментарію щонайменше непрофанативними, а в ідеалі – ефективними за критерієм приросту якісних знань. Обидва фактори є критично необхідними, імперативними: якщо рефлексія не підкріплена достатніми обсягами емпірії, то вона перетворюється на абстраговану від буттєвих реалій софістику; якщо ж маємо в наявності значні обсяги емпірії, проте вони не спираються на механізм рефлексійної структуризації та ієрархізації, то отримуємо суто формальне, механічне, еkleктичне й релятивне нагромадження знань, які можуть бути цілком достовірними, проте невизначеними за критерієм значущості, визначальності для формування концептуальної картини світу.

Що стосується суб'єктивних передумов застосування до історичної предметності інструментарію рефлексії, то тут йдеться насамперед про дослідницьке вміння/невміння чи бажання/небажання скористатися наявними

об'єктивними передумовами ефективного застосування засобів рефлексії. З аспектом вміння/невміння все більш-менш зрозуміло, а от на заваді бажанню ефективно скористатися рефлексійним ресурсом на рівні суспільного праксису знаходиться розлогий діапазон неафішованих причин на кшталт ідеологічної та політичної ангажованості, слідування у фарватері певних парадигмальних преференцій та стереотипних лекал, а також тривіальний конформізм, який не бачить різниці між методом леза Оккама та тим неприпустимим редукціонізмом, котрий спотворює уявлення про історичну дійсність, про її реальний статус-кво як на конкретно-історичному, так і трансісторичному рівні масштабування.

Показовими в цьому сенсі є наполягання на необхідності «відійти від міфотворчої історії України, створеної до нашого часу нашими найбільшими корифеями української історичної науки і продовженої (хоч із зміною акцентів та оцінок) радянською історіографією» [Сарбей 1995: 182]. Між іншим, міфологічна демаркація історичної дійсності може бути наслідком як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (чи їхнього симбіозу). Об'єктивність пов'язана з наявністю значних порожнин у просторі знань, які доводиться заповнювати міфологічним матеріалом. За алгоритмом дії це нагадує психологічну гіперкомпенсацію, коли з метою уникнення фрустрації відсутній елемент у заміщується у гіпертрофованих обсягах іншим елементом.

Наприклад, «князювання Ігоря і регентство Ольги при малолітньому Святославі має багато нерозкритих таємниць. Найважливішою з них, на мій погляд, є таємниця народження Святослава. Можна поставити і більш конкретне питання: хто батько і мати Святослава і чи не переривається на Ігореві родовід Рюрика? Для такої, на перший погляд дещо парадоксальної, постановки питання є достатньо підстав, хоча в літопису ніяких прямих сумнівів стосовно батьківства Ігоря, і тим більше материнства Ольги, відносно Святослава немає» [Кітов 2008: 62].

Доводиться констатувати, що на рівні дослідницьких та риторичних практик «український історичний дискурс репрезентує складну мозаїку міфів, містифікацій та історичних фантазмів, позитивістську «втечу» від історичного синтезу і концептуальних узагальнень» [Колесник 2012: 241]. Втім, не варто ігнорувати той факт, що історичного синтезу і концептуальних узагальнень потрібні необхідні й достатні підстави, яких у багатьох випадках – будемо відвертими – бракує. Тому інколи відсутність синтезів і узагальнень є ознакою не інтелектуальних лінощів чи недостатньої громадянської принциповості, а науковою коректністю, небажанням надавати бажаному статус дійсного.

Еволюція українського суспільного фактора часів княжої доби впродовж тривалого часу залишається епіцентром інтерпретаційних різнотлумачень: «Можна погоджуватися або ні з поглядом Г. Кониського, але приблизно таку ж позицію займає М. Грушевський, який вважає часи Володимира Святого кульмінаційною точкою процесу будови Київської Русі, завершенням його еволюції. Пізніше почався процес екстенсивного розростання Київської Русі, тобто створення Зовнішньої Київської Русі – фактично напівколоній або васальних слов'янських князівств, де слов'яни змішувалися з титульним населенням й асимілювали його. За нащадків Володимира Першого (Святого) Зовнішня Київська Русь стрімко зростає, але зв'язки між Внутрішньою і Зовнішньою частинами Київської держави послаблюються. Вже після смерті Ярослава Мудрого почався процес відходу Зовнішньої частини Київської Русі від Києва. І початок цьому процесу поклав сам Ярослав Мудрий, який, об'єднавши Київську Русь, розділив її на частини між своїми нащадками» [Михальченко 2006: 278].

На думку провідного вітчизняного дослідника в галузі соціальної філософії та філософії історії Миколи Михальченка, «якщо оцінити розпад Київської Русі не ідеологічно, а історично, то точною історичною датою поділу на Україну, Володимиро-Суздальську землю і Білу Русь треба вважати 1072–1103 рр. Після смерті Ярослава Мудрого і низки міжусобних воєн давньоруські

удільні князі робили багато спроб порозумітися і налагодити нормальні стосунки, але слов'янська необов'язковість дотримувати слово давалася взнаки – міжусобні війни, братовбивства продовжувалися» [Михальченко 2006: 280].

Між іншим, щодо братовбивства: одне з перших замовних убивств в історії України сталося 22 листопада 1087 року. Жертвою кілера став онук Ярослава Мудрого – Ярополк Ізяславич. А замовив Ярополка хтось із численних родичів. Це був період надзвичайно активної міжусобної боротьби в Київській Русі. Численні спадкоємці Ярослава Мудрого ділили князівства, змагалися за київський престол, виганяли одне одного зі столиці тощо. Ярополк був сином старшого з синів Ярослава Мудрого, який дожив до смерті батька – Ізяслава Ярославича. Проте в черзі спадкоємців престолу він був не першим, бо старші сини Ярослава Мудрого залишили по собі спадкоємців. Остаточо вгамував амбіції Ярополка лише двоюрідний брат – Володимир Мономах. Він нього кузен навіть тікав у Польщу. Але згодом повернувся, помирився з Мономахом і отримав собі Володимирське князівство. Проте й там виник конфлікт – із місцевими безземельними князями Ростиславичами (правнуками Ярослава Мудрого). «Повість врем'яних літ» натягає, що саме Ростиславичі й замовили дальнього родича. Адже в тексті вказано: дружинник, який пронизав шаблею Ярополка, зрештою втік до Перемишля, а в цьому місті на той час правили Рюрик Ростиславич та двоє його молодших братів [Сталося перше...].

Часто успіх суспільного генезису залежить не стільки від того, *що країна і народ роблять*, скільки від того, *чого вони не роблять, зусиль у якому напрямі вони уникають*. Навіть найбільш виразні представники козакофільської традиції в українській суспільно-політичній думці й найбільш ентузіастичні популяризатори козащини та її аргументаційні адвокати в діапазоні від Дмитра Яворницького й до Дмитра Донцова визнають як неспростовну даність той факт, що козащина була не лише й стільки *кастою кращих*, скільки *кастою тих, хто недвозначно усвідомлюють себе кращими*.

Така відмінність неістотна лише на перший погляд – насправді ж вона призвела до тектонічних переформатувань у сфері національного солідаризму українців, а саме: та умовно кажучи Україна, за яку боролися козаки, була втіленням дуже своєрідної ідеї в її суспільно-політичному, територіальному та громадянському форматі. Достатньо сказати, що абсолютна більшість української людності якщо й входила до складу цього конструкту, то з багатьма істотними «але» і, відповідно, зумовленими цими «але» суспільно-політичними правами й обов'язками.

На практиці це означало істотну (якщо не абсолютну) «відрубність» козацтва від українського етнічного кластера. А втім, козаки наполягали на зворотній версії – на «відрубності» українського народу, на його світоглядно-аксіологічній несформованості та вольовій інфантильності, що призводила до де-факто баластового статусу народу та його неспроможності навіть усвідомити національні інтереси й мету побудови України, не кажучи вже про готовність покласти на вітвар такої мети буквально все, включно зі своїм життям.

Кожна з наведених версій «відрубності» має право на існування в певному інтерпретативному діапазоні – зокрема, погляд на Україну крізь призму козацтва як виразного меритократичного прошарку і суспільного прошарку, який виказує повсякчасну готовність до безпрецедентної жертвовності, наділений цілком респектабельними ознаками: він заслуговує щонайменше на предметний розгляд уже хоча б тому, що в нього відсутні концептуальні конкуренти, оскільки тогочасний формат українського народу з багатьох об'єктивних причин неспромігся сформулювати власну концептуальну версію цільових орієнтирів (безвідносно до того, якою б вона не була – альтернативною чи суголосною козацькому баченню місії та візії України).

З іншого боку, суспільно-політичний лад України як евентуальної держави козаків (чи пак – держави під скіпетром касти козацтва) виклає небезпідставну тривогу, а також чимало запитань і обґрунтованих заперечень.

Дуже комфортною (якщо не сказати ергономічною) є інтерпретативна версія, відповідно до якої соціальна, світоглядна та вольова структура одного й того ж суспільства на етапі *побудови ним державності* та *побудованої державності* – це дві великі різниці. Однак історична статистика річ уперта, а вона таку докорінність відмінностей спростовує: безперечно, різниця існує, проте вона неістотна.

В нашому прикладному випадку це означає наступне: якби козацька каста мала на меті чи просто вважала б за потрібне «підтягувати» народ до свого меритократичного рівня, то для такої благородної мети зовсім не обов'язково чекати пришествя Христа чи формально-юридичного набуття Україною державного статусу – цю місію можна починати втілювати в життя коли завгодно, будь-коли. У випадку з українським народом часів козаччини маємо дзеркальну ситуацію: якби народ справді прагнув меритократичного вдосконалення, то йому зовсім не обов'язково очікувати, що хтось скаже «вже можна» – за потреби й бажання елеваціонізм самовдосконалення відбувається будь-коли, навіть за вкрай несприятливих умов і обставин.

Йдеться про один із фундаментальних проблемних викликів на адресу теорії і практики державності загалом і української державності зокрема: яким має бути формат і рівень національного солідаризму та ідейно-цільової гомогенності суспільства, щоб воно могло виказувати аргументовані претензії на здобуття державності? Це питання так чи інакше постає і загострюється завжди, коли виникають наміри побудови державності: після доби козаччини в українській історії воно найбільш виразно актуалізувалося двічі – в 1917-1919 роках та наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років.

З незначними застереженнями щодо реалістичності категоричної модальності, проте в основному можна погодитися з твердженням із при приводу доцільності «рішуче відмовитися від перетворення історії в арсенал ідеології (будь-якої!), у зброю політики (будь-якої!). У розповіді про історію українського народу орієнтуватися не на елітні (для тої чи іншої ідеології)

меншості (чи то на робітничий клас, чи на інтелігенцію), на більшість українського народу, якою до радянської влади було селянство. Як би ми з точки зору, напевно, примарної престижності не хотіли чогось інакшого, але факт залишається фактом: українська нація дорадянської доби була селянською нацією! (за даними переписів, здійснених на рубежі XIX–XX ст., в Україні під владою Російської і Австро-Угорської імперій частка селян складала близько 90% всього населення)» [Сарбей 1995: 181].

А що стосується українського панства, то воно, за свідченнями Володимира Винниченка, зробленими у «Відродженні нації», «почасти куплене Москвою, почасти вирізане нею, потрохи заслане, зтероризоване або приголублене, швидко покинуло свій народ, перебігло на бік дужчого, злилось, асимілювалось і стало “руським”. Інтелігенція мусіла замерти, коли було знищено всі джерела її походження: школу, українську мову в урядуванні, літературу. Лишився сам народ, без панства, без літератури, без школи, безграмотний, знесилений, оплутаний законами й державними апаратами визиску» [Винниченко 1992: 20].

За відсутності провідної верстви народу вочевидь важко розраховувати на визначення перспективних пріоритетів історичного розвитку та вибору ефективних засобів досягнення мети. Але найбільше значення для виникнення історичних травм має все-таки фактор територіальної експансії сусідів, а також асиміляції та відвертих репресій щодо українського культурно-цивілізаційного фактора [Українські землі...].

У розпал Першої світової війни відбулося масове виселення українського населення з території Холмщини, Підляшшя, Берестейщини, Волині, Поділля і Галичини вглиб Російської імперії. Це явище отримало назву «біженство», проте фактично йдеться про депортацію понад трьох мільйонів українців [Біженство 1915 року...]. Ця подія перетворилася на міну вповільненої дії української історії першої половини XX століття: землі, спорадично вивільнені українцями внаслідок інспірованого Російською імперією «біженства», в 1920-х

та 1930-х роках були заселені близько півтора мільйонами польських «осадників», які єдині з-поміж усього населення мали право на зброю і час від часу нею користувалися на власний розсуд. Це – саме та причина, яка невдовзі призвела до незворотної дії принципу доміно у формі того, що в польській масовій свідомості має мемівську назву «Волинь», а згодом і масових вбивств та депортацій українців у 1946-1947 роках [Поляки не пам'ятають...; Поляки знають...; Як поляки вбивали...].

Володимир Винниченко доволі аргументовано наполягав, що «найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії було й є її прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат. І це було найбільшим стимулом того жагучого прагнення Москви до найтіснішого “порідення з братським народом”, до перероблення переяславського трактату на своє розуміння й хотіння. Певна етнологічна близькість цих двох націй улекшувала завдання царизму. З родичами, звичайно, найменше церемоняться. Але, щоб цілком мати вільну руку в експлуатації багатств України, щоб почувати себе зовсім дома в себе, треба було родича остаточно вигнати з його хати, заволодіти нею й знищити навіть всяку пам'ять про якогось, родича. І через це “Україну” було переіменовано на “Малоросію”» [Винниченко 1992: 19].

Зауважена Винниченком специфіка українського статус-кво пояснює як безпрецедентний факт 22 воєн Росії проти України [22 ВІЙНИ З МОСКОВІЄЮ...], так і здійснений *Московським царством* «ребрединг», унаслідок якого воно «елегантно» перетворилося на ***Росію*** як нібито безпосередню й автентичну спадкоємицю Київської Русі (точніше, просто Русі, оскільки існувала лише одна-єдина Русь із центром у Києві). Однак історичні факти неспростовно доводять, що Петро I лише в жовтні 1721 року перейменував *Московську державу* на ***Всеросійську імперію***, а доти це була Московія у форматі Московського царства, а ще раніше – Московського князівства [Як росіяни маніпулюють...].

Скориставшись повною мірою ресурсами української писемності впродовж XIV – XIX століть, північно-східний сусід України в XX столітті перейшов до втілення на практиці стратегії маргіналізації та відвертого нищення української мови під будь-якими «раціональними» приводами. «Критична маса» таких «аргументів» була використана Кремлем для того, щоб з 1 вересня 1926 року накласти заборону на українське шкільництво на всій території росії. Це сьогодні відсутність на теренах нашого північно-східного сусіда шкіл з українською мовою викладання здається чимось ледве не самоочевидним, а на початку 1920-х на значних територіях Ростовської, Воронежської, Білгородської та інших прикордонних з Україною областей кількість українських шкіл істотно перевищувала кількість російських.

І, треба визнати, що тодішній баланс був цілком об'єктивним і закономірним, бо, приміром, у Таганрозі українців (тих, для кого українська мова була рідною) було понад 80% від загального населення міста, а Антон Чехов у своїх мемуарах чорним по білому згадував, що він народився «в милому українському містечку Таганрог». А тепер, як кажуть, відчуйте різницю: перепис населення 1939 року виявив, що чисельність українців у Таганрозі лише незначною мірою перевищувала 20%. Настільки різка відмінність (20% у 1939 році проти 82% у 1926 році) пояснюється просто: більшості українців пояснили «генеральну лінію партії» і недоцільність «націоналістичного фрондування».

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х Кремль взявся безпосередньо за Україну: лінгвоцид було започатковано спотворенням українського правопису з «благородною» метою «зближення братніх мов», внаслідок чого зі словників української мови були вилучені тисячі слів питома українського походження, а в синонімічних рядах позалишали лише ті слова, які були або тотожними російським відповідникам, або максимально фонетично спорідненими з ними [Як совети спотворювали...].

А далі ситуація розгорталася за вже апробованим сценарним планом – йдеться про покрокове зменшення шкіл з українською мовою викладання. На цей аспект повною мірою поширювалися п'ятирічні плани КПРС: здебільшого йшлося про скорочення кількості українських шкіл на 10% упродовж п'яти років, однак у цьому аспекті ініціатива не каралася, а заохочувалася, тому якщо комусь вдавалося скоротити обсяги українського шкільництва не на 10%, а, приміром, на 15%, то це було підставою не для посадових стягнень, а для орденів і підвищення сходами чиновницької кар'єри. Про підстраховку (на всяк випадок) також не забували: щоб ніхто не зробив закид у волонтаризмі, закриття шкіл з українською мовою викладання супроводжувалося «численними проханнями й вимогами громадян, ігнорувати які неприпустимо». Згодом, як і у випадку з Таганрогом, така політика в сфері шкільництва цілком закономірно позначилася на етнічному балансі населення України, який мав виразну тенденцію до відсоткового зростання кількості росіян на українських теренах.

Особливо прискіплива увагу радянською владою приділялася популярним українським пісням, які фактично спростовували ідею про «безперспективність української мови», а відтак і про «доцільність звуження ареалу вжитку». Деякі пісні переписувалися російською і надалі тиражувалися вже мовою північно-східного сусіда. Якщо ж пісню з якихось причин було важко чи вже недоцільно переробляти російською, то застосовувався механізм «знеособленого авторства»: пісня набувала статусу «народної» – мовляв, колись у сиву давнину українці, які на той час ще не мали можливості долучитися до інструментальних опцій «великого і магучого», були змушені складати свої пісні українською. Якщо авторство пісні належало «контрреволюційним елементам», то вона була буквально приреченою на статус «народної». Так сталося, зокрема, з нібито народною піснею «Розпрягайте, хлопці, коней»: насправді в неї є зовсім не ефемерний автор –

махновець із Полтавщини Іван Негребицький. Ще одна характерна ознака пов'язана з тим, що в оригінальній версії пісні був інший завершальний куплет:

Запрягайте, хлопці, коней,

Годі вам вже спочивать:

Та й поїдем з Гуляй-поля

Щастя й волю здобувать [Чому СРСР було...].

Тим українським пісням, які популяризувалися на Заході, пощастило більше: під українську колискову «Ой, ходить Сон коло вікон, а Дрімота коло плота» засинало не одне покоління українців; згодом ця легендарна українська колискова переродилася у найвідоміший джаз-стандарт «Summertime» завдяки епічному виконанню королеви американського бек-вокалу українського походження Квітки Цісик [Українська колискова...].

Ліна Костенко вочевидь має рацію: «Немає народів з легкою історією. І наш не виняток. Але потрактовування його як народу ексклюзивно нещасного та ще й із таким букетом специфічних властивостей, як відсутність національної гідності, рабська звичка не вставати з колін, схильність до розбрату і братовбивчих конфліктів, так інерційно бездумно прийняте і активно задеклароване в самих початках державності, було фатальним для подальшого розвитку. Замість динамічних імпульсів, які б відповідали вже новому, державному, статусу нації, їй було прищеплений комплекс меншовартості, провінційності, вторинності її мови й культури» [Костенко 2003: 456].

Ця сентенція належить не особі, обтяженій респектабельними науковими статусами і регаліями, а поетесі й видатній дочці українського народу. Тим не менше, питома вага виразно наукового діагностування (якщо відштовхуватися від розміння сутності науки як шляху до істини), то в даному разі незрівнянно вища, ніж в абсолютної більшості «зважених» вердиктів академічної професури. Чому так сталося? Можливо тому, що інколи для неухильного руху в напрямі істини потрібні не стільки дипломи й регалії, скільки непохитність громадянської позиції і особиста відвага.

Насамкінець повертаючись до згаданої на початку підрозділу альтернати сприйняття української історії за посередництва броду чи рефлексії, зазначимо, що навіть якщо українську історію сприймати рефлексійно та з дотриманням усіх методичних настанов стоїцизму від Марка Аврелія і Луція Аннея Сенеки, то вживання броду виявиться також не зайвим: навіть якщо це не надто допоможе, то гарантовано не принесе шкоди.

Висновки до третього розділу

1. Це доволі іронічно й навіть курйозно, що, попри свою «остаточність» і «безальтернативність», есхатологічна концептуалістика «кінця історії» є явищем доволі поширеним в історії людства: твердження про «кінець історії» з'являються завжди, коли підходить до завершення певний епохальний цикл. Останній за ліком меморандум про «кінець історії» пов'язаний із відомим твором Френсіса Фукуями: він був зумовлений перемогою Заходу в Холодній війні проти СРСР та його союзників і засвідчував не лише перемогу неоліберального світопорядку, а й його нібито безальтернативне домінування на тривалу історичну перспективу. Однак, як і у випадку з попередніми «кінцями історії», з'ясувалося, що цього разу так само йдеться не про кінець історії, а про вичерпаність спроб її виразного осмислення. Друга типова закономірність стосується хибності історичного масштабування: функціональна безальтернативність неолібералізму зійшла нанівець упродовж трьох десятиліть і втілилася в кризі світопорядку з безліччю кейсових відгалужень – одним із найбільш трагічних і повчальних з-поміж них є повномасштабна війна проти України північно-східного сусіда.

2. **Функціональне банкрутство неолібералізму було значною мірою зумовлене постмодерністським світоглядним трендом, який набув виразних ознак ще за десяток років до падіння Берлінського муру.** Якщо постмодерністська парадигма історії ставила в центр уваги локальний формат історії, національну історію, мікро- та міні історію, то неолібералізм, який за

замовчуванням чемно засвоїв концептуальні пріоритети постмодернізму, надав пріоритетного значення тенденції національної десуверенізації на тлі лобіювання преференцій наднаціональних структур і глобальних тенденцій. Таке, послуговуючись терміном Жіля Дельоза, «шизофренічне поєднання непоєднуваного», власне, й потягло за собою закономірний наслідок у вигляді краху світопорядку.

Ще однією складовою сучасності, яка призвела в поєднанні з постмодернізмом, неолібералізмом та глобалізацією до синергетичного ефекту зі знаком мінус, є фактор інформаційного суспільства – точніше, зловживання його інструментальними можливостями, використання їх із метою, яка має дуже мало спільного як із національними інтересами, так і з інтересами людства в цілому, а натомість обслуговує особисті та вузькокорпоративні інтереси невеличкої групи бенефіціарів. Приміром, якщо спочатку феномен, який отримав назву «ефект CNN», відзеркалював ухвалення політико-управлінських рішень на підставі масового висвітлення певних подій у медіа, то згодом ця причинно-наслідкова піраміда перевернулася з ніг на голову й нині спочатку ухвалюються «потрібні» політико-управлінські рішення, а вже під них підганяється «картинка» у вигляді відеоряду та «правильних» коментарів до нього, які й забезпечують «ефект CNN» у сучасному форматі.

Зрозуміло, що в такій причинно-наслідковій системі координат те, що позиціонують як реальність, часто виявляється міфом та дезінформацією. Загалом же з неоліберальним світопорядком асоціюються такі змістовні та ілюстративні маркери, як гедонізм, споживацтво як *idea-fixe*, абсурдистська гіпертрофія другорядних і відверто маргінальних аспектів життєдіяльності, позитивна дискримінація, культура відміни, *wokeism*, DEI-фемінізм, маніпуляція, нейро-лінгвістичне програмування, технологія вікон Овертона тощо.

3. Будучи мимовільною заручницею регламентних норм і цільових пріоритетів неолібералізму як безальтернативного мегатренду епохи «кінця історії», Україна впродовж трьох попередніх десятиліть засвоїла таку ієрархію конкретно-історичних і трансісторичних смислів і значень, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Цей не надто адекватний лакмус світосприйняття й життєдіяльності не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави і суспільства.

4. Оперування світоглядними орієнтирами, які не надто узгоджуються з історичними реаліями, об'єктивно призводить до зниження загального рівня дослідницької культури. Це виразно простежується і в сфері генерування історичного знання чи пак – знань про історію. Окрім вибіркового й відверто тенденційного використання фактів наша сучасність зловживає й багатьма іншими вадами – на кшталт поширення «аргументаційного» підходу, який витлумачує авторську позицію з позицій «я так бачу». Як не дивно, наявність такого «аргументаційного» рівня в багатьох випадках виявляється цілком достатнім для отримання статусу респектабельного дослідницького проєкту.

За цих обставин закономірно актуалізується потреба достовірності історичного знання, адже в разі недотримання такої вимоги історія перетворюється на своєрідну «гру уяви», яка, безперечно, може бути доволі привабливою для масової свідомості і медійно захопливою (а відтак і високорентабельною для інформаційного бізнесу), однак принципово несумісною з історичними реаліями, з історичним знанням, яке відповідає науковим канонам апродіктивності та верифікованості.

5. Ключовим недоліком вітчизняних дослідницьких практик, здійснюваних у сфері генерування історичного знання, є **превалювання вузькосегментативних підходів, що не дають достатніх підстав для коректних узагальнень, які є візитівкою знань філософського профілю.**

Історична процесуальність постає сукупним наслідком взаємопотенціюючої дії багатьох аспектів і факторів, тому ґрунтовне висвітлення одного з них є хоч і вкрай необхідним, проте недостатнім для потреб з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, що зумовили розгортання історичних подій за саме таким сценарієм.

6. Спроби залучення міждисциплінарного підходу також не завжди рятують ситуацію, позаяк органічне поєднання дослідницьких ресурсів різних дисциплін є скоріше винятком із загального правила, ніж самим правилом. Треба розуміти, що міждисциплінарна методологія – це не лише додаткові дослідницькі опції: часто вона не стільки відкриває дослідницькі можливості, скільки апріорі містить істотні обмеження, про які, на жаль, згадують здебільшого вже на етапі міждисциплінарних пошуків, а не під час вибору на користь таких пошуків.

Безперечно, знання про історичну тенденцію з позицій різних дисциплінарних призм в абсолютній більшості випадків не зайве, проте на практиці міждисциплінарних студій переважно доводиться мати справу із суто формальним поєднанням вердиктів різних дослідницьких підходів, з труднощами узгодження навіть смислових рельєфів основних понять і значень окремих факторів, які інтерпретуються репрезентантами різних дисциплін. За таких обставин спроби міждисциплінарних досліджень перетворюються на механічне поєднання малосумісних парадигмальних блоків, на ту прикру еkleктику, котра не задовольняє представників жодної дисципліни, які на початковому етапі ентузіастично наполягали на доцільності міждисциплінарного проєкту.

Тим не менше, відмова від міждисциплінарного синтезу контрпродуктивна, а шлях до оптимізації ситуації пов'язаний із максимально уважним і критичним використанням понятійних конструктів і предметних полів інших дисциплінарних сфер. Ця вимога набуває першочергової значущості на етапі синхронічних дослідницьких зусиль – коли виникає

нагальна потреба побудови максимально комплексної, системної картини світу, яка мала місце на певному етапі історичного генезису.

Приміром, такий значущий контекст сучасної історії України, як «кінець історії» та криза світопорядку, входить до предметної сфери не лише й не стільки історії, скільки політології, теорії управління, теорії ігор та інших дисциплінарних кластерів, тому історикам на таких «мінних полях» варто бути дуже обережними і не вдаватися до ризикованих «відкриттів Америк». А щоб виявитися на рівні такої вимоги, потрібні додаткові зусилля в напрямі ознайомлення з напрацюваннями колег із суміжних дисциплінарних сфер, а також залучення можливостей філософії історії як метатеорії і загальної методології всіх соціальних явищ і процесів, які розгортаються в річищі історичної динаміки.

7. Контекст світопорядкових реалій є вагомим фактором предметного розгляду новітньої української історії. Він має значення навіть для основних дійових осіб наявного світопорядкового статус-кво, а зі зниженням рівня фактичної суверенності й суб'єктності країни потреба врахування фактора світопорядкових реалій зростає в геометричній прогресії. Позаяк Україна не належить до переліку основних дійових осіб сучасного світопорядку, то врахування нею цього значущого й навіть визначального контексту набуває безальтернативних ознак.

ВИСНОВКИ

1. Визначення теоретико-методологічних та функціонально-інструментальних основ філософії історії як сфери знань передбачає увиразнення специфіки її дослідницького покликання і дисциплінарної компетенції, особливостей оперування предметною сферою та генерування знань про історичну дійсність.

Квінтесенція дисциплінарної демаркації філософії історії та історії полягає в наступному: якщо для *історії* ключове значення має відповідь на запитання, *як* (як саме відбувається історичний процес, в якій покроковій послідовності, якою була його фактографія, тобто фактична достовірність), то для **філософії історії** визначальним аспектом є спроможність сформулювати переконливу відповідь на запитання, **чому саме так, а не інакше** (чому процеси і події розгорталися саме в такій, а не в іншій послідовності, саме з такими, а не іншими наслідками; чому вони відкривали шлях чи ставали на заваді саме таким, а не іншим перспективам подальшого генезису як окремого суспільства, так і всього людства). Таким чином, на відміну від канона *фактичної (фактографічної)* достовірності *історії* як наукової дисципліни, основною компетентнісною чеснотою **філософії історії** є **фактологія** – внутрішня логіка історичної подійності та процесуальності.

Якщо дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – себто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту: поза цим контекстом історії для філософсько центрованого мислення або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепаровується на віддалену периферію уваги.

2. Якщо *історія* функціонує переважно в режимі *нарративів* хронікалістського стибу, які сприймають історичні реалії точково та площинно, то *філософія історії* генерує знання щодо історичної картини світу насамперед засобом *рефлексії*, рефлексійної призми сприйняття історичної дійсності та евентуальності. Така призма передбачає два ракурси розгляду – «*поза*» (*збоку* і *ззовні*) та «*над*» (*згори*): якщо ракурс «*поза*» відштовхується від необхідності дистанціюватися від досліджуваного явища чи процесу з метою його неупередженого сприйняття, то ракурс «*над*» – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає змогу оглянути предметну сферу немов *згори*, що створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування таких знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість.

3. Важлива особливість філософії історії як сфери знань полягає в тому, що вона є інструментом, засобом світоглядного масштабування історії, який, у свою чергу, визначає пріоритети й преференції критеріальної, ціннісної, телеологічної та іншої маршрутизації. Філософія окреслює світоглядні орієнтири, канони, взірці сприйняття історичної дійсності за смисловим, значеннєвим та іншими аргументаційно істотними параметрами. І хоча її світоглядне масштабування здебільшого не підлягає наукометричній формалізації, однак цей недолік повною мірою компенсується переконливістю філософської аргументації щодо систем світоглядних координат, у межах яких сприйняття історичних реалій набуває виразного смислу і стрункої причинно-наслідкової зумовленості, що, в свою чергу, створює необхідні передумови для предметного й змістовно виразного (нерелятивного) сприйняття історичної дійсності.

4. Дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з

виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії. Філософія історії використовує історію як своєрідний емпіричний трамплін для подальших рефлексій, скерованих на виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної подійності, процесуальності, темпоральності.

Іншими словами, **на тій стадії дослідницьких зусиль, на якій історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії їх лише розпочинає, використовуючи історичну фактографію як точку рефлексійного відліку для генерування корпусу знань щодо історичної фактології.** На відміну від *історії*, на рівні *філософії історії фактична достовірність* історичної дійсності поступається за критерієм пріоритетності значення *достовірності логічній і причинно-наслідковій*, у межах якої достовірність фактична виконує лише допоміжну, ілюстративну та обслуговуючу функцію.

Фактологія як логіка фактів загалом, а історична фактологія зокрема не є онтологічно самодостатньою та історично інваріантною даністю – подібно до законів природи, які існують безвідносно до уявлень та інтересів людини і людства. Вона постає результатом світоглядного та аксіологічного конструктивізму тих, на кого поширюється статус суб'єктності в питаннях оперування історичним знанням – тобто окремих індивідів, соціальних інституцій, народів і країн, які переслідують власні (індивідуальні, корпоративні і/чи національні) інтереси. Ця операційна сфера не належать до дисциплінарної компетенції історичної науки, а є дослідницькою прерогативою виключно філософії історії.

5. Філософія виконує функції смислового та значенневого навігатора в епістемологічному лабіринті історії, постає засобом досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій смислів і значень історичних процесів і тенденцій. Ключова проблема пов'язана з тим, що історія не володіє

іманентним смислом: її смисловий рельєф формується post factum людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Ця особливість загострює потребу перманентного вдосконалення аргументаційного супроводу смислової складової історичної подійності та процесуальності.

Важлива специфічна особливість полягає в тому, що **кожна історична епоха і кожна соціокультурна ойкумена володіє власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів.** Так само абсолютна більшість детермінант історії не є трансчасовими інваріантами: кожна історична епоха відповідно до своїх онтологічних і функціональних преференцій вибудовує оригінальну ієрархію значущих факторів, які в межах іншої епохи можуть не лише втратити пріоритетне значення, а й бути вилученими із життєдіяльнісного обігу суспільств і народів.

6. Не заперечуючи детермінізм у цілому як об'єктивну зумовленість історичних явищ і процесів, необхідно визнати непереборні труднощі з визначенням не лише трансісторичної, а й конкретно-історичної ієрархії детермінативних чинників, котрі визначають перебіг історичної динаміки в повному обсязі.

Наділення історії об'єктивним і закономірним статусом не означає жорсткої лінійності, детермінованості та категоричної заданості історичного процесу: **історії людства притаманний розлогий діапазон вірогідності та коридор варіативності, в межах якого розгортаються її альтернативи.** Істотною характерною особливістю переважної більшості випадків історичної подійності й процесуальності є її функціонування в режимі симбіотичного поєднання випадковостей та закономірностей.

Протистояння історичного детермінізму та індетермінізму не вичерпує ні сутності фундаментальної проблеми, ні теоретико-концептуальних засобів її

розв'язання, позаяк сукупна історія людства засвідчує відсутність *остаточної визначеності* на тлі численних *вірогідних альтернатив*. Це обумовлено численними точками біфуркації – тими історичними перехрестями й розгалуженнями, в яких історія могла піти ледь не «куди завгодно».

7. Релятивізм є основним проблемним викликом на адресу не лише історичного знання, а й будь-якого знання гуманітарного профілю: його домінування призводить до змістовної невизначеності, смислової нефокусованості та значеннєвої невизначеності.

Практична неусувність імператива релятивізму обумовлена значною мірою генеалогічно: позаяк на відміну від природничонаукового знання гуманітарне знання є достеменно інтерпретативним, тобто згенерованим унаслідок інтерпретативних зусиль, то типовий для гуманітарної сфери конфлікт інтерпретацій, виразно змальований Пітером Бергером та Томасом Лукманом, мимоволі закладає міну вповільненої дії критеріально несумісних інтерпретацій як об'єктивної передумови релятивізму.

Другим джерелом релятивізму слугує така атрибутивна ознака практично кожного соціуму, як поширеність квазі-знання у форматі узвичаєних стереотипів і міфів, «прагматичних» штампів і ерзаців тощо.

Третє джерело релятивізму зобов'язане своїми витокami зловживанням інструментальними опціями інформаційного суспільства у форматі тенденційного медійного пресингу, популізму, демагогії, пропаганди, маніпуляцій, дезінформації, (ре)фреймінгу, постправди, чорної риторики (Кастен Бредемайер), вікон Овертона, технологій нейролінгвістичного програмування (НЛП) і т. п.

Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. З філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування

інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

8. Ключовий недолік парадигмального підходу до генерування історичного знання полягає в недостатній рефлексійній і аналітичній гнучкості, а також у жорсткій концептуальній категоричності, яка функціонує режимі «або / або». Насправді ж в абсолютній більшості випадків історична дійсність виходить за онтологічні межі таких «або / або», втілюючись у форматі різноманітних альтернатив і вірогідностей, а інколи й реалізуючись у діаметрально протилежному буттєвому статусі «і / і» – симбіотичному поєднанні явищ і процесів, які можуть здаватися антагоністичними, а відтак і несуміними, проте на рівні історичних практик цілком несуперечливо й навіть гармонійно поєднуватися в органічну цілісність об'єктивного історичного процесу.

9. **Об'єктивність будь-якої історичної картини світу не варто переоцінювати: кожна її конкретно-історична версія етимологічно й функціонально нагадує наукову парадигму як автономну сферу знань, котра витлумачує дійсність крізь призму своїх (і лише своїх!) критеріальних пріоритетів.** Оскільки неосяжні обсяги історичних фактів і альтернатив можна систематизувати, категоризувати та ієрархізувати за багатьма критеріями, принципами та методологічними підходами, то в такій системі онтологічних координат вирішальну роль відіграють суб'єктивні пріоритети історика як суб'єкта дослідження. Що стосується знань, генерованих внаслідок такого дослідження та історичної картини світу загалом, то їхня об'єктивність є доволі умовною – у тому сенсі, що лише *post factum*, набувши канонічного статусу, вони «десуб'єктивуються» й набувають надсуб'єктивного (чи пак – умовно об'єктивного) епістемологічного реноме.

10. Основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань полягають у наступному: якщо

сумніви щодо наукової достовірності історичної пам'яті пов'язані з її неповнотою, уривчастістю й труднощами верифікації, то труднощі з відповідністю канонам науки соціальної пам'яті зумовлені насамперед і в основному її соціокультурною, ідеологічною, політичною, пропагандивною та іншою навантаженістю, а відтак – з латентною тенденційністю й упередженістю, що несумісно з вимогами, які висуваються на адресу наукового знання.

11. Ефективність ідейної сфери як детермінативного фактора історичного генезису залежить не від *трансісторичної взірцевості її якісного рівня*, а від *відповідності, валідності та когерентності змістовній і проблемній ієрархії конкретно-історичного татунку*. В цьому сенсі словосполучення «ідейний інваріант історії» є фактичним оксюмороном з огляду на наявність фундаментальної хиби: наскільки б інтелектуально насиченою, геніальною та мотиваційно спонукальною не була конкретна ідея чи ідейна сфера, вони не в змозі слугувати ідейною відповіддю на проблемні виклики історії загалом, позаяк кожна епоха оперує власною ієрархією проблемних викликів і соціокультурною сіткою (ієрархією) смислового й значеннєвого масштабування, яка визначає конкретно-історичну дієвість ідейної пропозиційності.

Ця особливість пояснює, чому будь-який ідейний формат *apriori* не в змозі задовольнити попит «усіх часів і народів», чому ідейна сфера потребує перманентного переосмислення крізь призму відповідності вимогам місця та часу, а кваліфікаційний рівень такого переосмислення перебуває в безпосередній залежності від розуміння змістовної і проблемної ієрархії історичної епохи: ідейне забезпечення суспільного буття і свідомості має відповідати не якимось абстрактним вимогам «взагалі», а слугувати максимально досконалою інструментальною відповіддю на ключові виклики в світоглядній, сенсожиттєвій, соціально-економічній та іншій сферах

життєдіяльності людини і суспільства. Лише *апостеріорне* дотримання такої вимоги надає підстави для вердикту про ефективність ідейної пропозиційності.

12. Будучи мимовільною заручницею регламентних норм і цільових пріоритетів неолібералізму як безальтернативного мегатренду епохи «кінця історії», Україна впродовж трьох попередніх десятиліть засвоїла таку ієрархію конкретно-історичних і трансісторичних смислів і значень, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Цей не надто адекватний лакмус світосприйняття й життєдіяльності не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави і суспільства.

13. Оперування світоглядними орієнтирами, які не надто узгоджуються з історичними реаліями, об'єктивно призводить до зниження загального рівня дослідницької культури. Це виразно простежується і в сфері генерування знань про історію. За таких обставин закономірно актуалізується потреба достовірності історичного знання, адже в разі недотримання такої вимоги історія перетворюється на своєрідну «гру уяви», яка може бути доволі привабливою для масової свідомості і медійно захопливою (а відтак і високорентабельною для інформаційного бізнесу), однак принципово несумісною з історичними реаліями, з історичним знанням, яке відповідає науковим канонам аподиктичності та верифікованості.

14. Контекст світопорядкових реалій є вагомим фактором предметного розгляду новітньої української історії. Він утілюється в двоєдиній потребі: з *одного боку*, необхідно сформулювати якомога реалістичніше уявлення про причинно-наслідкові зв'язки сучасних світопорядкових реалій та про каузальність мотивації основних дійових осіб світопорядкової сцени. Розуміння таких реалій убезпечить від ілюзійності світосприйняття та профанативності цільових орієнтирів – тим більше, що саме ці фактори в новітній історії України є найбільш проблемними, тією слабкою ланкою, яка раз-у-раз

девальвує сукупні зусилля суспільства, фактично зводячи їх нанівець, нуліфікуючи (nullifying).

З іншого боку, потрібно не лише адаптуватися під вимоги й очікування світопорядкового статус-кво, а й розуміти ключові вади життєдіяльнісних алгоритмів цього світопорядку, які призвели до його кризового стану чи навіть краху. Адже слідування у фарватері таких життєдіяльнісних алгоритмів – це не що інше, як прокладання шляху так само в напрямі кризи та краху. Якщо Україну такі перспективи не вдовольняють, то варто скерувати пріоритетні зусилля на ґрунтовний аналіз інструментальних опцій, за рахунок яких можна досягти високої функціональної ефективності в часи, які Ульріх Бек позначив терміном *epoca ризику*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айтов, С. Ш. (2018). Сучасна філософія історії: історично-антропологічний горизонт [Текст] : [монографія] / Спартак Шалвович Айтов ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро : Ліра, 364 с.
2. Андрущенко, В. (2004). *Організоване суспільство* / В. Андрущенко. К. : Амфора, 658 с.
3. Андрущенко, В. П. (2025). *Просвітницька одіссея розуму* [Текст] / Віктор Андрущенко ; [наук. ред. : М. Бойченко, В. Кушерець]. Київ : Знання України, 523 с.
4. Андрущенко, В. (2023). *У пошуках свободи: історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів* / В. Андрущенко. Київ: Вид-во «Людмила», 736 с.
5. Арато, Е., Коген, Дж. (1996). Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства. *Політична думка*. №1, 608 с.
6. Арндт, Х. (2002). *Між минулим і майбутнім*; пер. з англ. В. Черняк. Київ: Дух і літера, 321 с.
7. Арон, Р. (2005). *Вступ до філософії історії. Есе про межі історичної об'єктивності*. Київ: Український центр духовної культури, 578 с.
8. Арон, Р. (2000). *Мир і війна між націями*. К. : МП «Юніверс», 686 с.
9. Артюх, В. О. (2010). *Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття: монографія* / В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 266 с.
10. *Архів про меню нацистів та комуністів 1930-х @otaman2014*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=0jw3B87bpbU>.
11. Бауман, З. (2008). *Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства* / пер. з англ. І. Андрущенко, М. Винницький. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 109 с.
12. Бачинський, Ю. (1924). *Україна irredenta*. Нью-Йорк, 237 с.

13. Бевзюк, Є., Котляр, О. (2022). Імперська ідеологія як принцип модернізації інформаційного середовища. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 1 (46), сс. 128–139.
14. Бех, В. П. (2016). *Морфологія соціального світу: монографія* / В. П. Бех Київ-Мюнхен : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 759 с.
15. *Біженство 1915 року: забута депортація українців*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=ntB6cWJqHM4>.
16. Біла О. І. (2013). Генеалогія історії від Ф. Ніцше до М. Фуко. *Вісник Дніпропетровського університету*. Т. 21, Вип. 23 (4), сс. 134–139.
17. Бобошко, Н. М. (2005). *Філософія історії Ф.В.Й.Шеллінга* [Текст] : дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Бобошко Наталія Миколаївна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. 166 с.
18. Блацишин, О. І. (1999). *Філософія історії М.Я.Данилевського: теорія культурно-історичних типів та її інтерпретація* [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Блацишин Олег Іванович ; Сімферопольський держ. ун-т ім. М.В.Фрунзе. 17 с.
19. Бойченко, І. В. (2000). Теорія історичних культур: версія Арнольда Дж. Тойнбі. *Філософія. Антропологія. Екологія'2000 (Природа. Технологія. Культура)*. Альманах. Випуск перший. К. : Стилос, сс. 132–144.
20. Бойченко, І. В. (2003). Основні парадигми осягнення історії: взаємозв'язок цивілізаційного та формаційного підходів. *Цивілізація: динаміка і структура: Монографія* / За ред. І. В. Бойченка. К. : Купріянова, сс. 13–51.
21. Бойченко, І. В. (2000). *Філософія історії: Підручник*. Київ : Т-во "Знання", 723 с.
22. Бойченко, І. В. (2013). *Філософія незалежної України: витоки, напрями, представники: Монографія* / І. В. Бойченко. К. : Промінь, 376 с.
23. Бойченко, М. І. (2011). *Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісні і функціональні аспекти. Монографія*. К. : ПРОМІНЬ, 320 с.

24. Бондаренко, Г. В. (1998). *Історичне пізнання: питання теорії і практики*. Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 228 с.
25. Бродель, Ф. (1998). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* Т. 3. Час світу. К. : Основи, 631 с.
26. Будз, В. П. (2001). *Філософія історії Михайла Грушевського* [Текст] : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Будз Володимир Павлович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 194 с.
27. Булатова, Ю. М. (1998). Аналітична і класична філософії історії. *Вісник Київськ. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія.* Випуск 27. К. : РВЦ Київськ. ун-тет, сс. 76–79.
28. *Буття людини в суспільстві: відносини, спілкування, духовність. Історико-філософський ракурс* [Текст] : монографія (2010). І. В. Бойченко [та ін.] ; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. К. : Промінь, 480 с.
29. Вебер, М. (1998). *Про внутрішнє покликання до наук* / М. Вебер [пер. з нім. О. Погорілого] // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К. : Основи, сс. 310–337.
30. Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*; [пер. з нім. О. Погорілого]. К. : Основи, 261 с.
31. Винниченко, В. (1992). *Відродження нації* / В. Винниченко. Київ : Либідь, 348 с.
32. Вільчинський, Ю. (2009). *Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності*. К., Поліграфкнига, 360 с.
33. Войтович, В. М. (2002). *Українська міфологія*. К. : Либідь, 664 с.
34. Вулф, Л. (2009). *Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*; [пер. з англ. С. Біленького]. К. : Вид-во Часопис «Критика», 592 с.
35. Габермас, Ю. (1999). *Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив* // А. М. Єрмоленко Комуникативна практична філософія. Київ : Лібра, сс. 246-354.

36. Габрієлян, О., Цветков, О., Кальной, І. (2010). *Філософія історії*. Київ : Академвидав, 216 с.
37. Гаврилишин, Б. (1993). *Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств*. Доповідь Римському клубові; [пер. з англ.]. К. : Основи, 238 с.
38. Геєць, В. М. (2009). *Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку*; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. К., 864 с.
39. Головацький, Я. Ф. (1991). *Виклади давньослов'янських легенд або міфологія*. Укладена Я. Ф. Головацьким. К. : Довіра, 93 с.
40. Горбулін, В. (2021). *Як перемогти Росію у війні майбутнього*. Київ: Брайт Букс, 243 с.
41. Горелов М., Моця О., Рафальський О. (2017). *Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі)*. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 256 с.
42. Горкгаймер, М. (2006). *Критика інструментального розуму*. К. : ППС, 283 с.
43. Горський, В. С. (1993). *Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.)* / В. С. Горський. К. : Наукова думка, 163 с.
44. Горський, В. С. (2001). Україна на порозі планетарної цивілізації. *Практична філософія*. № 2(3), сс. 214–220.
45. Грица, Ю. Ю. (2014). Генеалогія історичної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Вип. 56, сс. 149–161.
46. Грицак, Я. (2022а). *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття*. К. : Yakaboo Publishing, 656 с.
47. Грицак, Я. (2022б). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ: Портал, 416 с.

48. Гриценко, А. О. (2019). *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 320 с.
49. Грушевський, М. С. (1996). *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. Т. 9. Кн. 1: Роки 1650–1654. Київ: Наукова думка, 880 с.
50. Грушевський, М. С. (1991). *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття*. К. : Наукова думка, 541 с.
51. Гуржій, О. І., Чухліб, Т. В. (1999). *Гетьманська Україна*. Київ: Альтернативи, 304 с.
52. Дашутін, Г. П., Михальченко, М. І. (2001). *Український експеримент на терезах гуманізму*. К. : Парламентське видавництво, 225 с.
53. Декомб, В. (2015). *Клопоти з ідентичністю*; [пер. з франц., передмова, примітки Валентина Омельянчика]. К. : Стилос, 281 с.
54. Дзюба, І. М. (2007). *З криниці літ*. У трьох томах. Київ: Вид. Дім «Києвомогилянська академія», т. 3. 674 с.
55. Димитрова, Л. М. (1997). *Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова* [Текст] / Л. М. Димитрова ; Національний технічний ун-т України "Київський політехнічний ін-т". К. : [б.в.], 200 с.
56. Димитрова, Л. М. (2007). Філософія історії в контексті сьогодення / Л. М. Димитрова // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. № 2(20), ч. 2, сс. 106–109.
57. Димитрова, Л. М. (1998). *Філософія історії як світоглядна і методологічна парадигма* [Текст] : дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Димитрова Людмила Михайлівна ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 418 с.
58. Діденко, Д. С. (2013). Генеза дискурсу феномену «соціальний час» / Д. С. Діденко // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 59-60, сс. 41–50.

59. Добролюбська, Ю. А. (2010). *Філософія історії: типи та моделі* [Текст] : [монографія] / Ю. А. Добролюбська. О. : Астропринт, 232 с.
60. Донцов, Д. (1991). *Дух нашої давнини*. Дрогобич : Відродження, 341 с.
61. Донченко, О. А., Романенко, Ю. В. (2001). *Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. К. : Либідь, 334 с.
62. Драгоманов, М. (1991). *Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні*. К. : Либідь, 688 с.
63. Дуткевич, Т. В. (2012). Психологічна структура історичної свідомості особистості. *Проблеми сучасної психології*. Випуск 16, сс. 337–347.
64. Еванс, Р. (2008). *На захист історії* / Пер. з англ. В. Дмитрук. Львів, 128 с.
65. Еліас, Н. (2003). *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. Київ : Перун, 420 с.
66. *Епоха відродження. Історія. Філософія. Наука і техніка* (2020). За ред. Умберто Еко ; [пер. з італ. О. К. Колодяжної та ін.]. Харків : Фоліо, 522 с.
67. *Запровадження християнства на Русі*. (1988). К. : Наукова думка, 256 с.
68. Зерній, Ю. О. (2008). Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. № 1, сс. 32–39.
69. Зубко, Т. (2010). Етнічна ідентифікація, або Мрії про минуле. *Політичний менеджмент*. № 1, сс. 56–64.
70. Івакін, Г. Ю. (1996). *Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст.* Київ: Бескиди, 272 с.
71. Іванишин, М. (2009). Українська ідентичність у тлумаченні Івана Франка. *Слово і час*. № 2, сс. 46–52.
72. *Історична і політична наука та суспільна практика в Україні*. (2009). НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І. Ф. Кураса; редкол. :

Патон Б. Є. (голова), Геєць В. М. (заст. голови), Левенець Ю. А. (заст. голови), Солдатенко В. Ф. (секретар) та ін. К. : Парламентське вид-во, 624 с.

73. *Історія Русів*. (1991). Пер. І. Драча; вступ. слово В. Шевчука. Київ: Радянський письменник, 318 с.

74. *Історія України в особах: Козаччина*. (2000). (Авт. колектив: В. Горобець (упоряд. і авт. передм.), О. Гуржій. В. Матях та ін.). К. : Україна, 302 с.

75. *Історія України: нове бачення*. У 2-х т. (1995). О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В. А. Смолія. Київ: Україна, т. 1. 350 с.

76. *Історія української культури*. (1994). За загальною редакцією Івана Крип'якевича. К. : Либідь, 656 с.

77. *Історія українського козацтва: Нариси*: у 2 т. (2006). Редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», т. 1, 800 с.

78. Калакура, Я. (2011). *Витоки української державності. Антська держава. Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі* / Кол. монографія за ред. П. П. Кононенка. Київ : ННДІУВІ, Т. 1: Від давнини до XIV ст. 670 с.

79. Канетті, Е. (2001). *Маса і влада*; [пер. з нім.]. К. : Альтернативи, 416 с.

80. Канигін, Ю. М. (2003). *Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства: Роман-есе*. К. : А.С.К., 528 с.

81. Карась, А. (2003). *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія*. Київ; Львів, видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 520 с.

82. Карлов, О. Ю. (2025а). Згадати все: засвоєння уроків історії як імператив ефективного суспільства. *ОСВІТНІЙ ДИСКУРС : ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ* / Голов. ред. О. П. Кивлюк, Д. Б. Свириденко. Київ : ТОВ

“Науково-інформаційне агентство “Наука-технології-інформація”,
Випуск 53 (3-4), сс. 35–43.

83. Карлов, О. Ю. (2025b). Філософія історії: особливості предметної сфери. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. №1 (96), сс. 19–27.

84. Карлов, О. Ю. (2025c). Філософія історії: специфіка дослідницької призми. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. №2 (97), сс. 17–25.

85. Карлов, О. Ю. (2025d). Філософія як верифікатор філософського знання. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Випуск 2 (182), Том 1, сс. 114–132.

86. Карлов, О. Ю. (2025e). Філософський складник історичного знання й пізнання: баласт чи імператив? *Культурологічний альманах*. Випуск 2 (14), сс. 247–254.

87. Кассіерер, Е. (1998). Міф та релігія / Е. Кассіерер. *Вибране*. Київ :Наукова думка, сс. 24–26.

88. Касьянов, Г. В. (1999). *Теорії нації та націоналізму: монографія*. К. : Либідь, 352 с.

89. Кислюк, К. В. (1999). *Філософія історії в історії філософії: проблема "початку" та "кінця"* [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Кислюк Костянтин Володимирович ; Університет внутрішніх справ. 19 с.

90. Кітов, М. Г. (2008). *Руська національна філософія в контексті української історії та культури* / М. Г. Кітов. Київ : ПАРАПАН, 288 с.

91. Ковальська-Павелко, І. М. (2018). Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе. *Проблеми політичної історії України*. Вип. 13, сс. 280–289.

92. Козеллек, Р. (2005). *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. Пер. з нім. К. : «Дух і літера», 380 с.

93. Козеллек, Р. (2006). *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*: пер. з нім. / Райнгарт Козеллек. К. : Дух і літера, 436 с.
94. Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : Монографія*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 558 с.
95. Колесник, І. (2015). *Українська історіографія: концептуальна історія*. К.: Інститут історії України НАН України, 566 с.
96. Колесник, І. (2012). Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? *Ейдос*. Вип. 1, сс. 237–245.
97. Колесник, І. (2011). *Українська історія між модерном та постмодерном* / Ірина Колесник // Матеріали 5 конгресу МАУ, сс. 345–349.
98. Колінгвуд, Р. (1996). *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольський. К. : Основи, 615 с.
99. Конверський, А. Є. (2005). *Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність* / А. Є. Конверський, І. В. Бичко, І. В. Огороднік. К. : Центр навчальної літератури, 336 с.
100. Кониський, Г. (1991). *Історія русів*. К. : Радянський письменник, 318 с.
101. Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають* / П. Коннертон. Київ : Нікацентр, 184 с.
102. Костенко, Л. (2003). Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф / Л. Костенко. *Дві Русі* / за ред. І. Івшиної. Київ, сс. 456–457.
103. Костомаров, М. І. (1991). *Закон Божий (Книга українського народу)*. Київ : Либідь, 40 с.
104. Коцур, А. П. (2004). *Історичні портрети державних та політичних діячів України* / А. П. Коцур, Б. Ф. Білецький, Г. Г. Коцур; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хм., 46 с.
105. Кремень, В., Ткаченко, В. (2009). Філософія історичного дискурсу в часи політизації історії та історизації політики. *Політичний менеджмент*, № 3, сс. 26–45.

106. Кримський, С. Б. (2003). *Запити філософських смислів*. К. : Видавець «ПАРАПАН», 240 с.
107. Крістева, Ю. (2004). *Самі собі чужі*; [пер. з фр. З. Борисюк]. К. : Основи, 262 с.
108. Крохмаль, Н. В. (2004). *Історичні форми саморегуляції соціального процесу*. Запоріжжя: «Просвіта», 144 с.
109. Ладюрі, Ле Руа Е. (2008). *Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму*. Київ : Ніка-Центр, 431 с.
110. Лебон, Г. (1991). Думки та вірування юрби / Г. Лебон. *Філософська і соціологічна думка*. № 6, сс. 120–136.
111. Левкулич, В. (2022). Вища освіта у дзеркалі викликів та альтернатив сучасності. *Філософія освіти*. Вип. 28(1), сс. 139–158.
112. Левкулич, В. (2018а). Справедливість як предмет дискурсу і діалогу. *Вісник КНТЕУ*. № 1, сс. 77–87.
113. Левкулич, В. В. (2018b). *Справедливість як соціокультурний феномен : монографія* / В. В. Левкулич. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 480 с.
114. Лисяк-Рудницький, І. (1994). *Історичні есе* / Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канад. ун-ту студій Альбертського ун-ту. В 2 т. К. : Основи, т. 1, 520 с.
115. Литвин, В. (2023). *Незасвоєні уроки: 1917–1991*. Київ: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 1032 с.
116. Лозко, Г. (1994). *Українське язичництво*. К. : Український центр духовної культури, 97 с.
117. Луман, Н. (2011). *Час і системна раціональність* [Текст] / Ніклас Луман; [пер. з нім. та упорядкув. Михайла Бойченка]. К. : Центр учбової літератури, 224 с.

118. Маланюк, Є. (1995). *Книга спостережень: фрагменти: від Кобзаря до нації. Студії і роздуми* / Київське наукове товариство ім. Петра Могили. К. : Атіка, 238 с.
119. Маланюк, Є. (1992). *Нариси з історії нашої культури*. К. : Обереги, 80 с.
120. Мангайм, К. (2008). *Ідеологія та утопія*. Пер, з нім. Володимир Швед. К. : Дух і літера, 370 с.
121. Мартинюк, С. Є. (2002). *Генезис інформаційної цивілізації*. Запоріжжя: «Просвіта», 150 с.
122. Мельник, А. І. (2008). *Історія як предмет соціально-філософської рефлексії (український дискурс на рубежі століть): монографія* / А. І. Мельник. Чернігів; К. : ЧДІЕіУ: Ін-т вищ. освіти НАНУ, 360 с.
123. Михальченко, М. (2006). *Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи* / М. Михальченко. Київ-Дрогобич, 568 с.
124. Михальченко, М., Андрущенко, В. (2009). *Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії*. Т. І. К. : ІІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 490 с.
125. Михальченко, М., Самчук, З. (1998). *Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів* / Микола Михальченко, Зореслав Самчук. Дрогобич : Відродження, 286 с.
126. Мінк, Ж. (2009). Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до пояснювальної парадигми колективної пам'яті. *Україна модерна*. № 4, сс. 64–80.
127. Мірчук, І. (1954). *Історично-ідеологічні основи Теорії III Риму*. Мюнхен: Церковно-Археографічна Комісія, 64 с.
128. Мірчук, П. (1960). *Микола Міхновський: Апостол української державності*. Філадельфія, 136 с.
129. Млиновецький, Р. (1976). *Гетьман Мазепа: в світлі фактів і в дзеркалі «історій»*. Торонто : Basilian Press, 376 с.

130. Моця О. П. Київська Русь: держава, культура, народність. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2004. Т. 27, сс. 17–21.
131. Моця, О. П. (2020). Київська Русь: деякі регіональні особливості державотворення й етнічного розвитку. *Археологія*. № 2, сс. 52–61.
132. Нагорна, Л. П. (2014). *Історична культура: концепт, історичний ресурс, рефлексивний потенціал*. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 382 с.
133. Нагорна, Л. П. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 272 с.
134. Найчук, А. В., Ганаба, С. О. (2020). *Філософія історії: [навчальний посібник]*. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 204 с.
135. Наконечний, Є. (1995). *Украдене ім'я. Чому русини стали українцями*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 162 с.
136. Нечуй-Левицький, І. (2003). *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології*. К. : Обереги, 144 с.
137. Ортега-і-Гассет, Х. (1994а). Занепад революцій / Х. Ортега-і-Гассет; [пер. з іспанськ. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. *Вибрані твори*. К. : Основи, сс. 370–390.
138. Ортега-і-Гассет, Х. (1994b). Тема нашої доби / Х. Ортега-і-Гассет; [пер. з іспанськ. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. *Вибрані твори*. К. : Основи, сс. 315–369.
139. Павленко, Ю. (1996). *Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства*. К. : Либідь, 358 с.
140. Петлюра, С. В. (1992). *Народе Український: вибрані статті, листи, документи*. Харків: Лівий берег, 152 с.
141. Петрушенко, В. Л. (2000). *Епістемологія як філософська теорія пізнання*. Львів : Вид-во Державного ун-ту «Львівська політехніка», 296 с.
142. Плохій, С. М. (2013). Якої історії потребує сучасна Україна? *Український історичний журнал*. № 3, сс. 4–12.

143. Поліщук, Я. (2002). *Міфологічний горизонт українського модернізму*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 392 с.
144. *Поляки знають про Волинь, але нічого не чули про Сагринь і Павлокому. Невігласи і історія - це страшно.* URL : <https://www.youtube.com/watch?v=AaGkbG5cqYc>.
145. *Поляки не пам'ятають про те, що сталося перед Волинню — Грицак.* URL : <https://www.youtube.com/watch?v=OBObg30V8V8>.
146. Поппер, К. (1994). *Злиденність історизму* / Карл Поппер [пер. з англ.]. Київ : Абрис, 192 с.
147. Портнов, А. (2011). *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. К. : Критика, 240 с.
148. Потульницький, В. А. (2002). *Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть*. К. : Либідь, 480 с.
149. Предборська, І. М., Ганаба, С. О. (2025). *Філософія історії*. Університетська книга, 232 с.
150. Приходько, В. В. (2002). *Філософія історії Й. Г. Фіхте* [Текст] : дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Приходько Володимир Володимирович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. 171 с.
151. Про сенс історії (фрагменти). (1996). Пер. А. Гордієнка / *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія*. К. : Ваклер, С. 183–210.
152. Рафальський, О. О. (2018). *Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір*. Київ : ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 400 с.
153. Рафальський, О. (2024). *Українська держава. Витоки. Історична еволюція. Сучасність*. Монографія. К. : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 428 с.
154. Рафальський, О. О., Самчук, З. Ф. (2018). *Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства*. Київ : ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 688 с.

155. Рікер, П. (2001). *Історія та істина*. К. : Видавничий дім «КМ Академія», 396 с.
156. Рубльов, О. С., Реєнт, О. П. (1999). *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* Київ: Альтернативи, 320 с.
157. Рудко, В. (1985). *Донцов і Липинський*. Harvard Ukrainian Studies. Vol. 9, No. 3/4. The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. pp. 477–494.
158. Рюзен, Й. (2010). *Нові шляхи історичного мислення*. Львів, 358 с.
159. Сарбей, В. Г. (1995). За народознавчу історію України! / В. Г. Сарбей. *Зб. наук. праць: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи* / за ред. В. Г. Сарбея. Харків, сс. 180–185.
160. Самчук, З. (2023). Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності? *Філософія освіти*. Вип. 28(2), сс. 171–196.
161. Самчук, З. Ф. (2009). *Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору* : [моногр.] : у 2 т. Д. : АРТ-ПРЕС. Т. 1, 920 с.
162. *Свобода: сучасні виміри та альтернативи*. (2004). К. : Український центр духовної культури, 486 с.
163. Сіваш, О. М. (2014). Зародження ідеї суверенітету: історичні передумови. *Форум права*. № 3, сс. 338–345.
164. Скапга, Б. (2002). *Межі історичності*. К. : «Аквілон-Плюс», 224 с.
165. Склонін, В. *Франклін Анкерсміт – теоретик ризикованої історіографії*. URL. : <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.15.237>.
166. Слотердайк, П. (2015). Ти мусиш змінити своє життя (уривки з твору) / П. Слотердайк [пер. з нім. М. Култаєвої]. *Філософська думка*. № 2, сс. 95–106.

167. Смолій, В. А. (2022). Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики. *Вісник Національної академії наук України*. № 10, сс. 26–34.
168. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (1997). *Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*. Київ: Альтернативи, 368 с.
169. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (1999). *Українська національна революція (1648–1676 рр.)*. Київ: Альтернативи, 352 с.
170. Солдатенко, В. Ф. (2007). *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ: Світогляд, 621 с.
171. Солдатенко, В. Ф. (2025). *Україна 1917-1920 років: події та історіографічні контексти: монографія*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 576 с.
172. *Соціальна філософія* [Текст]: Короткий енциклопедичний словник. (1997). В. П. Андрущенко [та ін.]; загал. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач; Українська академія політичних наук. К.: Рубікон; Х.: [б.в.], 400 с.
173. СПАСИБИ МОНГОЛАМ! #ссср #история #россия. URL : <https://www.youtube.com/shorts/pCb-tjODSfs>.
174. Сталося перше замовне вбивство в історії України – 1087 рік. URL : <https://www.youtube.com/shorts/DiySVCDtwm4>.
175. Старосольський, В. Й. (1998). *Теорія нації* / Передмова: Ірина Кресіна. Нью-Йорк, 153 с.
176. Стражний, О. (2008). *Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність*. Київ: Книга, 368 с.
177. Субтельний, О. (1994). *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* / пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 240 с.
178. Субтельний, О. (1991). *Україна: історія*. К.: Либідь, 512 с.
179. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія*. (1996). Упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 384 с.

180. Табачковський, В. (1996). *Людина-екзистенція-історія*. Київ : Наукова думка, 123 с.
181. Табачковський, В. (2002). *У пошуках невтраченого часу : (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шестидесятників) / В. Табачковський*. К. : Парапан, 300 с.
182. Тицький, С. І. (2023). *Філософія історії*. Словник нових і модернізованих термінів [Текст] : навч. посіб. / С. І. Тицький ; Укр. держ. ун-т ім. Михайла Драгоманова, Каф. Історії та філософії історії. Дніпро : Ліра, 119 с.
183. Тойнбі, А. (1995). *Дослідження історії / Арнольд Тойнбі*. [пер. з англ. В. Шовкуна]. У 2-х т. Т. 1. Київ : Основи, 614 с.
184. Топольський, Є. (2012). *Як ми розуміємо і пишемо історію? Таємниці історичної на рації*. К.: «К.І.С.», 400 с.
185. Тоффлер, Е. (2000). *Третя хвиля*. Київ : Видавничий дім “Всесвіт”, 480 с.
186. Турченко, Ф. Г. (2013). *Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя)*. Український історичний журнал. № 2, сс. 74–94.
187. *Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення*. (2018). Кол. монографія. Київ: НДІУ, 304 с.
188. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь*. (2020). Ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій; Ін-т іст. України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 356 с.
189. *«Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки*. (2003). Кол. моногр. за ред. В. А. Смолія. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 392 с.
190. *Українська колискова, що стала світовим джаз стандартом #ІсторіяОднієїПісні*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=h9L6E5iP2mM>.

191. *Українські землі у складі Росії та Польщі: історія етнічних злочинів проти українців.* URL : <https://www.youtube.com/watch?v=UnJ3WfUC3ck>.
192. Фергюсон, Н. (2020). *Глобальний занепад. Як помирають інститути та економіки.* К. : Наш Формат, 144 с.
193. *Філософія історії* [Текст] : енцикл. слов.-довід. (2023). За заг. ред. В. О. Огнев'юка ; редкол.: В. О. Огнев'юк (голова) та ін. ; передм. В. О. Огнев'юка] ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 414 с.
194. *Філософія історії: [навчальний посібник].* (2020). Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 204 с.
195. Франко, І. Я. (1986а). *Думки про еволюцію в історії людськості // Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. Т. 45. Філософські праці.* К. : Наукова думка, сс. 76–139.
196. Франко І. Я. (1986б). *Мислі о еволюції в історії людськості: збір. творів: у 50-ти томах / І. Я. Франко.* Київ : Наукова думка, Т. 45, сс. 76–79.
197. Фрейре, П. (2003). *Формування критичної свідомості / Пер. з англ.* Київ: Юніверс, 307 с.
198. Хутка, С. В. (2014). Соціальна пам'ять: основні підходи до концептуалізації / С. В. Хутка, Т. Г. Полтавчук. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* № 20, сс. 63–67.
199. *Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь.* (2016). Київ : НАН України, 284 с.
200. *Цивілізація та історія* (1999). Відп. ред. І. В. Бойченко. К. : КіСУ, 207 с.
201. *Чи коректно вживати словосполучення «Московський улус».* URL : https://www.youtube.com/shorts/tQxV_0uunZw.

202. Чому СРСР було вигідно назвати пісню "Розпрягайте, хлопці, коней" народною? [#ІсторіяОднієїПісні](#). URL : <https://www.youtube.com/watch?v=W3gDLDxx-9o>.
203. Шапіро, Б. (2022). *Смисл історії. Як розум і мораль зумовили велич Заходу*. К. : Наш формат, 208 с.
204. Шаповал, Ю. І. (2017). *Торкнутись історії*. 2-ге вид., допов. К. : Парламентське вид-во, 504 с.
205. Шлемкевич, М. (1954). *Загублена українська людина*. Нью-Йорк : Проект зі збереження спадщини української еміграції, 158 с.
206. Шпак, В. Т. (2009). *Філософія нашої історії* [Текст] / Володимир Шпак = The philosophy of our history / Volodymyr Shpak : [монографія]. Черкаси : Брама-Україна, 303 с.
207. Шульга, М. (2018). Цивілізаційний вибір у поведінковому вимірі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 2, сс. 172–188.
208. Юрій, М. Т. (1997). *Етногенез та менталітет українського народу*. К. : Таксон, 237 с.
209. Який рік був НАЙГІРШИМ в історії людства? Як ми взагалі вижили? | WAS. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=GpmiY8ch7fA>.
210. Як поляки вбивали українців під час депортації 1946 року? | ЮРІЙ БІЛАС // <https://www.youtube.com/watch?v=bBcMGKCzzws>.
211. Як росіяни маніпулюють Заходом. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=G6TwwVKUCbM>.
212. Як совети спотворювали український правопис - історія України. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=CAmEjm3wTBg>.
213. Ямко, Н. М. (2017). *Цивілізація. Дослідження історичного досвіду. (Філософія історії)* [Текст] : монографія в 3-х кн. / Ніна Миколаївна Ямко ; [ред.: Ю. Я. Вовк]. Тернопіль : StereoArt, 683 с.

214. Ярослав Грицак. (2022). Історія не повторюється — історія римується. *NV*. 4 грудня. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/rosiya-rozvalitsya-ale-cogo-nedostatno-gricak-pro-te-yak-znishchiti-imperiyu-rf-novini-ukrajini-50287928.html>.
215. Яроцький, Л. В. *Філософія історії [Текст] : курс лекцій / Л. В. Яроцький*. Житомир : Полісся, 2009. 332 с.
216. Ящук, Т. І. (2004). *Філософія історії: Курс лекцій*. Навчальний посібник. Київ : Либідь, 536 с.
217. *22 ВІЙНИ З МОСКОВІЄЮ | Хто утворив Русь? Нашу Історію вкрали* Ч. 1. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=z8kOw4WcobA>.
218. *AI Generated Alternate History | What if Rome Never Fell?* URL. : <https://www.youtube.com/watch?v=Yh6byuwqnMQ>.
219. Ankersmit, F. R. (1988). Historical Representation. *History and Theory*. Vol. 27. № 3. Johns Hopkins University Press, pp. 205–228.
220. Ankersmit, F. (2005). *Sublime Historical Experience*. Stanford, 504 p.
221. Bacevich, A. (2020). *The Age of Illusions : How America Squandered Its Cold War Victory*. New York : Metropolitan Books, 256 p.
222. Bailey, K. D. (1990). *Social Entropy Theory*. N. Y., 288 p.
223. Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et simulation*. Paris : Galilée, 235 p.
224. Bauman, Z. (2004). *Identity : Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge : Polity Press, 104 p.
225. Berlin, I. (2013). *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. Princeton University Press, 584 p.
226. Berns, E. (1957). *The American Idea of Mission*. New York : Columbia University Press, 385 p.
227. Bloch, M. (1964). *The Historian's Craft: Reflections on the Nature and Uses of History and the Techniques and Methods of Those Who Write It*. Vintage, 197 p.

228. Bolnov, O. F. (1958). *Die Lebens philosophie*. Berlin–New York: Springer, 218 s.
229. Bury, J. B. (2001). *The Idea of Progress. An Inquiry into its Origin and Growth*. New York : Dover Publications, 307 p.
230. Carr, E. H. (2018). *What is History?* Penguin Classic, 256 p.
231. Cassirer, E. (2009). *The Myth of the State*. Yale University Press, New Haven & London, 303 p.
232. Collingwood, R. G. (1994). *The Idea of History*. Oxford University Press, 564 p.
233. Cournot, A.-A. (2012). *Essai sur les fondements de nos connaissances de ja critique philosophique*. Paris: Hachette Livre BNF, 439 p.
234. Danto, A. (1968). *Analytical Philosophy of History*. Cambridge University Press. 330 p.
235. Debord, G. (2002). *Society Of The Spectacle*. Black & Red, 132 p.
236. *Did Oleg "The Wise" exist? The Legendary Conqueror of Kyiv and Persia*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=hpxhdhO1KDg>.
237. Dijk, T. A. van. (2004). Discourse, Knowledge and Ideology / Martin Piitz, JoAnne Neff and Teun A. van Dijk (Eds). *Communicating Ideologies. Multidisciplinary Perspectives on Language, Discourse and Social Practice*. Frankfurt /Main : Peter Lang, pp. 5–38.
238. Does the Past Still Exist? URL : <https://www.youtube.com/watch?v=GwzN5YwMzv0>.
239. Domanska, E. (2009). Frank Ankersmit: From Narrative to Experience. *Rethinking History*. No. 2, pp. 175–195.
240. Droysen, J. G. (1958). *Historik. Vorlesungen uber Enzyklopadie und Methodologie der Geschichte*. Munchen, S. 149–187.
241. Durant, W. & Durant, A. (2010). *The Lessons of History*. Simon & Schuster, 128 p.

242. Evans, R. J. (2000). *In Defense of History*. W. W. Norton & Company, 304 p.
243. Evola, J. (2018). *Revolt Against the Modern World: Politics, Religion, and Social Order in the Kali Yuga*. Inner Traditions, 418 p.
244. *Evolution of Aphrodite* [#evolution #historytok #aphrodite #greekmythology #ancientgreece #greek gods](https://www.youtube.com/shorts/upF4F_gYwHA). URL : https://www.youtube.com/shorts/upF4F_gYwHA.
245. Fairclough, N. L. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Harlow, England: Longman, 268 p.
246. Ferguson, N., Zakaria, F. (2020). *The End of the Liberal Order?* London : Oneworld Publications, 96 p.
247. Ferrarotti, F. (1985). *The Myth of Inevitable Progress*. Westport (Conn.); London, 208 p.
248. *First before Columbus – The True Discoverers of America* | History Documentary. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=QF7PLPOeCoA>.
249. Flassbeck, H, Steinhardt, P. (2020). *Failed Globalisation: Inequality, Money, And The Renaissance Of The State*. Singapore: World Scientific, 319 p.
250. Fowler, J. (1999). *Humanism: Beliefs and practices*. Brighton, UK : Sussex Academic Press, 334 p.
251. Fritz, V. (2007). *State-building: A comparative study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia*. Budapest; New York: Central European university press, 544 p.
252. Fukuyama, F. (2004). *State Building: Governance and World Order in the Twenty-First Century*. Cornell University Press, 160 p.
253. Fukuyama, F. (2006). *The End of History and the Last Man Paperback*. Free Press. 464 p.
254. Gaddis, J. L. (2004). *The Landscape of History: How Historians Map the Past*. Oxford University Press, 208 p.

255. Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 342 p.
256. Gladwell, M. (2002). *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. Boston : Back Bay Books, 301 p.
257. Goffman, E. (1969). *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Allen Lane, 228 p.
258. Grandin, G. (2020). *End of the Myth*. New York: Metropolitan Books, 384 p.
259. Green, A., Troup, K. (2016). *The houses of history: A critical reader in history and theory*. Manchester University Press, 472 p.
260. Gunder-Frank, A. (1998). *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, CA: University of California Press, 416 p.
261. Harari, Y. N. (2018). *21 lessons for the 21st century*. New York : Spiegel & Grau. 372 p.
262. Harris, S. (2012). *Free Will*. New York: Free Press. 75 p.
263. Harvey, D. (2013). *The New Imperialism*. Oxford University Press, 288 p.
264. Herman, P. & Veldhuisen, A. van. (2018). A Retrieval of Historicism: Frank Ankersmit's Philosophy of History and Politics. *JSTOR*. Vol. 57, No. 1, March, pp. 33–55.
265. *Herodotus on the Edge of the World // 440 BC // Ancient Greek Primary Source*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=HdSiFo30SWA>.
266. Hirsch, M. (2012). *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 304 p.
267. Hirsch, M. (1992). *The Generation of Postmemory*. Columbia University Press, 320 p.
268. Inalcik, H. (2018). *The Ottoman Empire: Sultan, Society and Economy*. Kronik Kitap, 512 p.

269. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization*. Princeton University Press, 464 p.
270. Kissinger, H. (2023). *The Meaning of History: Reflections on Spengler, Toynbee, and Kant*. Bokförlaget Stolpe, 279 p.
271. Koselleck R. (2001). *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge-London: Faber and Faber, 266 p.
272. Kozelleck, R. (2003). *Zeitschichten. Studien zur Historik. Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer*. Suhrkamp Verlag, 400 p.
273. Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*. New York : Harcourt, Brace & Co., 427 p.
274. Lippmann, W. (1925). *The Phantom Public*. Piscataway, NJ : Transaction Publishers, 244 p.
275. Lipscomb, S., Carr, H. (2023). *What Is History, Now?* Weidenfeld & Nicolson, 352 p.
276. Lovejoy, A. O. (1976). *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, 382 p.
277. Lorenz, C. (1998). Can histories be true?: Narrativism, positivism, and the metaphorical turn. *History and Theory*. № 37, pp. 309–329.
278. Lovejoy, A. O. (1960). *Essays in the History of Ideas*. N. Y. : Harper & Brothers, 308 p.
279. Löwith, K. (2011). *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*. University of Chicago Press, 270 p.
280. Machin, D., Mayr, A. (2012). *How to Do Critical Discourse Analysis : A Multimodal Introduction*. SAGE Publications Ltd, 240 p.
281. MacMillan, M. (2009). *The Uses and Abuses of History*. Penguin Canada, 208 p.
282. Magun, A. (2020). *The Future of the State: Philosophy and Politics*. Rowman & Littlefield Publishers, 296 p.

283. Mandelbaum, M. (1938). *The Problem of Historical Knowledge*. N. Y., 141 p.
284. MAURICE HALBWACHS: FROM THE COLLECTIVE MEMORY. (2007). *Theories of Memory*. Editor(s): Michael Rossington, Anne Whitehead, Linda Anderson, Kate Chedgzoy, Pablo Mukherjee, Jennifer Richards and Michael Rossington. Edinburgh University Press, 328 p.
285. Mccarney, J. (2000). *Routledge Philosophy Guidebook to Hegel on History*. London: Routledge, 246 c.
286. Niebuhr, R. (2008). *The Irony of American History*. University of Chicago Press, 174 p.
287. Olábarri, I. A (1995). “New” New History: a Longue Durée Structure. *History and Theory*. No. 1. pp. 17–26.
288. Parvini, N. (2012). *Shakespeare and Contemporary Theory: New Historicism and Cultural Materialism*. Bloomsbury Academic, 240 p.
289. Peillon, M. (1990). *The Concept of Interest in Social Theory*. Lewiston, N. Y. : The Edwin Mellen Press, pp. 87–102.
290. Ricoeur, P. (2006). *Memory, History, Forgetting Edition Unstated*. Kathleen Blamey (Translator). University of Chicago Press, 624 p.
291. Riesebrodt, M. (1980). *Ideen, Interessen, Rationalisierung: Kritische Anmerkungen zu F. H. Tenbruks Interpretation des Werks Max Weber*. «Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie», bd. 32, ss. 371–387.
292. Rovelli, C. (2018). *The Order of Time*. Riverhead Books, 256 p.
293. Ruzo, L. O. (2023). *Time and Prophecy: Decrypting Nostradamus*. B0BV7JD7SD, 741 p.
294. Stiglitz, J. E. (2017). *Globalization and Its Discontents Revisited : AntiGlobalization in the Era of Trump*. New York : WW Norton & Co, 528 p.
295. Stossinger, J. G. (1969). *The Might of Nations. World Politics in Our Time*. New York, 528 p.

296. Tamm, M. & Zelenak, E. (2018). In a Parallel World: An Introduction to Frank Ankersmit's Philosophy of History. *Journal of the Philosophy of History*. December, 12 (3), pp. 325–344.
297. *The Apocalyptic Downfall of Roman Britain*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=AsSem6JeQ9Q>.
298. *The Birth of a New Era: Zeus' Epic Battle against his Father*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=SazoORFoLGg>.
299. *The Kyivan Rus: Understanding Mediaeval Russia*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=fP3j0s5QfFw>.
300. *The Rus Khaganate: Eastern Vikings and their Turkic Brothers (830-950)*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=peUAwQ0ZFm4>.
301. Trepanier, L. (2017). *The Socratic Method Today : Student-Centered and Transformative Teaching in Political Science*. Routledge, 180 p.
302. Turchin, P., Nefedov, S., Nefedov, S. A. (2009). *Secular Cycles*. Princeton University Press, 360 p.
303. *Units of History: The Druzhina - Knights of the Kievan Rus* DOCUMENTARY. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=6Yp5-0mX6PI>.
304. Vaihinger H. (1935). *The philosophy of «As if». A system of the Theoretical, Practical and the Religious Fictions of Mankind*. New York, Harcourt, Brace Co.; London, Routledge & K. Paul, 218 p.
305. Villam, R.D. (2025). *What If...? - Chronicles of Could-Have-Been: From Muskets to Madness: A Fascinating and Captivating Alternate History*. B0F3FLHJ2V, 408 p.
306. Von Hendy, A. (2002). *The modern construction of myth*. Bloomington, Indiana UP, 386 p.
307. Yockey, F. P. (2012). *Imperium: The Philosophy of History and Politics*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 652 p.
308. White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore; L., 448 p.

309. Wilson, Ch. (1975). *The Relevance of History*. Brussels: Greenwich, 229 p.
310. Wineburg, S. (2001). *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past*. Temple University Press, 280 p.
311. Wolfowitz, P. (2000). Remembering the future. *The National Interest*. #59, pp. 4–19.
312. Woolf, D. (2003). *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture 1500–1730*. Oxford, 421 p.